

Dr Ivana Stepanović

**Život na internetu:
pravo na privatnost i *online*
komunikacija**

Beograd, 2020

Dr Ivana Stepanović
Život na internetu: pravo na privatnost
i *online* komunikacija

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzenti
Prof. dr Dragan Jovašević
Dr Ana Batrićević
Dr Marija Grujić

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Dizajn korica
Ana Batrićević

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Objavlјivanje ove knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

SADRŽAJ

UVOD.....	9
1. Pravo na privatnost u Srbiji.....	19
2. Život <i>online</i>	31
2.1. Permanentno online, permanentno dostupni	36
2.2. Slobodno vreme na internetu	67
3. Interpersonalni odnosi posredovani <i>online</i> komunikacijom.....	95
3.1. Online prijateljstva	95
3.2. Porodični odnosi na internetu	123
3.3. Partnerski odnosi na internetu	136
4. Privatno i javno na društvenim mrežama.....	171
5. Socijalna distanca i nova normalnost	193
6. Podešavanja privatnosti.....	213
ZAKLJUČAK.....	221
LITERATURA I IZVORI.....	225

Ovu knjigu posvećujem dragim roditeljima, Borki
i Rodoljubu Stepanović zato što su mi čitavog života
poklanjali luksuz privatnosti.

UVOD

Sistemi nadzora od sigurnosnih kamera do društvenih mreža inkorporirani su u sve aspekte života, a zahvaljujući „internetu stvari“ i najbanalnije svakodnevne aktivnosti kao što su hodanje, trčanje, poseta supermarketu, slušanje muzike, gledanje filmova i kuvanje ostavljaju „digitalne tragove“ (Schaar 2009: 46). Sve te aktivnosti više nisu privatne, odnosno, ne tiču se samo osobe koja ih obavlja jer se i one svode na komunikaciju. Informacije o broju koraka, pređenim kilometrima, posećenim lokacijama, preslušanoj muzici ili odgledanim filmovima prenose se preko interneta, čuvaju se u datotekama i koriste se za marketinško targetiranje, usavršavanje veštačkih inteligencija (machine learning) ili za prevenciju kriminala. Drugim rečima, privatni život odvija se na internetu i uz pomoć interneta, pa tako i sam postaje komunikacija.

Privatnost više nije rezervisana ni za tradicionalno privatne, a ni za tradicionalno javne prostore. Međutim, to je koncept o kome se intenzivno raspravlja, koji se stalno pominje i o kome se neprestano pregovara. Reč privatno, često se spominje upravo u kontekstu javnog prostora i javnih aktivnosti, što je nov fenomen

u istoriji. Tradicionalno javni prostori poput ulica i puteva, raskrsnica, trgova, javnih i privatnih kompanija i institucija, pa i prilaza stambenim zgradama permanentno su pod nadzorom, pa se zbog toga sve više govori o privatnosti u javnim prostorima (Moreham 2006; Nissenbaum 1998). Problem privatnosti na javnim mestima je još složeniji ako se pored nadzora koji sprovode državne institucije pa i nadzora koji sprovode drugi subjekti poput banaka i privatnih preduzetnika uzmu u obzir i prakse običnih građana koji koriste mobilne telefone, kamere i drugu tehnologiju koja može da snima i reprodukuje sliku i zvuk ali i automatski deli sadržaje putem interneta.

Pitanje privatnosti danas se, dakle, postavlja u kontekstu prostora i aktivnosti koje su se uvek kroz istoriju smatrali javnim. Osim u urbanim gradskim prostorima, privatnost je ugrožena i u radnom ambijentu i to ne samo zbog kamera za nadzor već i zbog raznovrsnih praksi kontrole radnika u koje spadaju softveri koji analiziraju njihovu aktivnost na radnom mestu ili i softveri koji tajno beleže njihove aktivnosti na internetu, pa i prakse praćenja privatnih profila na društvenim mrežama (Couldry 2010; Moore i Upchurch 2018; Weckert 2005). Sa druge strane, tradicionalno privatni prostori i aktivnosti prestaju da budu izolovani jer se sa tehnologijama nadzora stanuje pa one nagrizaju zidove privatnih domova relativizujući granice između privatnog i javnog u najintimnijim odajama baš kao i u najbližim interpersonalnim odnosima.

Informacione tehnologije su dakle kreirane tako da, bez obzira na njihovu primarnu namenu, istovremeno funkcionišu i kao tehnologije nadzora i kontrole. Pošto su gotovo neprekidno aktivne, one u pozadini stalno rade na akumulaciji i distribuciji podataka držeći pojedince konstantno upletene u složene „mreže nadzora“ (Gilliom i Monahan, 2013: vii). I upravo zato što je nadzor zbog tehnologije sveprisutan, danas se često govori o

tome da je nastupilo doba „post-privatnosti“ (Meyrowitz, 2002; Heller, 2011; Schaar, 2009; Schramm, 2012) ili da se danas živi u „društvu nadzora“ (Lyon, 1994; Murakami Wood, 2009; Fuchs, 2010; Gilliom i Monahan, 2013) i „svetu bez tajni“ (Hunter, 2002: xiii). U naučnofantastičnom romanu Dejva Egersa „Krug“ postavlja se pitanje šta bi se dogodilo kada bi se privatnost potpuno poništila, kada bi društvo bilo potpuno transparentno i kada bi sve institucije moći i svi internet servisi (poput *Google*-a i *Facebook*-a) bili objedinjeni u jednu instituciju koja bi „zatvorila krug“ i došla u posed svih informacija o svakome (Eggers, 2013). Pa ipak, o konceptu privatnosti se danas raspravlja više nego ikada (Viseu i drugi, 2006; Parker, 2010), a usvajanje Opšte uredbe o zaštiti podataka o ličnosti¹ dovelo je do podizanja svesti o problemu zaštite privatnosti pa i do transformisanja globalnih politika privatnosti, iako je reč o pravnoj regulativi koja štiti samo građane Evropske Unije (Cate i drugi, 2017; Glinos, 2018; Greengard, 2018). Ova uredba uticala je na promene javnih politika privatnosti velikog broja kompanija i internet portala širom sveta. U Srbiji Zakon o zaštiti podataka o ličnosti² u velikoj meri je usklađen sa ovom evropskom regulativom što ukazuje na to da se javne politike privatnosti na ovim prostorima približavaju standardima EU. Dakle, paralelno sa razvojem informacionih tehnologija, razvijaju se i javne politike privatnosti, a istovremeno se radi na razradi sistema enkripcije i drugih sofisticiranih softverskih rešenja za zaštitu privatnosti na internetu što upućuje na to da koncept privatnosti nije odbačen niti prevaziđen. Pre bi se moglo reću da on doživljava neku vrstu

¹ Paragraf: Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti (GDPR) Evropske Unije <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/071217/071217-vest15.html> (Pristupljeno: 20.12.2018)

² Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Službeni Glasnik RS*, broj 87 od 13. novembra 2018

transformacije prilagođavajući savremenim tehnologijama, te da scenario iz Egersovog romana ne predstavlja izvesnu budućnost.

Međutim, ključno pitanje je na koji način ovaj koncept opstaje i kako se on redefiniše u eri informacionih tehnologija i „umreženog društva“ (Castells, 2010), nakon što je on i teorijski osporen jer su predstavnice feminističke kritike pokazale kako je lično političko (Hanish, 1970), a antropološka istraživanja posvedočila o tome da je dihotomija privatno/javno „lažno univerzalna“ (Rapp, 1979: 508). Drugim rečima, potrebno je pitati na koji način još uvek opstaje koncept privatnog, to jest kako se se on danas shvata i živi.

Glavna karakteristika novih informacionih tehnologija je njihova povezanost na internet što, s jedne strane, omogućava diskreciju i privatnost komunikacije i stvara uslove za određena personalizovana „podešavanja“ granica privatnosti na uređajima ili aplikacijama i, s druge strane, omogućava sakupljanje ogromnog broja različitih informacija o ličnosti i nove vidove nadzora. Savremeni nadzor karakterišu digitalizovane datoteke koje sadrže krivične, zdravstvene, školske i druge dosijee, ali i privatne prepiske, privatne telefonske razgovore, privatne fotografije, podatke o kretanju, kupovini ili korišćenju platnih kartica i tako dalje. Ove tehnologije su inkorporirane u svakodnevni život i to mogu biti kamere u javnim prostorima, skeneri tela na aerodromu, dokumenta sa biometrijskim podacima i slične tehnologije koje su kreirane radi bezbednosti, ali i predmeti za ličnu upotrebu kao što su digitalne kamere, mobilni telefoni, kućni ili prenosni računari, bilo kakvi *smart* (pametni) uređaji koji su povezani na internet, od ručnih satova i sportskih gadžeta koji mere puls i broje korake do kućnih aparata koji mogu biti povezani na internet kao što su televizori, rerne ili frižideri. Ukratko, sve što je povezano na internet može biti tehnologija nadzora, a postoji tendencija da se što više predmeta

iz svakodnevnog života kreira tako da je povezana na internet (Weber i Weber 2010). Svi ovi predmeti prikupljaju informacije o ponašanju pojedinca, njegovim navikama, o tome koliko spavaju, kada se bude, šta jedu, kuda se kreću, koliko često izlaze iz kuće, gde putuju, a te informacije u prostoru interneta mogu da budu pohranjene u bezbroj datoteka.

Društvene mreže kao što su *Facebook* ili *Instagram*, kao i aplikacije poput *Skype* ili *Whatsapp*, beleže informacije o privatnim komunikacijama, afinitetima, odnosima između pojedinaca, zatim njihovim potrošačkim navikama, radnim navikama, ličnom stilu i još mnogo toga. Iako svrha svih ovih tehnologija primarno nije nadzor nad pojedincima, one to suštinski jesu jer se mogu upotrebiti u te svrhe, što je uostalom i dokazano na osnovu informacija koje je uzbunjivač američke Nacionalne službe za bezbednost Edvard Snouden dostavio medijima 2013. godine³ i na osnovu informacija koje je uzbunjivač kompanije Kembridž analitika Kristofer Vajli obelodanio 2018. godine⁴.

Problem privatnosti na internetu postao je još uočljiviji tokom pandemije virusa COVID-19 koja je na globalnom nivou redefinisala odnos između privatnog i javnog. Dok mere zaštite i prevencije koje uključuju zabrane kretanja i okupljanja, samoizolaciju, karantine i takozvanu socijalnu ili fizičku distancu, javni događaji ali i privatni životi u većoj meri nego ikada do tada odvijaju se preko interneta. Naizgled privremene promene imaju tendenciju da postanu trajne navike koje bi mogle transformisati ponašanje u tradicionalno javnim i tradicionalno privatnim

³ The Guardian <https://www.theguardian.com/us-news/the-nsa-files> (Pristupljeno 27.04.2020)

⁴ The Guardian <https://www.theguardian.com/uk-news/video/2018/mar/17/cambridge-analytica-whistleblower-we-spent-1m-harvesting-millions-of-facebook-profiles-video> (Pristupljeno 27.04.2020)

prostorima na mnogo duži period. Sa jedne strane, distanca od minimalno jedan ili dva metra kao i kultura nošenja maski, rukavica, vizira i druge zaštitne opreme postaju nova normalnost proširene privatnosti u javnim prostorima. Sa druge strane, pojedinci i pojedinke upućene na zatvaranje u domove i izolaciju od sveta okreću se internetu da tu pronađu sve što im je potrebno za život od osnovnih životnih namirnica do zabave i druženja, ali se u tom *online* prostoru osećaju nezaštićeno zbog poroznosti granica zona privatnosti koje tu pronalaze. Pandemija virusa COVID-19 za kratko vreme je normalizovala rad od kuće, komuniciranje preko interneta, pa čak i preseljenje kulture, obrazovanja i jednog dela zdravstva *online*. Istovremeno, državne vlasti gotovo preko noći postaju zainteresovane ne samo za privatne podatke o kretanju i kontaktima, već nadzor ulazi „ispod kože“ (Harari, 2020) jer se vlade interesuju i za telesnu temperaturu, krvni pritisak i slično osmišljavajući intruzivne metode digitalnog nadzora kao što su aplikacije za praćenje i mapiranje zaraženih.

U Srbiji su zbog epidemije virusa COVID-19 uvedene radikalne mere koje su uključivale ne samo zabrane okupljanja, zatvaranje škola, mnogih prodajnih, kulturnih i i ugostiteljskih objekata kao i preporuke za samoizolaciju i distanciranje već i totalnu zabranu kretanja svim građanima starijim od 65 godina i policijski čas⁵. Pitanje opravdanosti mera karantina u slobodnim demokratskim društvima počelo da se postavlja još od pojave respiratornog virusa SARS 2003 godine. Ovo pitanje značajno je upravo zato što ova mera ograničava ljudska prava i slobode ne garantujući uspeh u suzbijanju virusa (Edelson, 2006). Ali uprkos tome, mnoge zemlje, uključujući Srbiju, uvele su drastične mere

⁵ Uredba o merama za vreme vanrednog stanja, <https://www.propisi.net/uredba-o-merama-za-vreme-vanrednog-stanja/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

zabrane kretanja zadirući na taj način radikalno u privatne živote građana i primoravajući ih da više nego ikada koriste informacione tehnologije za sve od naručivanja hrane do komunikacije sa bližnjima upravo zato što su prioritizovale zdravlje kao kolektivno dobro na račun privatnosti kao individualnog prava.

Imajući u vidu karakter i mogućnosti informacionih tehnologija koje omogućavaju nadzor i imaju moć da gotovo sve aspekte ličnosti pretoče u podatke, od matičnog broja i datuma rođenja do slike, videa i biometrijskih podataka do takozvanih meta podataka (*metadata*) koji otkrivaju gotovo sve o nekome (od njegovog kretanja i ritma spavanja do stila života, političkih stavova ili kruga prijatelja) i iako su depersonalizovani mogu se povezati sa konkretnim pojedincima (Perez i drugi, 2018), neki teoretičari smatraju da se danas privatnost gotovo svodi na podatke (Lyon, 2010: 325). Ali mogućnosti zaštite privatnosti u virtuelnim prostorima su ograničene mogućnostima koje pružaju same tehnologije, ali takođe i digitalnom pismenošću pojedinaca koja danas obuhvata i informisanost o kompleksnim mehanizmima zaštite privatnih podataka na internetu (Baruh i Popescu 2015; Moll i Pieschl 2016).

Sa eksponencijalnim širenjem digitalnih tehnologija i mogućnošću prikupljanja podataka o pojedincima, mogućnosti zloupotrebe, manipulacije i kriminala takođe rastu. Sve to čini da je sama definicija privatnosti u zapadnim i drugim društvima u kojima se nove informacione tehnologije sve prisutnije, sada mnogo kompleksnija i uključuje čitav niz aspekata kao što su sloboda mišljenja, kontrola nad sopstvenim telom, kontrola informacija o ličnosti i zaštita od nadzora (Solove 2008: 1).

Jedno od ključnih pitanja je i ko je odgovoran za pravo na privatnost na internetu. Čini se da odgovornost jeste, ili bi bar trebalo da bude raspoređena na različite subjekte od korisnika

informativnih tehnologija do subjekata koji obrađuju podatke, pravnih subjekata nadležnih za zaštitu podataka, pa i država koje kreiraju zakone i javne politike privatnosti. Međutim, u praksi se često ispostavlja da je odgovornost na pojedincu iako on nema mogućnosti da se u potpunosti zaštiti od kršenja prava na privatnost, pre svega jer je ograničen funkcijama koje same tehnologije pružaju. Opšta uredba o zaštiti privatnih podataka Evropske Unije predstavlja pokušaj da se pravo na privatnost u prostoru interneta reguliše na internacionalnom nivou, ali i da se napravi raspodela odgovornosti, odnosno, da se veliki deo odgovornosti prebaci na subjekte moći. U Srbiji je Zakon o zaštiti podataka preuzeo postojeći model zaštite privatnosti na internetu iz Opšte uredbе Evropske Unije, međutim čini se da u se praksi često privatnost podataka shvata i živi sasvim drugačije.

Ovo istraživanje imalo za cilj da prouči kako pojedinci i pojedinke u Srbiji koriste informacione tehnologije na svakodnevnom nivou, kako koncipiraju pojam privatnog, koga smatraju odgovornim za svoje pravo na privatnost i kako pronalaze pa i brane svoje zone privatnosti u komunikaciji na internetu koji nedvosmisleno jeste jedan novi javni prostor u kome su donekle moguća nekakva „podešavanja privatnosti“. Cilj istraživanja je takođe da pokaže kako informacione tehnologije menjaju svakodnevnicu njihovih korisnika u Srbiji, a naročito interpersonalne odnose. Htela sam da istražim kako se informacione tehnologije koriste u svakodnevnom životu, na koji način one ograničavaju privatnost, kako se uprkos njima ili uz pomoć njih kreiraju „ostrva privatnog“ (Nippert-Eng, 2010) i sa kakvim se izazovima susreću pojedinci i pojedinke koristeći ih za komunikaciju.

Ova publikacija je rezultat istraživanja sprovedenog od 2015 do 2019 godine za potrebe pisanja doktorske disertacije na temu „Privatnost u doba novih informacionih tehnologija:

antropološko istraživanje u Srbiji“. Pitanje interpersonalnih odnosa i online komunikacije samo je jedna od tri teme obuhvaćene u ovoj doktorskoj tezi, a ova monografija zamišljena je kao prošireno istraživanje ove teme.

Obilje materijala dobijenog produbljenim polu-strukturiranim intervjuima nije u potpunosti iskorišćeno za izradu doktorske disertacije pa ono predstavljeno u ovoj monografiji. Za potrebe pisanja ove monografije, obavljani su takođe dodatni razgovori i novi intervjui. Terensko istraživanje dopunjeno je netografijom, odnosno online posmatranjem profila društvenih mreža odabranih sagovornika.

Obavljeno je ukupno 36 dubinskih intervjua sa 17 ispitanika i 21 ispitanicom. Svi sagovornici žive i rade na teritoriji Beograda koji je kao glavni grad bio najinteresantniji teren za ovakvo istraživanje s obzirom na intenzitet korišćenja informacionih tehnologija za komunikaciju kroz koju se, u stvari, grade, razvijaju i održavaju interpersonalni odnosi.

U prvom poglavlju, razmatrala sam lokalne i globalne faktore koji utiču na definisanje prava na privatnost i kreiranje strategija odbrane ovog prava u Srbiji. Istraživanje pokazuje da su u Srbiji za zaštitu privatnosti pojedinaca i pojedinki relevantni ne samo domaći zakoni i javne politike već i međunarodni pravni akti kao i politike privatnosti kompanija koje proizvode tehnologiju ili pružaju usluge na internetu. Terensko istraživanje će kasnije pokazati na koji način se ovi lokalni i globalni uticaji prepliću i na koji način oni utiču na to kako sami građani shvataju pravo na privatnost, te kako se prema njemu odnose.

U drugom poglavlju, predstavila sam rezultate terenskog istraživanja koji se tiču pitanja permanentne umreženosti, neprekidne komunikacije i slobodnog vremena na internetu koje se pretvara u komunikaciju a istovremeno i u proizvodne procese koji se na toj komunikaciji baziraju.

Treće poglavlje predstavlja rezultate istraživanja vezanih za pitanje transformacije interpersonalnih odnosa kroz online komunikaciju. Oni pokazuju kako se prijateljstva, emotivne veze i porodični odnosi prilagođavaju informacionim tehnologijama i menjaju zajedno sa njima, dok se koncept prava na privatnost menja relativizujući tradicionalnu podelu na privatno i javno.

Četvrto poglavlje povećeno je istraživanju društvenih mreža i istraživanju novih konstelacija privatnog i javnog koje se stvaraju kroz samu praksu korišćenja ovih mreža. U ovom poglavlju predstavljeni su rezultati istraživanja koji ilustruju kako se u svakodnevnom životu koji se u velikoj meri upravo i odvija na društvenim mrežama „podešavanja privatnosti“ pojavljuju kao princip novih podela na privatno i javno.

Peto poglavlje posvećeno je istraživanju narativa o socijalnoj to jest fizičkoj distanci i novoj normalnosti u kontekstu pandemije virusa COVID-19 tokom koje se širom sveta, pa i u Srbiji još jednom revidiraju kategorije privatno i javno.

Šesto poglavlje sumira glavne zaključke istraživanja i skicira koncept podešavanja privatnosti koji koristim da objasnim logiku nove raspodele na privatno i javno koja proizilazi iz načina na koji se informacione tehnologije koriste u svakodnevnom životu. Ovaj koncept koji su stvorile društvene mreže zapravo opisuje kako se podela na privatno i javno kontekstualizuje omogućavajući svakom pojedincu da sam od situacije do situacije odlučuje šta će kategorisati kao privatno ili javno.

1. PRAVO NA PRIVATNOST U SRBIJI

Pravo na privatnost i pravo na bezbednost permanentno su u konfliktu ne samo u Srbiji, već i na globalnom nivou. Iako je pravo na privatnost jedno od osnovnih ljudskih prava zagarantovanih međunarodnim zakonima, naročito Opštom deklaracijom o pravima čoveka (član 12)⁶, Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima (član 17)⁷ i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (član 8)⁸, ono je takođe kontroverzno, podložno interpretacijama i devalvirano kada god je u sukobu sa interesima državne bezbednosti (Stepanović, 2014: 167). Čak i u zapadnim državama, koncept prava na privatnost podjednako se

⁶ OHCHR Opšta deklaracija o pravima čoveka
<https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src3>
(Pristupljeno: 27.04.2020)

⁷ OHCHR International Covenant on Civil and Political Rights
<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
(Pristupljeno: 27.04.2020)

⁸ Council of Europe Evropska konvencija o ljudskim pravima
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf (Pristupljeno: 27.04.2020)

često tumači i kao jedan od nosećih stubova demokratskog društva i kao prevaziđena vrednost u društvu transparentnosti i kontrole u kome niko ne bi trebalo da ima bilo šta da krije (Ibid. 168).

Sukob između prava na privatnost i prava na bezbednost na globalnom nivou eskalira nakon 11. septembra 2001. kada počinju da se uvode mnogobrojne „tvrde“ i „meke“ mere bezbednosti ne samo u SAD već i u ostatku sveta u cilju sprečavanja terorizma (Levi, Wall, 2004: 194). Devalviranje prava na privatnost u korist bezbednosti i popularizovanje argumenata poput „nemam ništa da sakrijem“ (*nothing to hide*) postaje deo javnog diskursa (Solove, 2011) dok se bez znanja šire javnosti kreiraju sistemi masovnog nadzora koji u cilju prevencije terorizma legitimišu nadzor nad svim građanima a ne samo nad osumnjičenim pojedincima ili grupama. Više od deset godina nakon toga, 2013. godine, uzbunjivač Američke Nacionalne službe za bezbednost obelodanjuje dokumenta koja pružaju dokaze o postojanju ovakvih sistema nadzora u čitavom svetu, te da su u njih uključene sve globalne platforme za komunikaciju od društvenih mreža do servisa poput *Skype* ili *Google*, čime se ne dovodi u pitanje samo pravo na privatnost već i prezumpcija nevinosti (Stepanović, 2015b: 245).

A do ove globalne krize privatnosti zbog bezbednosnih pretnji dolazi upravo u trenutku kad Srbija nakon demokratskih promena 2000. godine započinje proces pridruživanja EU i transformisanja svog normativnog okvira tako da on bude u skladu sa zakonima Evropske Unije. Zajedno sa ostalim državama koje doživljavaju postsocijalističku transformaciju, Srbija na putu pridruženja EU preispituje granice između privatnog i javnog, i to pre svega vezujući ovu podelu za pitanje odnosa intervencije države i tržišne ekonomije, pri čemu su granice između dve sfere sve više zamagljene (Read, Thellen, 2007: 4).

Srbija koja je do tada bila pod totalitarnom vlašću (u vreme SFRJ i tokom devedesetih) ima zadatak da inkorporira koncept ljudskih prava pa sa tim i koncept prava na privatnost u skladu sa zapadnim, odnosno, pre svega Evropskim standardima, ali pošto upravo tada zapadni koncept privatnosti biva osporavan, Srbiji je teže da napravi balans između privatnosti i bezbednosti i prevaziđe socijalističko nasleđe koje podrazumeva primat bezbednosti i veći upliv države u privatnu sferu (Stepanović, 2015a). Upravo zbog ovih specifičnih istorijskih okolnosti, Srbija je posebno interesantan teren za istraživanje o privatnosti u kontekstu online komunikacije i informacionih tehnologija. Jer baš tu se prelamaju različiti uticaji koji kreiraju jedan specifičan odnos prema samoj ideji prava na privatnost.

Pandemija virusa COVID-19 mogla bi postati događaj koji će poput 9/11 izazvati novu krizu privatnosti. Upravo ova pandemija uvodi nove oblike epidemioloških kontrola i preventivnih mera koje se baziraju na korišćenju savremenih informacionih tehnologija. Pored mera rigoroznih karantina, samoizolacije i praćenja kontakata koje su tradicionalne i „materijalne“ (Lynteris i Poleykett, 2018), po prvi put se koriste informacione tehnologije kako bi se omogućilo mapiranje inficiranih slučajeva kao i praćenje kontakata u realnom vremenu sa ciljem da se ostvari efikasan epidemiološki monitoring (Kamel Boulous i Geraghty, 2020), a paralelno se radi na razvoju veštačke inteligencije i osmišljavanju uloga algoritama u prevenciji i borbi protiv infektivnih bolesti (Ganasegeran i Abdulrahman, 2020). Ovo preplitanje epidemiologije i informacionih tehnologija moglo bi da dovede do normalizacije novih oblika nadzora. Jer nadzor više nije usmeren samo na informacije o spoljašnjosti tela (kretanje, aktivnosti i slično) već na podatke o tome šta se dešava unutar tela. Ovaj novi vid nadzora Harari naziva nadzorom „ispod kože“ opominjući da je

on opasan zato što bi podaci o telesnoj temperaturi, krvnom pritisku i slično mogli da otkriju ne samo bolest već i osećanja (Harari, 2020).

Nakon što je rutnisko kršenje ljudskih prava u korist bezbednosti postalo norma posle 9/11, slično bi se moglo desiti nakon pandemije COVID-19, samo što bi se suspenzija fundamentalnih prava mogla pravdati interesom da se očuva zdravlje. Korišćenje digitalnih podataka i veštačke inteligencije za praćenje zaraženih i njihovih kontakata tokom i nakon pandemije mogla bi postati praksa masovnog nadzora populacija, a podaci bi se mogli zloupotrebljavati za političke svrhe koje prevazilaze potrebe prevencije ili zaustavljanja pandemije (Spadaro, 2020), pogotovo u zemljama poput Srbije koje su odmah po proglašenju epidemije počele da primenjuju ne samo drakonske mere poput potpune zabrane kretanja i policijski čas, već i metode elektronskog nadzora za praćenje. Način na koji je Srbija reagovala na epidemiju COVID-19 ukazuje na to da je težište na zaštiti zdravlja i kontroli stanovništva, a ne na zaštiti pojedinih ljudskih prava, pogotovo prava na privatnost čije se kršenje legitimise zaštitom zdravlja⁹. Pa ipak, na nivou Evropske Unije, prakse digitalnog nadzora u svrhu suzbijanja epidemije virusa COVID-19 preispituju se i sa stanovišta prava na privatnost pa se tehnološka rešenja praćenja lokacija i identifikovanja zaraženih pojedinaca prave tako da se osetljivi podaci zaštite od zloupotreba (Klonowska i Bindt, 2020) jer čak ni vanredno stanje ne legitimise kršenje Opšte uredbe o zaštiti podataka (Comande, Amram i Malgieri, 2020). U tom smislu, o privatnosti se, bar u Evropi, danas raspravlja mnogo više nego 2001. godine kada su

⁹ Danas, "Nejasno po kom zakonu država prati telefone građana"
<https://www.danas.rs/drustvo/nejasno-po-kom-zakonu-drzava-prati-telefone-gradjana/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

počele da se uvode nove prakse nadzora u cilju borbe protiv terorizma.

Srbija je do 2008. godine ratifikovala sve značajne zakonske akte koji se tiču ljudskih prava, pa i prava na privatnost. Na sajtu Ministarstva spoljnih poslova stoji da se „jedan od prioriteta Republike Srbije odnosi na poštovanje, zaštitu i unapređivanje ljudskih prava, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu, u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija, Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima i drugim relevantnim međunarodnim instrumentima u ovoj oblasti“¹⁰

Na koji način zakonski okvir danas reguliše pravo na privatnost i koje se sve definicije privatnosti mogu iščitati iz samih zakona? S obzirom na to da sam koncept privatnosti ima više aspekata i utkan je u interpersonalne odnose, svakodnevicu, rad, zabavu, porodične odnose, reproduktivna prava, komunikaciju i ostale aspekte života, pravo na privatnost ne može biti regulisano jednim zakonom, već je disperzirano na čitav niz različitih zakona.

Pravo na privatnost je u Srbiji danas najpre je zagantovano Ustavom Republike Srbije i to članovima 40, 41 i 42. Član 40 garantuje nepovredivost stana, član 41 garantuje tajnost pisama i drugih sredstava opštenja, dok član 42 reguliše zaštitu podataka o ličnosti.¹¹ Takođe, član 16 Ustava nalaže da su „potvrđeni međunarodni ugovori sastavni deo pravnog poretka Srbije i neposredno se primenjuju“¹². Potvrđeni međunarodni ugovori koji regulišu pravo na privatnost uključuju Opštu deklaraciju o

¹⁰ Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateralaljudska-praba?lang=lat> (Pristupljeno 27.04.2020).

¹¹ Ustav Republike Srbije http://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html (Pristupljeno 27.04.2020)

¹² Ibid.

ljudskim pravima¹³, Evropsku konvenciju o ljudskim pravima¹⁴, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima¹⁵ i Konvenciju o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu podataka¹⁶.

Pored ovih glavnih pravnih dokumenata, tu je i jedan broj direktiva, uredbi i dodatnih protokola koje Srbija takođe mora da poštuje kao zvanični kandidat za EU. Srbija takođe ima i svoj Zakon o zaštiti podataka o ličnosti¹⁷ i Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja¹⁸, a pravo na privatnost regulisano je i nekim drugim zakonima među kojima su najvažniji Zakon o prekršajima¹⁹, Zakon o opštem upravnom postupku²⁰ i Zakon o upravnim sporovima²¹. Postoje i podzakonski akti koji regulišu zaštitu podataka o ličnosti.²²

¹³ Opšta deklaracija o ljudskim pravima
[http://www.unhcr.rs/media/Opsta%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima%20\(1948\).pdf](http://www.unhcr.rs/media/Opsta%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima%20(1948).pdf) (Pristupljeno 27.04.2020)

¹⁴ Evropska konvencija o ljudskim pravima
http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf (Pristupljeno 27.04.2020)

¹⁵ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
http://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document_sr/2016-05/medj_pakt_gradj_prava_lat.pdf (Pristupljeno 27.04.2020)

¹⁶ Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu podataka
<https://www.poverenik.rs/sr-yu/pravni-okvir-zp/%D0%BC%D0%B5%D1%92%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/1359-konvencija-o-zatiti-lica-u-odnosu-na-automatsku-obradu-podataka.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

¹⁷ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Službeni glasnik RS, br. 87 od 13. novembra.2018. godine

¹⁸ Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja "Sl glasnik RS", br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010

¹⁹ Zakon o prekršajima "Sl glasnik RS", br. 65/2013 i 13/2016

²⁰ Zakon o opštem upravnom postupku "Sl glasnik RS", br. 18/2016

²¹ Zakon o upravnim sporovima "Sl glasnik RS" br. 111/09

²² Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti
<https://www.poverenik.rs> (Pristupljeno 27.04.2020)

Čitajući zakone, stiže se čak utisak da bezbednost, sigurnost i informisanje javnosti često imaju prednost u odnosu na privatnost, to jest, da se kolektivno postavlja kao prioritet na račun individualnih prava. Štaviše, može se čak tvrditi da se fokus sve više pomera ka kolektivnim interesima poput bezbednosti ili, u slučaju epidemije COVID-19, zdravlja. Primera radi, Zakonik o krivičnom postupku koji je usvojen 2011. godine uvodi bitne novine u odnosu na Zakonik iz 2001. godine koje se odnose na tajno praćenje i snimanje osumnjičenih. Prema Zakoniku iz 2001. godine, mere tajnog nadzora predviđene su samo za slučajeve kada postoji sumnja da je delo počinjeno, a Zakonik iz 2011. predviđa ove mere i ako postoji sumnja da će krivično delo biti počinjeno u budućnosti.²³ U tom smislu, tajno snimanje ima za cilj prevenciju kriminala i time legitimise zadiranje u privatnost, odnosno povredu člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima²⁴. Međutim pomeranje fokusa sa prava na privatnost na bezbednost ogleda se i u tome što Zakon o krivičnom postupku iz 2011. godine uvodi nadležnost bezbednosno informativne agencije i vojnobezbednosne agencije²⁵. Prema prethodnoj verziji ovog zakona, nadzor nad policijom vrši državni tužilac, a prema aktuelnoj verziji to čine VOA i BIA koje su po zakonu nezavisne organizacije i nad kojima tužilaštvo nema tu nadležnost kontrole. S obzirom na to da ni jedno telo nije nadležno za vršenje kontrole rada bezbednosnih agencija, nadzor se zapravo može definisati kao nelegitiman jer ove agencije teoretski mogu da krše zakon (Stepanović, 2018a: 109). Slično tome, Zakonik iz 2011. uvodi mogućnost da prikriivenog islednika odrede direktor bezbednosno informativne agencije ili direktor

²³ Zakon o krivičnom postupku, član 161. Službeni glasnik RS, br. 72/2011

²⁴ Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 8, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf (Pristupljeno: 27.04. 2020)

²⁵ Zakon o krivičnom postupku, član 173. Službeni glasnik RS, br. 72/2011

vojnobezbednosne agencije²⁶, a ta lica nisu pod kontrolom istražnog sudije i teoretski mogu da krše zakon.

Upravo u kontekstu Zakonika o krivičnom postupku može se postaviti pitanje gde je granica između prava na privatnost i javnog interesa da se spreči krivično delo i prikupe dokazi (Kolaković-Bojović, Turanjanin, 2017: 323). Čini se da je pravo na privatnost u velikoj meri zanemareno gde god postoji sumnja za to da će neko krivično delo biti počinjeno, ali i da sam nadzor nije ni na koji način kontrolisan čime su pojedinci podvrgnuti takvom nadzoru dodatno oslabljeni i obespravljeni.

Po uzoru na standarde međunarodnog prava, Srbija u Porodičnom zakonu reguliše nasilje u porodici i legitimise državnu intervenciju u porodične odnose ukoliko „jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice“²⁷. Zakon o javnom informisanju članom 79 predviđa da nije dozvoljeno objavljivanje informacija o ličnosti osim ako nije reč o informacijama od javnog značaja čime se pojedinac stavlja u niži rang u odnosu na javnost što je naročito problematično kada se uzme u obzir da se time dovodi u pitanje i privatnost dece i maloletnika (Stevanović, 2017: 265).

Sa druge strane, evidentne su i promene koje ukazuju na to da se elementi prava na privatnost sve više razrađuju u okviru različitih zakona i to u kontekstu svakodnevne upotrebe informacionih tehnologija. Tako na primer Krivični zakonik uvodi krivično delo proganjanja²⁸ i zabranjuje neovlašćeno fotografisanje²⁹, neovlašćeno objavljivanje i prikazivanje tuđeg

²⁶ Zakon o krivičnom postupku, član 185. Službeni glasnik RS, br. 72/2011

²⁷ Porodični zakon Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. Zakon i 6/2015, član 197

²⁸ Krivični zakonik, član 138a, Službeni glasnik RS, br. 85/2005

²⁹ Krivični zakonik, član 144, Službeni glasnik RS, br. 85/2005

spisa, portreta ili snimka³⁰, a takođe i neovlašćeno prikupljanje podataka o ličnosti³¹. Međutim statistike pokazuju da je zaštita od pomenutih krivičnih dela slabo zastupljena u praksi (Kovačević, 2019: 166). Mnoga istraživanja takođe pokazuju da građani u Srbiji nemaju dovoljno znanja kako bi prepoznali kršenje sopstvenog prava na privatnost, te da „ne postoji svest ljudi o tome da kada obavljaju svoje profesionalne zadatke često neovlašćeno zadiru u nečiju privatnost“ (Bašić, 2017: 124).

Opšta regulativa o zaštiti podataka Evropske Unije predstavlja radikalan poduhvat koji redefiniše koncept prava na privatnost na internetu predstavljajući ga ne više kao nekakvu potpunu zaštitu i tajnost privatnih podataka, već kao omogućavanje veće kontrole nad time gde se i kako dele privatni podaci (Politou i drugi, 2018). Mada se ova regulativa ne primenjuje direktno u Srbiji koja još uvek nije član EU, ona ipak jeste relevantna jer se Srbija obavezala na to da uskladi svoje zakonodavstvo sa ovim dokumentom.

Ovaj pravni dokument postavlja pitanje ko je sve odgovoran za kršenje prava na privatnost na internetu i kakve obaveze različiti subjekti treba da preuzmu kako bi se ovo pravo zaštitilo. S obzirom na to da informacione tehnologije pružaju neograničene mogućnosti za krađu i zloupotrebu privatnih podataka, uhođenje i druge vidove kršenja prava na privatnost, a pojedinac nije u mogućnosti sam da sačuva svoju privatnost u potpunosti. On je ograničen dometima samih tih tehnologija i njihovim funkcijama, ali i sopstvenim znanjem ne samo u oblasti prava nego i u oblasti informacionih tehnologija jer se danas sve češće govori o digitalnoj pismenosti koja je neophodna za zaštitu podataka (Stepanović, 2019).

³⁰ Krivični zakonik, član 145, Službeni glasnik RS, br. 85/2005

³¹ Krivični zakonik, član 146, Službeni glasnik RS, br. 85/2005

Opšta regulativa upravo zato pokušava da uspostavi sistem podele odgovornosti na različite subjekte. Ona je takođe i prvi pravni dokument koji nastoji da reguliše pravo na privatnost na internetu na međunarodnom nivou. Iako se odnosi samo na države članice Evropske Unije, Opšta regulativa se u izvesnoj meri primenjuje globalno štiteći građane zemalja EU bez obzira na to gde se oni nalaze u svetu (Cate i drugi, 2017; Glinos, 2018; Greengard, 2018). Upravo zbog toga su mnoge globalne korporacije poput *Google* i *Facebook* morale da uvažavaju ovu regulativnu i usklade svoje javne politike sa njom.

Cilj ovog dokumenta nije da zaštiti tajnost podataka već da omogući veću kontrolu pojedinaca nad sopstvenim ličnim podacima. U tim smislu reč je o nekoj vrsti oslabljenog zahteva za privatnošću jer internet nije ništa drugo nego virtuelni javni prostor u kome je moguće jedino još postavljati neke privremene i provizorne ograde, odnosno „podešavanja privatnosti“ (privacy settings) kako su to koncipirale pre svih ostalih društvene mreže poput *Facebook*-a. Ali da bi takva podešavanja uopšte bila moguća, neophodno je pre svega definisati različite uloge i podeliti odgovornosti (Stepanović, 2019).

Odgovornost se deli na različite aktere, pored ostalih, lice na koje se podaci odnose, obrađivač, kontrolor, službenik za obradu podataka i organi vlasti, a svaki od njih ima svoje obaveze u pogledu zaštite privatnih podataka.

U Srbiji Zakon o zaštiti privatnih podataka u velikoj meri je preuzeo odredbe Opšte uredbe Evropske Unije. Međutim ovaj zakon je kritikovan zato što nije usklađen sa ostalim zakonima Republike Srbije, zato što odredbe nisu dovoljno jasne i podložne su interpretacijama, pa i zato što je u tekst koji je u velikoj meri preuzet iz Opšte uredbe unet dugačak spisak ograničenja, to jest izuzetaka kada se različitim subjektima dozvoljava pristup zbirkama podataka o ličnosti i obrada tih podataka što je protivno i

Ustavu Republike Srbije (Stepanović, 2019). A upravo zbog ovih nedostataka postavlja se pitanje u kojoj meri Zakon o zaštiti privatnih podataka zaista može da osigura poštovanje prava na privatnost građana Srbije i u kojoj meri se oni zapravo oslanjaju na svoja znanja i veštine kako bi zaštitili svoje podatke na internetu.

U Srbiji su danas nove rekonfiguracije odnosa privatno i javno uslovljene ne samo njenom istorijom i njenim javnim politikama ili politikama Evropske Unije, već i različitim globalnim uticajima. Percepcija koncepta privatnosti u Srbiji danas u velikoj meri zavisi i od međunarodnih aktera upravo zbog informacionih tehnologija zahvaljujući tome što veliki broj ljudi u svakodnevnom životu koristi uređaje i softvere kreirane na zapadu, a privatni život i rad se za mnoge velikim delom odvijaju na internetu.

Zbog toga građani Srbije koje legislativa EU ne štiti direktno često mogu da se oslone jedino na mehanizme zaštite prava na privatnost koje nude same internet platforme, to jest kompanije poput *Google*, *Facebook*, *Microsoft*, *Apple* itd. Primera radi, *YouTube*, odnosno platforma za deljenje video sadržaja koji kreiraju sami korisnici ima svoja uputstva, svoju etiku i svoje mehanizme kažnjavanja korisnika koji krše pravo na privatnost, ali se politike privatnosti svode na preporuke koje mogu a ne moraju da se poštuju dok se kaznene mere sastoje u ograničenjima korišćenja same platforme poput brisanja videa, onemogućavanja monetizacije ili privremenog odnosno trajnog deaktiviranja kanala, što nije dovoljno da se obezbedi adekvatna zaštita prava na privatnost na ovoj platformi (Stepanović, 2018b: 84-85).

Pošavši od ovih analiza lokalnih i globalnih politika privatnosti, sproveda sam terensko istraživanje kako bih otkrila na koji način ove javne politike utiču na to kako građani Srbije

shvataju pravo na privatnost, ali i koji faktori koji utiču na formiranje njihovog mišljenja i na njihove svakodnevne živote. Moj cilj je bio da sagledam upravo to kako se danas u Srbiji obični ljudi žive sa informacionim tehnologijama, i kako se koncept privatnosti transformiše i modifikuje upravo u skladu sa novim tehnologijama i u zavisnosti od čitavog spleta lokalnih i globalnih uticaja.

2. ŽIVOT *ONLINE*

Informacione tehnologije otvaraju nove kanale komunikacije i omogućavaju kontakt preko mejla, aplikacija za čit, audio ili video pozive i društvenih mreža, a to radikalno menja način na koji se konstruišu i održavaju interpersonalni odnosi. Život se živi kroz te komunikacijske kanale (a ne prosto sa njima) jer informacione tehnologije sve više oblikuju društvenu stvarnost (Couldry i Cefai, 2017) i sve aktivnosti pretvaraju u komunikaciju. Posredovana *online* komunikacija u velikoj meri zamenjuje neposredovanu komunikaciju (Wood i Smith, 2005: 6), a to se neminovno reflektuje na porodične, partnerske i prijateljske odnose i shvatanje privatnosti.

„Radim *online*, imam vezu *online*, gledam filmove *online*, kupujem *online*, družim se sa prijateljima *online*, komuniciram sa roditeljima *online*... većina moje svakodnevice se odvija *online*. Moj laptop i moj telefon znaju više o meni nego bilo ko koga poznajem, osećam se kao da sam izgubila kontrolu nad granicama privatnosti. Mislim da se nisu promenili samo sistemi komunikacije nego i sam život.“ Paulina (34).

Pošto menja način na koji ljudi komuniciraju jedni sa drugima ali takođe povećava obim i intenzitet te komunikacije, internet

menja način na koji se uopšte uspostavljaju, grade i održavaju interpersonalni odnosi. Dugogodišnje veze na daljinu, prekooceanska prijateljstva, *online* turniri u video grama ili grupne konferencije preko društvenih mreža tipovi su odnosa ili društvenih okupljanja koja nisu bila zamisliva pre nego što su ovi novi kanali komunikacije otvoreni. Istovremeno, odnosi među ljudima koji žive u istom gradu ili čak istom stanu takođe bivaju posredovani digitalnom komunikacijom. Zbog toga se možda može govoriti o „krizi intimnosti u digitalnoj eri“ (Chambers, 2016) i to zato što se intimni odnosi posredovani tehnologijom velikim delom odvijaju u javnom prostoru interneta i zavise od modela komunikacije koje nudi neka društvena mreža ili platforma. A pošto društvena mreža ili platforma putem koje se komunicira zapravo funkcioniše prema algoritmima koji se napajaju privatnim podacima kako bi ponudili personalizovano iskustvo, onda se čak može govoriti o „algoritamskim“ prijateljstvima ili vezama (Chambers, 2016).

Kao što svaka komunikacija ima u sebi dinamiku između sakrivanja i otkrivanja sebe i privatnih informacija, tako isto i online komunikacija balansira između dva pola – privatno i javno. Iako se razmena informacija odvija na platformi koja je javna, ipak se čini da privatnost jeste preduslov za samootkrivanje (Masur, 2017: 100). Pojedinci koji koriste „privatni“ čit preko neke društvene mreže kao što je *Facebook* ili *Instagram* ili preko neke platforme za komunikaciju poput *Viber*-a ili *WhatsApp*-a već unapred podrazumevaju da znaju koji je njihov auditorijum, odnosno pretpostavljaju da komunikacija zaista i jeste privatna i da se odvija između dva ili više pojedinaca koji su uključeni u taj čit. Međutim, za razliku od komunikacije licem u lice, komunikacija putem interneta često uključuje auditorijum koji čine ne samo drugi korisnici na društvenim mrežama već i organi vlasti i privatne kompanije koje nadziru privatne komunikacije

(Moll i Pieschl, 2016: 239). Sve do 2013. godine kada je uzburjivač američke Nacionalne službe za bezbednost Edward Snowden medijima otkrio dokaze o projektima masovnog nadzora koje sprovode tajne službe SAD, Velike Britanije, Australije i drugih država, mnogima je bilo nezamislivo da postoje takvi tajni projekti koji ne targetiraju samo osumnjičene prekršiocyte zakona ili disidente već sve obične građane, a to je pokrenulo pitanje poverenja bez koga pojedinci ne mogu da funkcionišu jer od njega zavise odluke koje će napraviti (Blöbaum, 2016: v).

Privatno i javno više nisu jasno razgraničene kategorije i ne zavise od fizičkih prostora (Thompson, 2011: 49), već su fluktuirajuće, pokretne i kontekstualne, uslovljene funkcijama samih tehnologija koje oblikuju *online* prostor i propisuju pravila ponašanja na internetu. A pošto internet već sam po sebi nije ništa drugo nego jedan novi javni prostor, privatnost u okviru tog javnog prostora može biti samo parcijalna. Ona je moguća samo u okvirima koji su već zadati od strane tehnologija koje se koriste za komunikaciju. Čini mi se da se strategije koje se koriste kako bi se na internetu obezbedila ta delimična privatnost mogu opisati kao podešavanja privatnosti (*privacy settings*) koja su integrisana u različite društvene mreže, platforme i operativne sisteme uključujući društvenu mrežu *Facebook*³² internet pretraživač *Google Chrome*³³ i operativni sistem *Windows 10*³⁴. Ova koncepcija podrazumeva da svako za sebe može da modifikuje privatnost na internetu, ali tako što će odabrati između

³² Facebook Help, <https://www.facebook.com/help/325807937506242> (Pristupljeno: 27.04.2020.)

³³ Google Support, <https://support.google.com/chrome/answer/114836?co=GENIE.Platform%3DDesktop&hl=en> (Pristupljeno: 27.04.2020.)

³⁴ Microsoft Support, <https://support.microsoft.com/en-us/help/4027945/windows-change-privacy-settings-in-windows-10> (Pristupljeno 27.04.2020)

ponuđenih mogućnosti koje više ili manje detaljno pokrivaju različite aspekte privatnosti na internetu. Smatram da koncept podešavanja privatnosti koji je samo tehnički jer ga navedene kompanije koriste da opišu određenu funkciju koju ima neka društvena mreža, internet pretraživač ili operativni sistem može da se koristi i kao teorijski koncept koji objašnjava na koji način se kreiraju zone privatnosti na internetu. Rekla bih da ovaj koncept i u širem smislu objašnjava kako se u savremenom svetu uopšte poima privatnost. Umesto da polazi od nekih već unapred zadatih podela na privatno i javno, ovaj koncept podrazumeva da ništa nije *apriori* privatno ili javno (ni u smislu prostora, ni u smislu vremena pa ni u smislu podataka) već da to šta će biti privatno a šta javno zavisi od toga kako se parametri postave. Da li će nešto imati status privatno ili status javno zavisi od odluke i o tome se može pregovarati, a odluke se zatim mogu menjati u zavisnosti od datog konteksta ili izmenjenih okolnosti.

Zaštita privatnosti na internetu podrazumeva korišćenje čitavog niza strategija, proučavanja sistema enkripcije ili podešavanja privatnosti na određenim internet platformama, iščitavanja brojnih polisa privatnosti i snalaženju sa kompleksnim informatičkim sistemima. Zbog toga je relevantno govoriti o novoj „digitalnoj pismenosti“ koja je potrebna da bi se obezbedila barem neka vrsta privatnosti na internetu (Moll i Pieschl, 2016: 239). Digitalna pismenost ili „nova pismenost“ odnosi se na pismenost koja se pojavila upravo sa pojavom novih informacionih tehnologija (Kuzmanović, 2017: 7). Štaviše, „tehnologija transformiše prirodu pismenosti“ i ona se više ne svodi na „osnovne alfanumeričke veštine i znanja (čitanje, pisanje i računanje“, već uključuje i mnoge druge sposobnosti, a pošto se same tehnologije brzo menjaju, sa njima se menja i definicija pismenosti pa to znači da biti digitalno pismen podrazumeva stalno prilagođavanje i sticanje novih pismenosti (ibid. 7). Iako

internet jeste dostupan svima, nema svako istu moć kontrole nad sopstvenom privatnošću jer je svako ograničen svojim znanjem u toj oblasti. Poseban problem su objektivne granice te moći kontrole jer se pojedinci kreću u već zadatim okvirima i biraju između ponuđenih modela zaštite privatnosti, a istovremeno sama logika analitike velikih podataka podriva koncept individualne privatnosti na internetu obesmišljavajući njihove napore da se zaštite (Baruh i Popescu, 2015: 597).

Kada se govori o privatnosti na internetu, postoje dve potpuno različite konotacije. Jedna se odnosi na privatnost spram neposrednog okruženja i ljudi sa kojima se komunicira, a druga se odnosi na privatnost spram subjekata koji prikupljaju privatne podatke bilo da su to strukture vlasti, kompanije ili pojedinci koji imaju motiv i način da to čine. Kada je reč o interpersonalnim odnosima, obe vrste privatnosti su relevantne.

Svako od ispitanika podrazumeva nekakav, makar i minimalan obim privatnosti a zatim svesno ili nesvesno traži način da omeđi svoj *online* privatni prostor. Oni otkrivaju ne samo kako se štite jedni od drugih, već i kako gledaju na ovu drugu vrstu privatnosti i šta čine da svoje intimne konverzacije bar delimično zaštite. Prakse kršenja privatnosti nad kojima pojedinci nemaju kontrolu, a to su pre svega prakse prikupljanja, obrade i distribucije privatnih podataka ili meta podataka (Petković i Jonker, 2015: 5), čine da se većina ispitanika oseća nemoćno da zaista zaštiti svoju privatnost u tom javnom prostoru interneta. Za mnoge je problem nedostatak poverenja u strukture vlasti i privatne kompanije ili internet kao takav, a zbog toga se strategije uglavnom ograničavaju na podešavanja privatnosti u okviru užeg kruga ljudi sa kojima komuniciraju i u koji spadaju članovi porodice, prijatelji, partneri, kolege i poznanici. Ipak, mnogi govore i o tome kako je i druga vrsta privatnosti važna i to baš u kontekstu partnerskih, porodičnih i prijateljskih odnosa jer

su najintimnije prepiske u javnom prostoru dostupne na uvid onima koji imaju način da pristupe tim javnim domenima.

Zanimalo me je kako mreža utiče na život, kako pojedinci uspostavljaju i održavaju kontakte preko interneta, i kako sami kanali komunikacije uslovljavaju njihove odnose. Istovremeno, pokušala sam da otkrijem kako *online* komunikacija menja prakse vezane za privatnost, to jest, kako pojedinci svesno ili nesvesno definišu ovaj koncept i koje tehnike koriste da bi obezbedili bar delimičnu privatnost na internetu.

2.1. Permanentno online, permanentno dostupni

Informacione tehnologije koriste se u svakodnevnim aktivnostima od rada i zabave do komuniciranja, a ponekad čak služe za osamljivanje i beg u svoj privatni zabran na internetu, bilo da je reč o kreiranju „virtuelnih identiteta“ na društvenim mrežama (Lepetić, 2010), stvaranja „digitalnih svetova“ putem igranja video igara (Gavrilović, 2017) ili nekoj drugoj aktivnosti. A da li danas sve više ljudi živi ne samo u jednoj fizičkoj stvarnosti nego vodi vrlo bogate živote *online*, u stvarnosti interneta (Rosenfeld, 2015: 2)? Mnogi žive „permanentno *online* i permanentno povezani“ (Vorderer, Krömer i Schneider, 2016: 694) i u stalnom strahu od gubljenja signala jer preko interneta održavaju veze sa najbližima, traže ili obavljaju svoj posao, crpu informacije, pronalaze zabavu, provode slobodno vreme, kupuju, prodaju, vode biznis, broje korake i kalorije i rade još mnogo toga. Informacione tehnologije ne samo da su sredstvo za komunikaciju, novčane transakcije i mnoge druge aktivnosti nego su i ponekad i same sebi cilj jer su adiktivne. Društvene mreže, medijske platforme i video igre osmišljene su tako da neprestano nude sadržaj koji se odvija u beskonačnim nizovima jer serije na

platformi *Netflix* se ređaju jedna za drugom kao i video klipovi na *YouTube*-u ili objave na *Facebook*-u i *Instagram*-u, a video igre imaju skoro bezbroj nivoa (Alter, 2017: 9). Živeti sa informacionim tehnologijama zato ponekad znači živeti kroz njih i apsorbovan u njima, biti permanentno umrežen. Da li se onda još uvek može govoriti o razlici između stvarnog i virtuelnog sveta? Neki autori su već ukazali na to da je potrebno napustiti dihotomiju virtuelno/realno u „antropološkom promišljanju interneta“ jer je granica između dva domena zamagljena (Žakula, 2012: 43).

Dokazujući da je sve ono što se dešava na internetu istovremeno deo realnosti, ispitanici su mi mi demonstrirali kako žive svoje živote sa tehnologijama ali i kroz njih – radeći, zabavljajući se i održavajući bliske kontakte sa prijateljima, članovima porodice, kolegama i partnerima preko interneta. Svima njima bi svakodnevica izgledala mnogo drugačije da tih tehnologija nema, a neki od njih bi imali potpuno drugačije sudbine. Za mnoge od njih, vrlo je važno da budu povezani na internet dvadeset i četiri sata dnevno, sedam dana u nedelji.

„Moj laptop je stalno uključen i restartujem ga samo kada sistem zahteva da ga restartujem. I taj trenutak uvek odlažem jer restartovanje računara predstavlja za mene veliki stres. Svaki moj dan počinje i završava se gledanjem u telefon. Ujutru čim otvorim oči prelistam elektronsku poštu da vidim da li sam dobila neke važne imejlove. Pošto radim za klijente u Americi, na Tajlandu i Novom Zelandu, često se dešava da noću dobijem radne zadatke. Kad pregledam mejlove napravim u glavi okviran plan za taj dan i onda prelistam *Instagram*. Ponekad se toliko zanesem u pregledanje fotografija da ostanem u krevetu i po sat vremena. Kad ustanem, uključim *YouTube* ili aplikaciju za trening na mobilnom telefonu i vežbam pola sata. Posle toga se istuširam i doručkujem a onda sedam za računar i pišem tekstove ceo dan. Kad završim sa poslom, odem u grad da popijem piće sa prijateljima ili odem u supermarket i vratim se kući gde onda gledam serije, dopisujem se sa dečkom koji živi u Malmeu, učim

švedski jezik preko aplikacije za učenje jezika ili se dopisujem sa prijateljima koji uglavnom žive ovde i ponovo pregledam *Instagram*. Uspavam se obično uz neki dugački dokumentarni film na *YouTube*-u koji pustim preko telefona, a onda se često desi da se probudim uz *YouTube* jer aplikacija nastavlja da pušta neki sadržaj sve dok je ne ugasim. Skoro nikad se ne odmaram od tehnologije.“ Paulina (34)

Mobilni uređaji u sprezi sa bežičnim i 4G internetom omogućavaju da se *online* komunikacija lakše „utka“ u ritam svakodnevnog života i da se održava permanentni kontakt (Campbell, 2013: 8), a na Paulininom primeru se pokazuje koliko je teško da se se iskorači iz te rutine i priušti odmor od tehnologije. Upleteni u čitav niz konverzacija sa prijateljima, kolegama, roditeljima i partnerima, pojedinci koji su neprekidno *online* ne mogu uvek sami za sebe da odluče da se isključe iz mreže jer to zavisi i od ljudi sa kojima komuniciraju.

„Volela bih češće da se odmaram od interneta, ali svodi se na to da apstiniram od tehnologije samo kad izađem sa prijateljima, kad obavljam kućne poslove i kad sam na odmoru. Stalno maštam o tome da provedem veče uz knjigu ili radeći nešto kreativno kao što je ukrašavanje zidova po kući. Ali uveče kad završim posao toliko sam mentalno iscrpljena da nemam energije da nešto farbam niti koncentracije da nešto čitam. Kad odem na odmor volim da budem potpuno bez tehnologije, da uopšte ne gledam u telefon i da uopšte ne gledam filmove ili serije. Ali uvek imam osećaj krivice kad nekome ne odgovorim na imejl ili poruku, pa čak i kad ne lajkujem svima fotografije na *Instagram*-u. Isto tako, osećam potrebu da fotografišem sve oko sebe i to okačim na *Instagram*. A pošto sam obično sa dečkom na odmoru, onda on hoće da gledamo televiziju ili filmove i serije na laptopu ili da mi pokaže neki tekst koji je pronašao na internetu. Na kraju je taj digitalni detoks samo polovičan jer uvek se nađe nešto neizostavno što mora da se uradi na internetu, makar da se komunicira sa roditeljima. I gde god da odem, uvek tragam za internetom, čak se dešavalo i da sam birala mesto na plaži po tome da li ima ili nema internet signala. Mislim da to ne zavisi samo od mene da li ću koristiti internet na odmoru ili ne nego i

od ljudi sa kojima sam u kontaktu ili od ljudi sa kojima provodim vreme.“ Paulina (34)

Čini se da biti stalno umrežen na internetu podrazumeva tesnu povezanost sa određenim pojedincima ili krugovima ljudi, a ta vrsta zajedništva podrazumeva da se odluke donose zajednički. Isključiti se iz mreže makar i na kratko nije odluka koja se tiče samo jedne osobe, već i ljudi iz njenog okruženja.

„Posedovanje tih uređaja stvara anksioznost, ali si izopšten iz zajednice ako ih nemaš. Ako mi se slučajno dogodi da zaboravim da ponesem mobilni, obavezno se vratim po njega jer odmah pomislim da može nešto loše da se dogodi, na primer, da se povredim ili da mi automobil stane na sred ulice. A ako se neko koga ja pozovem ne javi dva puta zaredom, pomislim da im se nešto loše dogodilo.“ Lea (38).

„Jednom prilikom sam izgubila telefon u prodavnici i osetila sam se odsečeno od sveta istog momenta kad sam na sred ulice shvatila da se to dogodilo. Nisam umela da pronađem autobusku stanicu bez *Google* mapa, nisam mogla da se javim dečku da ću kasniti u bioskop i nisam mogla da javim mami da me ne čeka na večeri. Mobilni telefon sam po sebi nema nikakvu materijalnu vrednost, čak ni podaci u njemu nisu toliko bitni, ali činjenica da uopšte ne mogu da nastavim svakodnevni život dok ponovo ne dođem do telefona me je jako zabrinula“. Margareta (25)

„Kada sam slučajno svoj mobilni telefon ostavila kod prijatelja na kućnoj žurci, uhvatila me je panika da će neko pijan pokušati da ga otkjuča i tamo pronađe moje gole fotografije koje sam slala dečku ali ih u međuvremenu nisam obrisala. Ništa drugo me nije toliko zabrinjavalo. Zbog toga sam odmah sela u taksi u gluvo doba noći i vratila se kod prijatelja u stan po telefon“. Paulina (34)

Čini se da je danas za mnoge nemoguće „odmoriti se“ od tehnologije i napraviti pauzu jer je internet sastavni deo svakodnevice, a nekada je to bilo moguće dok je on bio neka vrsta luksuza i služio je pre svega za zabavu. Neki ispitanici upućuju na to da se namena interneta, to jest, njegova uloga u životima ljudi

promenila, pogotovo u toku druge decenije ovog veka. Za mnoge biti stalno umrežen nije stvar ličnog izbora nego nametnuta obaveza, a biti ostavljen bez interneta, recimo u nekom primorskom mestu, postalo je nešto prestižno.

„Tokom 2010 i 2011. godine bila sam zavisna od *Facebook*-a i povremeno sam se isključivala tako što bih iz struje isključivala ruter za internet. Sada su ti sistemi takvi da se podrazumeva da se nikad ne isključuju. Osim toga, *Facebook* je u međuvremeno postao sredstvo za svakodnevnu komunikaciju i dogovore kao neka zamena za telefon, jako je teško isključiti se, to se smatra skoro neodgovornim ponašanjem. Jedina situacija u kojoj sam bila potpuno bez interneta na duže vreme, bilo je jedno letovanje u kući u kojoj nije bilo bežičnog niti 4G interneta. Dve nedelje sam živela bez interneta i to mi je u početku bilo šokantno. Svako jutro i svako veče sam mahinalno hvatala telefon i pokušavala da otvorim društvene mreže iako sam znala da to nije moguće. Trebalo mi je nekoliko dana da se naviknem na tu situaciju. Umesto da gledam u ekran čitala sam knjige. Posle tog odmora počela sam da razmišljam o tome koliko vremena gubim na besciljno lutanje kroz sadržaje na društvenim mrežama.“ Lea (38)

„Čula sam za modni trend koji se na zapadu zove digitalni detoks (digital detox) i odnosi se na turistički boravak u prirodnom ambijentu bez dometa i bez korišćenja tehnologije. Zvuči kao sjajna ideja ali ja ne znam kako bi moj mozak izdržao bez interneta jer sam suviše naviknuta na to da ga koristim za sve od snalaženja u saobraćaju do traženja zabave i neprekidne komunikacije. Ali čak i ako bi mi prijao takav odmor, mislim da je to sebično jer, pitam se kako bi se onda osećala moja mama ako ne bi mogla da stupi u kontakt samnom“. Margareta (25)

„Prošle godine sam napravio mali eksperiment i obrisao svoj *Facebook* profil na šest meseci jer sam smatrao da me ta društvena mreža previše okupira i troši dragoceno vreme. Bio sam vrlo zadovoljan rezultatom tog eksperimenta. Mnogima sam nedostajao pa su mi pisali mejlove, SMS poruke i zvali me telefonom. Pošto nisam imao načina da se informišem o događajima u gradu, odlazio sam na razna mesta ne znajući šta se

tačno tamo dešava niti koga ću sresti. Mislim da sam u tom periodu kvalitetnije provodio svoje slobodno vreme i imao mnogo bolje konverzacije sa ljudima. Apstinencijska kriza je trajala samo dva dana, imao sam potrebu da nešto radim sa telefonom, ali nisam se osećao kao zavisnik.“ Fabijan (40)

Posmatrala sam Fabijanvo ponašanje na društvenim mrežama i zaključila sam da se on trudi da ih koristi umereno i da održava kontakt sa velikim brojem ljudi (od svih ispitanika on ima najviše prijatelja i pratilaca na *Facebook-u* i *Instagram-u*) ali da se ne upušta u dugačke konverzacije. Pre tog malog eksperimenta koji je sproveo, bio je gotovo neprekidno *online*, reagovao je na stotine tuđih objava dnevno i ponekad umeo sate da provede „pijuckajući vince“ i četujući sa prijateljima. Nakon eksperimenta, naglo je počeo da skraćuje privatne prepiske i da reaguje samo na jedan ograničen broj tuđih objava. Kao da je napravio nekakvu računicu koliko interakcije je potrebno da bi se ostalo sa ljudima u kontaktu, a da se ne pretera sa aktivnošću na društvenim mrežama. „Ranije sam provodio mnogo više vremena komunicirajući sa raznim ljudima ali sada dnevno ne provedem više od sat vremena četujući, a u to se računaju i privatni i poslovni razgovori“, kaže on.

Usred intervjua, zazvonio mu je mobilni telefon i naizgled sasvim običan razgovor meni je zvučao staromodno. Na pitanje svog sagovornika Fabijan je dogovorio: „trenutno sam zauzet, dajem intervju jednoj devojci koja piše doktorat, javiću ti se kasnije“. Počela sam da razmišljam o tome kako je postalo neobično da neko nekog zove telefonom bez prethodne najave putem poruke. Pitala sam Fabijana: „Zar se to još uvek radi, da nekog pozoveš telefonom tek tako, bez najave?“, a on je odgovorio: „Da, to više niko ne radi, svi samo kucaju poruke. Volim ljudski glas i motivišem prijatelje da me zovu telefonom umesto da mi pišu“.

Kao neko ko je rođen krajem sedamdesetih godina dvadesetog veka, Fabijan je već bio u svojim dvadesetim kad se pojavio internet i mobilni telefon, pa sebe smatra „pionirom elektronske komunikacije“. U jednoj fazi svog života, skoro svaki njegov korak bio je zabeležen na *Facebook*-u, a sada je njegovo prisustvo na društvenim mrežama vrlo dozirano. Njegov stav prema elektronskoj komunikaciji je ambivalentan. Sa jedne strane on ceni njene pozitivne strane kao što je mogućnost da se prijatelji i partneri biraju „po srodnosti“, odnosno po interesovanjima a ne po tome da li žive u istom gradu. Sa druge strane, on kaže da su odnosi „otuđeni“ i sve manje telesni jer se sve više svode na dopisivanje a sve manje na viđanje.

Posmatrajući njegovo ponašanje na društvenim mrežama i slušajući njegove kritike elektronske komunikacije, na trenutak mi se učinilo da je on pronašao način da napravi balans između života *online* i života u fizičkoj realnosti kakav mu odgovara. Međutim, ispostavilo se da ipak nije tako. Uprkos njegovim pokušajima da senzibilize svoje okruženje na drugačije, staromodnije metode komunikacije, odnosi se i dalje najviše svode na dopisivanje i razmenu multimedijalnih poruka. Njegovi odnosi sa roditeljima, bivšom suprugom, kćerkom, partnerkom i većinom prijatelja zavise od dopisivanja preko interneta a on to ne može da promeni jer izbor sredstva komunikacije ne zavisi samo od njega nego i od ostalih učesnika u komunikaciji. Zbog toga je Fabijan kao i većina mojih ispitanika skoro uvek *online* i dostupan za komunikaciju na nekoliko komunikacijskih kanala.

„Razmišljao sam o tome da se sklonim sa interneta u potpunosti da bih promenio te otuđene odnose i zamenio posredovanu komunikaciju direktnijom komunikacijom putem audio poziva ili licem u lice. Ali nisam siguran da je to moguće jer svi se previše oslanjamo na internet čit i ne znam kako bih ostao u kontaktu sa ljudima sa kojima uopšte i nemam drugu vrstu komunikacije“. Fabijan (40)

Metod komunikacije, način na koji se tehnologije koriste, tipovi softvera koji se upotrebljavaju i pravila ponašanja u komunikaciji preko interneta biraju se i određuju se zajednički, a ne pojedinačno. Čini se da niko od ljudi sa kojima sam razgovarala ne misli da je sam odabrao način na koji će komunicirati sa drugim ljudima. Svi koriste po nekoliko aplikacija, najčešće *Facebook Messenger*, *Instagram Direct Message*, *Viber* i *Whatsapp*. Te četiri aplikacije su gotovo obavezne, a pored njih pominju se još i *Skype* koji mnogi smatraju zastarelim i deplasiranim, *Discord* koji se koristi uglavnom za video igre, *Google Hangouts* koji se retko koristi i *Telegram* koji je alternativa *Viber* i *Whatsapp* aplikacijama ali ga skoro niko ne koristi jer premalo ljudi ima tu aplikaciju. Svako od njih koristi one aplikacije koje koriste njihovi prijatelji i članovi porodice, a ne one koje se njima lično najviše dopadaju. I skoro svi su oni permanentno *online* zato što je to norma i zato što se to od njih očekuje.

Stekla sam utisak da je već sama činjenica da postoji nekakva obaveza da se stalno bude na mreži tiče pitanja privatnosti. Mnogi ispitanici doživljavaju svoje slobodno vreme kao privatno vreme ali osećaju kako nemaju uvek kontrolu nad tim kako će to vreme provesti i za sebe odluče da li će biti *online* ili *offline*. Razgovarajući sa jednim od njih, zapitala sam se da li je biti namerno nedostupan danas postalo društveno neprihvatljivo. Emil (36) koji je zaposledn u jednom vladinom telu kao niži činovnik često je namerno nedostupan i isključen iz mreže jer mu smeta baš to što su svi prećutno prihvatili ultimatum da stalno budu *online*. Nalazim ga u jednom beogradskom kafeu u šest posle podne, i čim smo seli za sto, on je isključio svoj mobilni telefon i stavio ga sa strane na ugao stola. Pomislila sam da je to zato što radi u vladi i plaši se da bi neko mogao da ga prisluškuje. „Zar ne misliš da mogu da te prisluškuju iako je telefon isključen“,

pitam ga. „A ne, to me uopšte ne zabrinjava, samo sam ga isključio da nam ne smeta dok razgovaramo“. Priznao mi je da po nekoliko puta dnevno isključuje telefon baš zato da bi bio „ostavljen na miru“, da ga niko ne bi zvao dok sedi u kafiću, dok spava ili dok čita knjigu.

„Inspirisan tekstom Umberta Eka, počeo sam da razmišljam o tome kako su privilegovani oni koji imaju više privatnosti i oni koji mogu da priušte sebi da budu nedostupni. Mnogi ljudi oko mene priključeni su na telefon kao na infuziju i nezamislivo im je da ga isključe ali ja nemam tu vrstu zavisnosti. Ne dopada mi se to što zahvaljujući mobilnom telefonu i internetu mnogi mogu da me imaju nadohvat ruke, da znaju gde sam, kada sam poslednji put bio aktivan na mreži i da me kontaktiraju kad god požele. Čak i kad mi je telefon uključen ja odlazem da odgovorim na poruke ili mejlove i namerno se ne javljam odmah na telefon. Ponekad čak namerno izađem iz stana bez telefona koji sam ostavio isključenog kod kuće. Naravno, ne ako očekujem neki važan poziv ili ako neko očekuje da javim nešto je njemu ili njoj važno, bilo da je to vezano za posao ili privatni život. Ponekad čak ostavim telefon kod kuće i kad odlazim da se nađem sa nekim što stvara nesporazume jer su ljudi navikli da prave okvirne dogovore i računaju na to da uvek mogu da se čuju sa osobom sa kojom se nalaze. Zbog toga moram uvek da naglasim nekome da bude tačan ili tačna jer neću sa sobom imati mobilni.“ Emil (36)

Emil smatra da već sama činjenica da se od svakoga očekuje da stalno bude dostupan, odnosno, da stalno sa sobom nosi telefon i bude neprekidno *online* ugrožava privatnost. Jedna od njegovih strategija da zaštiti svoju privatnost je da povremeno izoluje sebe od okruženja tako što će ugaziti telefon ili internet ili čak ostaviti svu tehnologiju kod kuće ili u kancelariji i otići nekud. Ali pošto nema partnera, radi u kancelariji i živi sa roditeljima, za njega nije toliko važno da stalno bude umrežen kao, na primer za Paulinu koja ima posao online i vezu na daljinu ili za Fabijana koji nema drugi način da bude u kontaktu sa kćerkom i roditeljima sa kojima ne živi. Međutim, Emilov pokušaj da na taj način što će biti

van mreže dobije više mira, slobode i privatnosti, usamljen je i, čini se uzaludan, baš kao i Fabijanov pokušaj da prevaspita okolinu i sve oko sebe natera da ga zovu i viđaju se sa njim umesto što šalju tekstualne poruke. Takvo ponašanje okolina često ne posmatra kao borbu za ličnu slobodu nego kao nekakvu samoživost, ekscentričnost i „asocijalno“ ponašanje.

„Ljudi u mom okruženju očekuju da im se uvek javim ili odmah odgovorim na poruke i ljute se na mene ako to ne učinim. Poremetio sam odnose sa nekoliko kolega na poslu zato što sam ignorisao njihove grupne poruke na *Viber*-u i sukobio sam se sa jednom kolegicom samo zato što joj dva puta zaredom nisam momentalno odgovorio na poruku. Oni stalno gledaju u telefone jer imaju porodice i partnere pa očekuju da i ja budem takav“. Emil (36)

„Imam utisak da od mene svi očekuju da sam stalno *online* i upravo svi se i oslanjaju na komunikaciju preko interneta, a ne na telefon i SMS poruke. Instant odgovore očekuju mama, dečko, kolege u firmi u kojoj radim pa čak i moje najbolje drugarice. Ako dovoljno dugo ne odgovorim na nečiji poziv ili poruku, to može da napravi ozbiljan problem“. Margareta (25)

„Moj najveći problem su poslovni dogovori koji se uglavnom obavljaju preko četa ili preko imejla. Primetio sam da me više niko ne zove telefonom ako nešto hitno treba da se uradi ili ako se treba dogovoriti za neki sastanak. Ljudi su počeli da doživljavaju dogovore preko raznih aplikacija kao efikasnije i pouzdanije. Želim da mislim da će me neko pozvati telefonom ako je nešto zaista važno, a zapravo moram stalno da pregledam sve aplikacije za komunikaciju uključujući *Gmail*, *Skype*, *Viber* i *Facebook Messenger* da ne bih nešto važno propustio, a to je već samo po sebi nekakav posao dok čekanje na poziv nije. A ako propustim nečiji mejl ili poruku, ispašće da sam neodgovoran“. Alimpije (41)

„Ne osećam nikakav pritisak da odmah odgovorim prijateljima i dečku, ali osećam se obaveznom da odmah odgovorim na poruke vezane za posao. Bez obzira na to u koje doba dana ili

noći su poslate i bez obzira na to šta u tom trenutku radim. To je jako opterećujuće“. Nada (35)

„Iako ja lično ne doživljam komunikaciju preko četa, pogotovo preko društvenih mreža kao nešto ozbiljno, osećam nelagodnost jer vidim koliko ozbiljno je drugi doživljavaju. Na poslu radim jako naporno i retko imam vremena da ćaskam. Međutim stalno sam *online* i vidim kad mi prigatelji i porodica pišu poruke. Vidim i da mi prete, vrše pritisak na mene da se hitno javim, napadaju me zašto ništa ne odgovaram, pitaju me da li ih ignorišem i slično. Ne mogu da ostanem ravnodušan na to. Takve poruke me iritiraju i doživljam ih kao pritisak“. Vuk (41)

Neposredno okruženje dakle nameće određeni način i tempo komunikacije i stvara atmosferu kontrole svakoga nad svakim. U nekim od ovih primera vidi se kako se komunikacija između kolega sa posla preliva sa radnog na slobodno vreme, dok neki drugi primeri pokazuju kako privatne komunikacije ometaju posao. Osim toga, teme vezane za privatni život i posao su isprepletane. Obaveza da se bude stalno dostupan za komunikaciju zbog toga se može tumačiti kao ugrožavanje privatnosti. Samim tim što se permanentna komunikacija tako često doživljava kao obaveza a ne lični izbor, čini se da tehnologije zaposedaju privatni život mimo volje njihovih korisnika.

Čini se da nove tehnologije sa sobom donose nova pravila komuniciranja, međutim pošto postoje različiti pogledi na svet pa i različita shvatanja slobode, privatnosti i uopšte funkcije *online* komunikacije, dolazi do sukoba različitih pravila. Većina ispitanika smatra da je biti stalno dostupan za komunikaciju norma, a Fabijan i Emil koji povremeno sabotiraju *online* komunikaciju zbog toga nailaze na kritike okoline i čak ulaze u sukobe. Ali dok njih dvojica otvoreno kritikuju samu koncepciju permanentne dostupnosti, i oni koji je prihvataju zapravo prećutno pronalaze načine da ne budu uvek dostupni.

Većina ispitanika priznaje da ponekad izbegava nekog ili sve iz svog okruženja tako što se „prave da spavaju“ ili da su zauzeti, ili tako što vide nečiju poruku ali odlučuju da je ne „pročitaju“ i ne odgovore na nju, a to su strategije pomoću kojih se sklanjaju u svoju zonu privatnosti čak i ako su prisutni i transparentni na internetu. Pitanje vidljivosti na internetu istovremeno je i pitanje slobode i privatnosti.

„Uvek sam *online* osim kad spavam, ali to ne znači da sam uvek dostupan za svakoga. Internet mi je uvek uključen na telefonu i na laptopu, ali ako bih uvek momentalno odgovarao na poruke, nikad ne bih imao vremena da obavim nešto. Svaki put kad dobijem mejl, SMS ili poruku preko neke aplikacije za čet, ja moram u trenutku da procenim kada treba da na to odgovorim, koliko je hitno i koji je okviran rok. Mislim da stalna povezanost na internet zahteva da se mnogo razmišlja i planira. Ponekad odlaganjem odgovora dobijam na vremenu da donesem neku odluku, bilo da je to odluka o tome da li ću te večeri da izađem sa društvom u grad ili odluka o tome da li ću prihvatiti neki posao ili ne.“ Nikola (32)

„Svakodneвно dobijem na stotine različitih komunikacija preko interneta uključujući imejlove, čet poruke, video ili audio pozive i reakcije na društvenim mrežama. Sve to oduzima mnogo vremena tako da te komunikacije moraju da se filtriraju na neki način, a istovremeno postoji pritisak da se na sve njih reaguje momentalno. Naravno da ne mogu uvek svima da odgovaram odmah. Naravno da sam uvek *online*, ali nisam uvek *available* (dostupna)“. Margareta (25)

„Imam jako mnogo prijatelja u Srbiji i inostranstvu sa kojima se dopisujem maltene svaki dan. Kad tome dodam prepisku sa kolegama iz firme u kojoj radim i iz partnerskih firmi, zatim porodicu, komšije i rođake, to je zaista ogromna količina informacija. Da li sam ja vidljivo *online* ili ne nije mnogo važno jer nemoguće je da svima na sve odgovaram odmah. Ne očekujem da mi svi uvek odgvaraju odmah jer mislim da se svet ne vrti oko mene. Smatram da bi i drugi trebalo tako da razmišljaju“. Melisa (42)

Ovi primeri pokazuju kako se može biti „odustan“ sa mreže čak i ako je prisustvo očigledno. *Online* komunikacija se odvija kroz različite aplikacije kao što su *Facebook*, *Instagram*, *WhatsApp* ili *Viber*, ali svaka od njih se razlikuje po tome kako korisnik može da „manipuliše“ nivo privatnosti koristeći „podešavanja privatnosti“ i neke aplikacije su „intruzivnije od drugih (Masur, 2017: 22). Biti stalno na mreži ne znači nužno biti potpuno transparentan i biti prinuđen na instant odgovaranje. Razgovarajući sa ispitanicima i posmatrajući njihovo ponašanje online, čini mi se da svako od njih, svesno ili nesvesno pokušava da odredi koliko će, kada će i za koga će zaista biti dostupan, čak i kada koristi niz aplikacija koje ga razotkrivaju.

„Za *online* komunikaciju koristim *Facebook Messenger*, *WhatsApp*, *Viber*, *Skype*, *Instagram*, *Telegram* i *Upwork Chat*. Prinuđena sam da se stalno krijem iako sam dostupna dvadeset i četiri sata dnevno. Odavno sam shvatila da je nemoguće raditi bilo šta ako pored mog imena na bilo kojoj aplikaciji svetli zeleno svetlo koje pokazuje da sam *online*. Ako sam zvanično *online*, to praktično znači da svako može da mi se obrati i da sam ja dužna da odgovorim u najkraćem roku jer u suprotnom neko ko mi pošalje poruku može da se naljuti zato što ga ignorišem. Prvo što uradim kad instaliram neku aplikaciju je da podesim čet tako da budem nevidljiva, da se ne vidi kada sam poslednji put bila *online* i, ako je moguće, da se ne vidi kada sam pročitala poruku. *WhatsApp* omogućava da se sakrijem tako da se ne vidi kada sam *online* i da se ne vidi kada sam pročitala poruku, a *Facebook Messenger* je jako intruzivan jer obaveštava ne samo ko je kada online i kada je poslednji put bio aktivan nego i detaljno izveštava onoga ko pošalje poruku da li je ona poslata, isporučena i pročitana. Kad se vidi da sam na mreži, to je kao da sam iznad svoje glave stavila natpis: 'dostupna za ćaskanje', a ponekad sam na mreži zato da bih radila i toliko sam zauzeta da nikome ne mogu da odgovorim na poruku. Zbog toga biti stalno *online* i pre svega

raditi *online* zahteva stalno žongliranje sa raznovrsnim podešavanjima privatnosti.“. Paulina (34)

„Stalno sam *online* ali sam sve aplikacije podesio tako da se to ne vidi. Mislim da je bolje da niko ne vidi nikakav signal koji upućuje na to da sam na mreži jer može da se dogodi da zaista ne mogu da reagujem na neki poziv ili da zapravo ne primetim neku veoma važnu poruku. Time bih pokazao kako sam neodgovoran ili neažuran. Sigurno ne svaki put ali dovoljno je jednom da se to dogodi u pogrešnom trenutku pred pogrešnom osobom. Mnoge aplikacije su napravljene tako da nas odaju, a mislim da je to vrlo loše po nas. Inače sam veoma odgovoran, trudim se da radim vredno i da sam mnogima na usluzi. I neću da mi jedna aplikacija pokvari reputaciju, pogotovo na poslu jer bliski ljudi svakako znaju kakav sam. Takve stvari su mi se već dešavale i zbog toga ulažem mnogo vremena u proučavanje podešavanja privatnosti na svakoj aplikaciji“. Filip (45)

Paulina i Filip dakle, smatraju da je potpuno različito biti *online* i izgledati kao da si *online*. Čak i to je signal, odnosno neka vrsta komunikacije koja odaje informaciju za koju oni smatraju da treba da ostane privatna. Oni su upleteni u čitav niz privatnih i poslovnih komunikacija i povremeno kao da gube kontrolu nad vođenjem tih komunikacija baš zato što permanentno pokušavaju da od nekoga sakriju činjenicu da su *online*. A gubeći kontrolu nad komunikacijom preko interneta, oni zapravo gube kontrolu i nad realnim odnosima sa prijateljima, partnerima, porodicom, poslodavcima itd. Njihova iskustva govore o tome kako se pojedinci ponekad bore ne samo za privatnost nego i za svoje vreme, ali se pri tom osećaju nemoćno da rasporede svoje vreme jer se na platformama za komunikaciju koje koriste osećaju ogoljeno. Međutim, postoje i drugačije strategije korišćenja tih platformi. Mario (27) koji se bavi grafičkim dizajnom, radi u jednoj privatnoj kompaniji i takođe je permanentno umrežen

ima obrnutu strategiju. On je uvek dostupan, ali se javlja samo kad mu to odgovara.

„Mislim da je jasno da smo svi uvek dostupni i za mene nema razlike da li pored mog imena stoji zelena lampica koja pokazuje da li sam *online*. Svi znaju da mnogo radim, često i prekovremeno i to je uvek moj alibi kad me neko optuži da se nisam javljao. Svi moji prijatelji i članovi porodice to znaju, a znaju i da mi je telefon uvek okrenut licem ka stolu, a zvono isključeno. Uzimam telefon samo kad imam vremena za to i obično se svima javljam sa zakašnjenjem. To naročito nervira moju majku, ali ona shvata da od mene ne može da očekuje da se momentalno javim kad me zove. Prilično često proveravam telefon da vidim da li sam dobio neku poruku ili poziv na koji moram hitno da odgovorim. Ali sve što može da čeka ostavim za kasnije, naročito ako sam na poslu. Uopšte ne razmišljam o tome da li će se neko uvrediti zato što vidi da sam aktivan na mreži a ne odgovaram na poziv ili poruku. Mislim da to ne može da bude razlog da se neko uvredi. U principu uvek na sve odgovorim iako ne momentalno, ali to je dovoljno da ljudi steknu poverenje u mene. Naravno, moram da pravim liste prioriteta i odlučim kome ću se javiti pre ili na koju vrstu poruka ću ranije reagovati. Mislim da to može da me razotkrije pred drugima jer oni vide koga i šta stavljam na koje mesto, ali mislim da je ta vrsta otvorenosti dobra baza za iskrene odnose.“ Mario (27)

„Uopšte nemam nikakva podešavanja privatnosti na aplikacijama koje koristim i u mom slučaju je uvek transparentno da li sam *online* ili ne. Ali ja to stvarno ne mogu da shvatim ozbiljno i da se opterećujem time da li sam nekome odgovorio odmah ili ne, pa ni da li sam uopšte odgovorio. Nedavno sam sa rođakama iz inostranstva morao zbog dogovora oko zajedničkog nasledstva da komuniciram putem grupnog četa. One pišu svašta po ceo dan, mene to mrzi da čitam i ne doživljavam takvu komunikaciju dovoljno ozbiljno. Ako ima nešto ozbiljno da se razgovara onda to mora da bude jedan na jedan.“ Vuk (41)

Ove izjave upućuju na to da se može razmišljati i o nekakvim pravilima ponašanja u *online* komunikaciji, ali i na to da različiti ljudi različito doživljavaju ta pravila. S obzirom na to da ovaj vid komunikacije uvodi potpuno nove metode komuniciranja i nove načine samorazotkrivanja, Debora Čembers jedan je od autora koji smatraju da se može govoriti o novoj etikeciji na internetu (Chambers, 2006: 134). Institut Emili Post izdao je knjigu o manirima u digitalnom svetu³⁵, međutim s obzirom na to da se informacione tehnologije stalno adaptiraju, pravila ponašanja se kreiraju u samoj praksi u skladu sa stalnim promenama samih softvera koji omogućavaju komunikaciju. Neka pravila ponašanja direktno se tiču privatnosti na internetu. Milivoje (37) koji radi kao zamenik glavnog i odgovornog urednika u jednoj izdavačkoj kući smatra da je odgovaranje u najkraćem roku novo pravilo bontona u *online* komunikaciji.

„Sama činjenica da većina aplikacija omogućava da se sazna kada je poslata poruka 'viđena' ili 'pročitana' nameće pravilo da se momentalno odgovori na tu poruku. Znam da kada oklevam da odgovorim na poruku mogu da uvredim i naljutim osobu koja mi je tu poruku poslala jer mi se više puta dogodilo da me neko optuži da namerno izbegavam komunikaciju ili da zloupotrebljavam odnos. Ali meni često treba vremena da sročim odgovor i ako sam nešto 'pročitao' ne znači da sam stigao da se udubim u poruku i smislim šta da na nju odgovorim. Čini mi se da se danas ispisuje neki novi bonton i da pravila još uvek nisu jasna, ali da su suštinski povezana sa pitanjem privatnosti.“ Milivoje (37)

„Čini mi se da su mnoga pitanja klasičnog bontona povezana sa pitanjima privatnosti jer postavljaju granice pristojnosti kada je reč o razotkrivanju pojedinca u društvu ili njegovo zadiranje u tuđu intimu. Otuda postoji pristojna distanca kada

³⁵ Emily Post Institute <http://emilypost.com/book/emily-posts-manners-in-a-digital-world/> (Pristupljeno 20/09/2018)

dvoje ljudi razgovaraju u fizičkom prostoru. Prema tome, potrebno je samo promisliti kako bi se ta pravila mogla primeniti na prostor interneta. Digitalni bonton bi se mogao ispisati, ali verujem da bi bilo mnogo nesuglasica oko toga kako formulisati pravila, pogotovo s obzirom na to da se same tehnologije stalno menjaju“. Paulina (34)

„Čuo sam za neka pravila bontona koja se odnose na mobilne telefone i internet. Na primer da nije vaspitano sedeti u društvu a izlovati se i neprekidno gledati u telefon. Slažem se, osim u slučaju kada su svi raspoloženi da to rade. Zamislite situaciju da ste sa društvom iz škole na velikom odmoru. Gledate se po ceo dan svaki dan i nemate više mnogo tema, a mobilni ne smete da koristite za vreme časa. Normalno da će svi hteti da gledaju u svoje mobilne a ne jedni u druge. Osim ako nema nešto specijalno zanimljivo. Meni se dogodilo nešto slično na moru sa društvom. Bili smo na plaži ceo dan i nismo imali internet. Kad samo konačno seli u restoran, svi su odmah uzeli telefone i sat vremena niko nije progovorio ni reč. Prema tome, rekao bih da su ta nova pravila u nekim situacijama jednostavno besmislena, dok su pravila tradicionalnog bontona mnogo šire upotrebljiva. Bojan (30)

Ovi ispitanici pokušali su da analiziraju neka moguća nova pravila bontona i naprave paralelu sa tradicionalnim pravilima lepog ponašanja. Ali svi su mišljenja da ako nova pravila bontona uopšte i postoje, veoma ih je teško identifikovati ili fiksirati, posebno s obzrom na česte inovacije u *online* komunikaciji. Osim toga, različiti korisnici imaju različita mišljenja o funkcijama aplikacija za komunikaciju pa ono što je za nekog pravilo lepog ponašanja, nego drugi može da posmatra kao praktičnu funkciju.

„Mislim da pravila ponašanja u *online* komunikaciji nemaju veze sa bantomom i da zavise od konteksta. Po mom mišljenju ta opcija 'viđeno' ili 'pročitano' ne ugrožava privatnost i ja je nikad ne bih onemogućila jer može da bude vrlo korisna u nekim situacijama. Kada se sa nekim dogovaram da se nađem negde onda može da bude jako važno videti da li je ta osoba

videla moju poruku u kojoj sam napisala adresu mesta gde bi trebalo da se nađemo. Mislim da za sve nas koji imamo staž u *online* komunikaciji pročitati poruku i ne odgovoriti na nju nije uvredljivo, ali ako procenim da bi neko mogao da se naljuti, onda se trudim da ne otvorim poruku kako osoba koja mi je pisala ne bi dobila obaveštenje da je poruka pročitana.“ Valerija (34)

Valerija dakle smatra da to da li neku informaciju treba posmatrati kao privatnu ili ne, može da zavisi od konteksta, a to upućuje na kontekstualnu definiciju privatnosti Helen Nissenbaum (Nissenbaum, 2010) koja smatra da je u doba savremenih tehnologija izlišno unapred kategorisati informacije kao privatne i javne, već da uvek treba posmatrati kontekst. Valerija smatra da je pitanje privatnosti na internetu vrlo individualno, ali i da nema mnogo načina da se ona sačuva. Ona vodi računa o tome da obezbedi minimum privatnosti i spreči zloupotrebe, ali je ne uznemirava to što neko može mnogo toga da sazna o njoj.

„Živim u ubeđenju da smo dosta provaljeni čak i kad pokušavamo da se sakrijemo pa nisam opterećena time. Ne bih nikad nikome slala gole fotografije, broj kreditne kartice ili svoje šifre. Vodim računa o tome da kontrolišem ono što mogu, a ono što je van moje kontrole me ne brine. Inače podržavam ideju snažne države i mislim da je dobro da država zna sve o nama. Ali danas su oni koji povređuju naša prava pre svega internacionalni akteri kao na primer banke, farmaceutske kompanije, *Google* i *Facebook*, a oni nisu deo države. A u Srbiji inače ništa ne funkcioniše i privatnost je nisko na lestvici problema. Mnogo me više brine to da li ću se voziti autobusom koji ima grejanje nego to da li sam žrtva marketinga.“ Valerija (34)

Fabijan i Silvija takođe smatraju da je bitan „staž“ u elektronskoj komunikaciji i da problem „pročitane“ ili „nepročitanje“ poruke i brzine odgovaranja nije vezan za bonton. Ipak, oni misle da su upravo to upravo oni novi

elementi komunikacije koji otežavaju građenje odnosa na internetu jer se mogu tumačiti proizvoljno.

„Mislim da je to pitanje poverenja. Ako imam poverenje u nekoga, onda mi nije bitno da li je poruku video ili ne jer ja znam da će mi odgovoriti. Ako to ne učini, to znači da je ta osoba zaboravila da mi se javi ili ne smatra da je potrebno napisati bilo kakav odgovor na tu poruku. Ipak, primetio sam da neki ljudi iz mog okruženja imaju problem sa tim i da pitanje pročitane ili nepročitane poruke može da preraste u sukob. Načelno mislim da ta indirektna *online* komunikacija lako dovodi do svađa jer poruke mogu različito da se tumače i stvaraju nesporazume.“ Fabijan (40).

„Čini mi se da se pravila menjaju u hodu i da su danas mnogo relaksiranija nego pre desetak godina. Potreba za momentalnim odgovaranjem je nestala rekla bih upravo zato što svi imamo više iskustva sa *online* komunikacijom. Svađe oko poruka u četu su manje česte, bar na osnovu mog ličnog primera, i to od kad je na svim aplikacijama uvedena opcija odgovaranja na pojedinačne celine četa, odnosno linije. Sada mogu tačno da označim reči ili rečenice na koje želim da odgovorim kako ne bi tako lako dolazilo do zabuna. Nekada je bilo mnogo teže čitati poruke i dopisivati se jer bi sve bilo ispreturano, pa se gubio smisao pitanja i odgovora. Sad kad su su ti problemi rešeni, *online* komunikacija se popela na viši nivo, ali i dalje je veoma podložna nesporazumima“. Silvija (27)

Kao jedan od glavnih problema pominje se „intruzivnost“ aplikacija za komunikaciju. Nekoliko ispitanika smatra da je aplikacija *Viber for Desktop* najintruzivnija aplikacija za *online* komunikaciju. Ta aplikacija je napravljena specijalno za računare i ispostavilo se da ugrožava privatnost tako što ona nema nikakvu šifru za ulazak i aktivira se kad god se računar uključi, a privatne poruke, čim stignu, pojavljuju se na sredini ekrana. Moji sagovornici tvrde da je ova aplikacija naročito neprikladna za korišćenje u poslovnim prostorima gde više ljudi koristi isti računar, svi su povezani na jedan server i

ekrani su izloženi pogledima. Aleksandra (40) kaže da je deinstalirala tu aplikaciju zato što je osećala pritisak da odmah odgovori na svaku poruku. „Mislim da je ta aplikacija napravljena tako da te natera da momentalno sve ostaviš kad ti stigne neka poruka. Osećala sam presiju da moram u najkraćem roku da odgovorim na svaku poruku“, kaže ona, a Milivoje smatra da je najveći problem u tome što aplikacija uopšte ne zahteva unošenje šifre nego je uvek otvorena. „Koristim računar koji pripada firmi za koju radim i ostavljam ga u kancelariji. Dok sam imao instaliran *Viber for Desktop*, svako ko je pozeleo da uđe u moj računar, mogao je automatski da vidi i moje *Viber* poruke. Zbog toga sam i deinstalirao tu aplikaciju“, kaže on. Dok Milivoje ovaj problem povezuje sa pitanjem privatnosti jer smatra da svako treba da ima pravo na to da zabrani drugima pristup svojim privatnim informacijama, Aleksandra koja je po zanimanju inženjer uopšte ne veruje u privatnost na internetu, ali tvrdi da intruzivne aplikacije kao što je ova nameću instant odgovaranje te da se to odražava na privatni život.

Informacione tehnologije menjaju dinamiku privatnog života pre svega zato što se obim privatnih i poslovnih komunikacija povećava paralelno sa razvijanjem mreže kontakata. Oni koji imaju više kontakata u imenicima mobilnih telefona ili na društvenim mrežama jer se kreću u širim društvenim krugovima dobijaju veći broj poziva i poruka. Silvija (27) koja radi u međunarodnoj organizaciji a osim toga saraduje na jednom neprofitnom humanitarnom projektu, iz hobija se bavi glumom i ima mnogo kontakata kaže da je količina poslovnih i privatnih poruka koje svakodnevno dobija „zastrašujuća“ i da joj je jako teško da nađe vremena da na sve odgovori.

„Najviše komunikacija se obavlja preko *Facebook Messenger*-a koji nas čini potpuno transparentnima jer uvek pokazuje kada je ko *online* ili pre koliko sati ili minuta je bio *online*. Ranije sam se trudila da momentalno odgovaram na poruke, ali sada sam počela da ih ignorišem uprkos tome što drugi mogu da vide da sam na mreži a da im ne odgovaram. Mislim da ljudi sve više imaju razumevanja za to kašnjenje odgovora jer se podrazumeva da niko od nas ne može svima da odgovori istog trenutka kad je poruka stigla ili čak da to učini u roku od nekoliko sati.“ Silvija (27)

Silvija ukazuje na to da savremena sredstva komunikacije mogu da budu kontrolišuća, uvodeći neku vrstu nadzora svih nad svima. Njoj smeta to što neke *online* platforme otkrivaju drugima da li je neko na mreži ili nije. Pošto kaže da to ljude čini „transparentnima“ iako direktno ne pominje pojam privatnost, čini se da insinuira da je reč upravo o tome i da je pitanje vidljivosti na mreži zapravo pitanje privatnosti na mreži. Ona smatra da se pravila ponašanja na internetu stalno menjaju pa ako je nekada i bilo obavezno da se u najkraćem roku odgovara na poruke, ona misli da se to sve manje očekuje zbog velikih količina informacija koje većina ljudi u njenom okruženju svakodnevno dobija. Po njenom mišljenju, *Facebook Messenger* koji je primorana da koristi svakodnevno previše intruzivna aplikacija zato ne dozvoljava da se sakrije činjenica da li je neko *online* i kada je poslednji put bio ili bila *online*.

„Zbog toga za komunikaciju sa dečkom koristim *WhatsApp* kako ne bi mogao da se naljuti ukoliko mu momentalno ne odgovorim. On sam takođe ima *Facebook Messenger* a to ponekad komplikuje stvari. Problem je u tome što se ta aplikacija sada masovno koristi i u poslovne svrhe jer su razni ljudi iz sveta biznisa i politike počeli da uviđaju da se imejl sve manje koristi jer se ljudima najlakše skreće pažnja preko četa. Smeta mi što mi ta aplikacija ne dozvoljava da sakrijem kada sam na mreži. Mnogo mi se više dopada *WhatsApp* jer tu mogu da budem nevidljiva. Odavno sam tu aplikaciju podesila tako

da se ne vidi kad sam *online*, ali problem je što većina ljudi sa kojima komuniciram koristi *Facebook Messenger* pa samim tim moram da ga koristim i ja a to me čini ogoljenijom na internetu.“ Silvija (27)

Biti neprekidno *online* i biti nerazdvojan od tehnologije mnogi ispitanici vide kao problem i pokušavaju da uspostave balans između *online* života i realnog života, to jest, da ograniče korišćenje tehnologije jer ona ima tendenciju da ih drži uposlenima i tokom slobodnog vremena. Neka naučna istraživanja upućuju na to da preterano korišćenje tehnologije stvara neke oblike zavisnosti i može da dovede do psihičkih problema (Cheever i drugi, 2014; Sapacz i drugi, 2014; Hughes, 2018), a mediji poput novina, časopisa, radio i televizijskih emisija ili internet portala upozoravaju na pojavu zavisnosti od interneta i video igara u Srbiji³⁶.

Mnogi ispitanici su mi rekli da smatraju da je „zdrav“ balans između interneta i realnog života neophodan za „kvalitetniji život“, ali i da ga je teško napraviti jer zahteva inteligentno i odgovorno korišćenje telefona i računara. On smatraju da informacione tehnologije zahtevaju određenu organizaciju vremena i disciplinovanost. Jer kada je reč o adiktivnim tehnologijama kao što su video igre i društvene mreže, svi ispitanici potvrđuju da je potrebno imati jaku samokontrolu da bi se one odgovorno koristile. Čini se da digitalna pismenost (Baker, 2010: 61) ne podrazumeva samo znanje o tome kako se tehnologije koriste nego i znanje o tome kako da se one efikasno, umereno i odgovorno koriste. Dok neki ispitanici

³⁶ RTS “Sve veća zavisnost od Interneta”

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-dAnas/2911124/sve-veca-zavisnost-od-interneta-html> (Pristupljeno: 27.04.2020), B92 “Klinika za lečenje zavisnosti od igrice uskoro prima prve pacijente”

https://www.b92.net/zdravlje/mentalno_zdravlje.php?vyyy=2018&mm=06&dd=27&nav_id=1410745 (Pristupljeno: 27.04.2020)

vode računa o tome kako da koriste elektronsku komunikaciju samo onoliko koliko je to potrebno da bi bili efikasniji ili bolje povezani sa grupama ljudi, neki kao da gube kontrolu nad time koliko i kako koriste tehnologije. Emanuela (28) čiji je posao dizajniranje video igara svakodnevno provodi više vremena sa tehnologijom nego sa ljudima u svom okruženju, ali ima svest o tome da to treba da promeni i u tome uspeva kad god je u društvu prijatelja koji slično razmišljaju.

„Uvek sam *online* i svesna sam toga da je lako postati bliskiji sa telefonom nego sa ljudima, ali svesno se borim protiv toga kao i svi u mom okruženju. Na primer, da se ne bi dešavalo da pauzu za ručak potrošimo gledajući u telefone a ne jedni u druge, ja i moje kolege sa posla igramo jednu društvenu igru. Složimo sve telefone na jednu gomilu na sred stola i ko prvi uzme svoj telefon mora da plati ručak.“ Emanuela (28)

„Komuniciram sa velikim brojem ljudi na dnevnom nivou. Uključena sam u sedam čet grupa na aplikaciji Viber i tri na aplikaciji WhatsApp, a tome treba dodati privatnu korespondenciju sa prijateljima u Srbiji i inostranstvu kao i poslovnu ili privatnu prepisku sa kolegama. Na katolički božić koji je u Srbiji radni dan ponekad dobijem i po dvadesetak poruka na dan jer se družim sa ljudima koji su katoličke veroispovesti. Kada bih stalno gledala u telefon ne bih ništa mogla da uradim na poslu ili uživam u svakodnevnim slobodnim aktivnostima bilo da je u pitanju ručak u restoranu, gledanje serije ili šetnja. Zbog toga podešavam svoj telefon tako da se obaveštenja o novim porukama ne čuju i ne uznemiravaju me. Kada imam vremena za poruke onda uzmem telefon i čitam ih i odgovaram na njih. Mislim da uspevam da napravim balans i da ne koristim tehnologiju preterano.“ Melisa (42)

„Više od pedeset puta dnevno otvorim *Instagram* ali to radim samo kad čekam nešto kao na primer da dođe autobus, da provri voda, da se skuva ručak ili kad nemam šta da radim na poslu. Imam svoju dnevnu rutinu koja ne uključuje mnogo društvene mreže. Kad se probudim prvo se valjam po krevetu zatim ustanem i pijem kafu, oblačim se i izlazim napolje da

prošetam svog psa. Kada god sam u prirodi uživam u trenutku i radije se igram sa psom nego što gledam u telefon. Koristim ga jedino ako poželim da fotografišem nešto u prirodi, a to nije uvek fotografija koju ću staviti na svoj instagram profil nego često samo slika koja će stajati u mojoj ličnoj arhivi. Dok sam spremala ispite, dešavalo mi se da po nekoliko dana uopšte ne ulogujem ni na jednu društvenu mrežu“. Lucija (23)

Dakle, neki pojedinci se bore za svoje vreme slobodno od tehnologije, pre svega za vreme slobodno od neprekidne komunikacije. Razgovarajući sa različitim ispitanicima, stekla sam utisak da je čak i sama pitanja zavisnosti od interneta i frekventnosti korišćenja društvenih mreža često shvaćena kao pitanja koja zadiru u intimu i na koja nije prijatno odgovarati. Činilo mi se kako pokušavam da saznam ono što mnogi ne žele da mi kažu jer ih je sramota toga koliko su stvarno zavisni i ne žele da se prikažu u lošem svetlu. Posmatrajući njihovo ponašanje na društvenim mrežama, zaključila sam da mi je veliki broj ispitanika reklo da koristi *Facebook* i *Instagram* u mnogo manjoj meri nego što je to zaista slučaj. Neki su mi naknadno priznali da su zavisni od neke društvene mreže ali da se trude da se izbore sa svojom zavisnošću. Pojedini sagovornici koji tokom istraživanja nisu osećali zavisnost od neke mreže, priznali su da su ranije imali problem sa tim. Moj utisak je da mnogi svakodnevno vode borbu protiv tehnologije pokušavajući da drže kontrolu nad tim u kojoj meri je internet deo njihove svakodnevice. Retko ko kao Lucija (23) ili Melisa samouvereno tvrde da postižu dobar balans i da to rade sa lakoćom. One kažu da mnogo koriste telefon ali da smatraju da nisu zavisne jer se svesno trude da naprave balans između tehnologije i života.

Lucija na svom telefonu ima tri aplikacije koje joj služe za komunikaciju, a pored toga koristi još i dve aplikacije za obradu fotografija, aplikaciju za praćenje menstrualnog ciklusa

i *Google Maps* aplikaciju koju koristi ne samo da bi pronašla neku adresu u gradu nego i da bi pronašla kafić u nekom delu rada, proverila da li radi, da li je u tom trenutku gužva i kakve su recenzije tog kafića. Moj utisak je da su aplikacije na njenom telefonu pažljivo probrane i da promišlja koje su joj zaista potrebne za kvalitetniji život a koje ne.

„Roditelji mi kažu da previše gledam u ekran, ali ja im na to uvek odgovorim da je taj ekran manje opasan od ekrana televizora jer mobilni telefoni koriste unapređenu tehnologiju i ekran može da se podesi tako da nije opasan za oči. Ja internet koristim odgovorno i služi mi da dođem do korisnih informacija, pored ostalog i informacije o tome šta je za mene opasno a šta ne. Mislim da je za odgovorno korišćenje interneta potrebna neka vrsta kulture i pismenosti da bi se pre svega napravio balans između tehnologije i života a zatim i da bi se na internetu filtrirale informacije. Jer internet je pun korisnih i beskorisnih informacija i može se koristiti tako da ti pomogne i tako da ti odmogne u životu. Mislim da starije generacije ne razmišljaju na taj način i na internetu vide samo probleme jer ne znaju kako da ga pametno koriste.“ Lucija (23)

„Ne koristim društvene mreže upravo zato što ne želim da provodim previše vremena na internetu. Loša strana toga je što osećam da nemam pristup glavnim izvorima informacija o kulturi, politici, sopstvenom gradu pa čak i o životu svojih prijatelja. Međutim, pošto sam uključena u mnogobrojne grupe na aplikacijama za čet, ja zapravo dobijam informacije sa društvenih mreža ali su one već filtrirane i probrane. To rade moji prijatelji i dele ono što misle da je najvažnije ili najzanimljivije. Neki prijatelji koji znaju da nemam pristup društvenim mrežama redovno mi u privatnim porukama šalju određeni tip vesti ili zabavnih sadržaja. Na primer, jedna drugarica mi šalje isključivo novosti o Bregzitu i komične videe sa *Instagram*-a. Pre tri godine kada sam se više kretala po Beogradu i pratila kulturne događaje, oformila sam čet grupu na Viber-u koja je bila posvećena isključivo deljenju informacija o koncertima, izložbama, filmovima, predstavama i književnim večerima. U tu grupu bili su uključeni moji prijatelji koji žive u

Beogradu i svi su pronalazili informacije na društvenim mrežama i delili ih u toj grupi. Jedno vreme to je odlično funkcionisalo i uspevali smo da se dogovaramo za zajedničke izlaske preko te grupe. Međutim vremenom je entuzijazam opao i ljudi su prestali da šalju informacije preko tog kanala.“ Melisa (42)

Lucijin i Melisin primer, čini mi se, dokazuju da je potrebna neka posebna vrsta pismenosti i organizacije u korišćenju interneta kako bi se došlo do korisnih informacija i kako bi se život vodio kvalitetnije sa tehnologijama. Pokazuje se kako kvalitetnijem životu sa informacionim tehnologijama doprinosi pročišćavanje ili filtriranje informacija. Lucija, rekla bih, polazi od toga da nije dobro imati apsolutno poverenje u informacije do kojih se dolazi na internetu jer one nisu uvek proverene i lako mogu biti lažne, a Melisa je pronašla način da filtrira informacije sa društvenih mreža tako što prati samo novosti koje su njeni prijatelji probrali i podelili na čet grupama. Njih dve konstatuju da sadržaja na internetu ima previše, tako da je deo pismenosti i efikasno snalaženje među nepreglednim brojem sadržaja na istu temu, biranje izvora i upoređivanje podataka. Iz ovih izjava očigledno je da to zahteva rad koji je mnogo kompleksniji od praćenja tradicionalnih medija. A Melisin primer pokazuje kako se taj rad može olakšati tako što se posao podeli između prijatelja. Njena grupa posvećena događajima u Beogradu funkcionisala je kao jedan privatni medijski kanal koji su uređivali članovi zatvorene grupe nudeći nekakav sažeti pregled odabranih sadržaja sakupljenih na društvenim mrežama. Na taj način Melisini prijatelji su bili u ulozi urednika časopisa ili nekog drugog tradicionalnog medija sa ciljem da se sadržaj sa društvenih mreža probere i sažme. Tu tezu o neophodnosti filtriranja sadržaja je potvrdila i Lea, iako ona priznaje da sama ne koristi tehnologiju odgovorno.

„Mislim da je jako važno filtrirati sadržaje i osmisлити načine na koje će se koristiti internet i naročito društvene mreže. Lenja sam za to i imam tendenciju da gubim sate i sate na internetu zaokupljajući pažnju beskorisnim stvarima. Na primer, sadržaji na *Facebook*-u se mogu pažljivo odabrati. Mogla bih da napravim selekciju privatnih i javnih profila koje ću pratiti i da mi ta društvena mreža bude izvor inspiracije i informacija u oblastima koje me interesuju kao na primer fotografija, nauka i kulturni događaji u Beogradu. Nikada nisam posvetila vreme probiranju sadržaja nego sam dozvolila da moj *news feed* bude neuredan i pun informacija koje mi nisu potrebne. Dešava se da provedem nekoliko sati čitajući vesti samo zato što *Facebook* stranice zvaničnih medija na dnevnom nivou imaju naviše sadržaja i teško ih je izbeći. Da bi se sadržaji na društvenim mrežama probrali, potrebno je veće zalaganje, a ja sam još kad sam prvi put otvorila nalog na *Facebook*-u 2008. godine stvorila naviku da ga koristim za dangubljenje.“ Lea (38)

Od 2012 godine, Lea *Facebook* koristi i u poslovne svrhe, ali to nije iskorenilo njenu naviku da, kako kaže, „gubi vreme“ razgledajući tuđe objave i čitajući vesti koje tu pronalazi. Ona nema onu vrstu samokontrole o kojoj govore Lucija i Emanuela i smatra da bi joj život bio sadržajni kada ne bi imala neograničeni pristup internetu.

„Mislim da bih više toga uradila u životu da ne gubim vreme na internetu. U poslednje vreme mi se čak dešava da se zanesem gledajući tuđe profile na *Instagram*-u iako nemam svoj profil na toj društvenoj mreži. Razgledam fotografije nekih poznatih ličnosti i hvatam sebe kako se vraćam njihovim profilima svaki dan da proverim šta rade. To je slično gledanju nekog *reality* programa i zaista je gubljenje vremena.“ Lea (38)

Paulina je, kao i Lea razmišljala o tome kako bi se život mogao organizovati tako da se tehnologija koristi u manjim dozama, ali ona takođe gubi samokontrolu i dopušta sebi da provede i po dvadeset i četiri sata povezana na internet. U oba slučaja, radi se o gubitku kontrole nad organizovanjem sopstvenog slobodnog ili privatnog vremena. Obe ispitanice

misle da im tehnologija otežava da svoje vreme drže u svojim rukama te je potrebno više discipline da bi se odolelo iskušenju prepuštanja beskonačnim nizovima sadržaja na društvenim mrežama ili medijskim platformama na internetu.

„Stalno razmišljam o tome kako bih mogla da organizujem dan tako da manje zavisim od interneta. Moj problem je u tome što nastavljam da ga koristim i kad završim sa poslom. Stalno kupujem časopise i knjige baš zato da bih više vremena provela čitajući. Međutim to radim samo kad sam na odmoru jer se radnim danima toliko iscrpim radeći da onda više nemam snage za čitanje. Čini mi se da je najlakše predati se i pustiti neku seriju ili dopisivati se sa prijateljima, a osmisliti ceo dan ili samo jedno veče bez tehnologije zahteva razmišljanje i kreativnost, a možda i entuzijazam.“ Paulina (34)

Internet je duboko utkan u svakodnevne živote svih ovih ljudi, a biti stalno *online* i uvek dostupan jeste utvrđena norma u njihovom okruženju. Svako od njih se drugačije nosi sa tim i drugačije organizuje svoj život sa tehnologijama koje su povezane na internet. Za Emila već sama činjenica da je stalno dopstupan znači ograničavanje slobode. On koncept slobode direktno dovodi u vezu sa konceptom privatnosti i za njega biti slobodan, pored ostalog znači biti slobodan od kontrole drugih (i njihovog upliva u njegov privatn život) putem sredstava za digitalnu komunikaciju. Emil se opire tako što sam sebe isključuje iz mreže samo zato da bi bio nedostupan, dok Fabijan pokušava da prevaspita svoje okruženje motivišući prijatelje i članove porodice da pređu na starije metode komunikacije. Obojica smatraju da je privatnost jedan od bitnih aspekata slobode i da savremene informacione tehnologije ugrožavaju njihovu slobodu pa su njihove strategije korišćenja interneta osmišljene tako da ih bar delimično oslobode od robovanja tehnologiji što im se čini kao nešto nametnuto od zajednice i sistema.

A dok njih dvojica, svako na svoj način, sabotiraju opšte prihvaćene sisteme komunikacije, ostali ispitanici unutar tih sistema pokušavaju da uspostave svoja pravila ponašanja. Paulina bira podešavanja privatnosti koja joj omogućavaju da koristi aplikacije za komunikaciju inkognito, tako da niko ne vidi da li je ona *online*, a Mario senzibilije svoje okruženje na to da je normalno biti *online* ali ne odgovoriti svakome odmah.

Na osnovu različitih primera pokazalo se je potpuno različito biti *online* i biti dostupan i da se to pitanje direktno tiče privatnosti. Nekim ispitanicima je jako važno da stalno budu povezani na internet jer im od toga zavise posao, ljubavni život, zabava, snalaženje u gradu i još mnogo toga, ali im je takođe važno da ne budu uvek viđeni *online* kako bi u isto vreme mogli da vode različite komunikacije ili jednostavno izbegnu sve razgovore zato da bi se fokusirali na rad ili zabavu. Zbog toga je Paulini bitno da bude permanentno *online* ali u isto vreme nedostupna, a Marijeva strategija je da bude uvek *online* i ali da sam odlučuje kada će i za koga biti dostupan. Paulinina definicija privatnosti je zbog toga različita od Marijeve jer ona smatra da je to da li je vidljiva na mreži ili ne smatra privatnom informacijom, dok Mario prihvata to kao javnu informaciju, ali je devalvira kao irelevantnu informaciju jer za njega biti vidljiv na mreži nije isto što i biti dostupan. Sa druge strane, Emilu i Fabijanu je važno da se povremeno potpuno odvoje od mreže i da povremeno budu istovremeno i *offline* i nedostupni jer oni privatnost doživljavaju kao aspekt slobode i značajno im je da s vremena na vreme budu potpuno slobodni od nadzora i kontrole drugih putem sredstava za komunikaciju.

Ovi primeri pokazuju kako *online* platforme omogućavaju kreiranje različitih strategija komuniciranja sa manjim ili većim brojem ljudi, a takođe i zaštite onoga što oni smatraju privatnim. Nedvosmisleno se pokazalo da različiti pojedinci različito

definišu privatne informacije. Ispostavilo se da vidljivost *online* istovremeno može da se posmatra i kao privatna i kao javna informacija. Svako za sebe pravi svoje konfiguracije privatnosti u javnom prostoru interneta, a ponekad to zahteva manipulisanje informacijama. Neko se može lažno predstavljati da je *offline* dok je zapravo na mreži, dok neko drugi može lažno predstavljati da je uvek *online* i uvek dostupan upravo zato da bi time sebi obezbedio slobodu da na neku poruku ili poziv odgovori samo onda kada to njemu odgovara.

Ako se internet uopšte posmatra kao jedan javni prostor, onda se još jedino može govoriti o postavljanju privremenih privatnih zona nalik „ostrvima privatnosti“ (Nippert-Eng, 2010: 13). Prilikom kreiranja tih privremenih granica privatnosti, važno je ne samo šta ostaje privatno nego i za koga to nešto ostaje privatno. Kao što su neki ispitanici napomenuli, u nekim situacijama je važno biti dostupan za određene pojedince ili krug ljudi a istovremeno nedostupan za druge pojedince ili krugove ljudi, pa i informacija o tome da li je neko na mreži ili ne u nekom kontekstu može biti privatna a u drugom javna.

Ali kreiranje strategija za zaštitu privatnosti ograničeno je samim tehnologijama koje u sebi imaju integrisana određena podešavanja privatnosti. Pokazalo se da su ta podešavanja često neadekvatna, a da korisnici nemaju uvek izbor koju će tehnologiju da koriste zato što su prinuđeni da prate trendove i koriste kanale komunikacije za koje se opredeljuje njihovo okruženje. Zbog toga se neki osećaju ucenjeno i primorano da pristanu na određene limitacije privatnosti zato da bi ostali u kontaktu sa svojim prijateljima i članovima porodice, dok neki od njih nalaze način da se sakriju, povremeno isključe ili da sebe učine neprimetnim upravo tako što će uvek biti transparentni.

Pokazuje se takođe tendencija da se komunikacija sve više svodi na *online* komunikaciju, a da sama ta *online* komunikacija

postaje sve indirektnija i sve manje intruzivna. U odnosu na tekstualnu poruku, poziv je za mnoge „previše napadan“, a u odnosu na lajk ili link, i tekstualna poruka je „suviše direktna“. Dominantni stil komunikacije na internetu je „perpetualni kontakt“ (Masur, 2017: 21) kroz uvek nedovršeni niz poruka koji ne mora da sadrži pozdravljanje ili opraštanje jer koncept razgovora *online* podrazumeva da se on ne započinje i ne završava nego stalno traje. A taj stalni razgovor sa svima može da zaposedne celokupno slobodno vreme ukoliko ne postoji nekakva strategija njegovog skraćivanja, ograničavanja i odgađanja kao što su to ilustrovali na primer Lucija ili Mario.

Bilo da je reč o strategijama za zaštitu privatnosti, filtriranje informacija, snalaženje sa velikim brojem poziva poruka ili za dozirano korišćenje tehnologije, pokazalo se da je potrebna neka vrsta nove digitalne pismenosti (Pieschl i Moll, 2016; Kuzmanović, 2017) koja se ne svodi na znanje o tome kako se obavljaju određene proste funkcije, već podrazumeva mnogo šire znanje, ali i prilagodljivost i konstantno dopunjavanje znanja jer se tehnologije stalno menjaju.

A sa tehnologijama se stalno menjaju i modifikuju trendovi u komunikaciji i pravila ponašanja. „Multimodalna komunikacija“ (Masur, 2017: 22) koja se odvija kroz više različitih kanala komunikacije i obuhvata različite vidove verbalnog i neverbalnog izražavanja podrazumeva da se prave kolektivne odluke o privatnosti, odnosno da uprkos tome što postoje „podešavanja privatnosti“ zapravo nije uvek moguće da neko sam za sebe odluči koliko će biti vidljiv i dostupan na mreži jer čak ni to koji će kanal komunikacije koristiti ne zavisi samo od njega ili nje nego i od ljudi sa kojima je umrežen. Zbog toga je jedan od problema na koje ispitanici implicitno ukazuju sinhronizacija privatnosti različitih strana uključenih u konverzaciju ili *multi-party privacy* (Such i Criado, 2016: 1851). Mnogi od njih su govorili o tome

kako oni sami često nemaju kontrolu nad svojim zonama privatnosti upravo zato što to koja sredstva za komunikaciju koriste i na koji način ih koriste doživljavaju kao nešto nametnuto od strane drugih. Istovremeno, same društvene mreže i platforme za online komunikaciju nisu kreirane tako da svako za sebe može da napravi konfiguraciju privatnosti koja mu odgovara ali nije moguća adekvatna sinhronizacija privatnosti unutar neke grupe.

2.2. Slobodno vreme na internetu

Slobodno vreme ili dokolica (*leisure*) može se posmatrati i kao privatno vreme nasuprot radnom vremenu. Definicija dokolice koju je ustanovio Veblen počiva na određenju viših slojeva društva kao dokoličarske klase koja nije uključena u procese industrijske proizvodnje (Veblen, 2003). U tom smislu, Veblen određuje dokolicu kao skup svih „neproizvodnih aktivnosti“ (Žikić, 2012: 86), međutim, sa pojavom interneta Web 2.0 i fenomena koji neki autori nazivaju „digitalnom dokolicom“ (Spracklen, 2015; Sintas, Francisco i Alvarez, 2017) slobodno vreme počinje da se promišlja drugačije jer slobodne aktivnosti na internetu zapravo nisu neproizvodne. Tendencija da se više vremena provodi sa informacionim tehnologijama i živeći kroz njih povlači pitanje neodrživosti tradicionalne granice između slobodnog i radnog vremena, ne samo zato što se rad prenosi u to privatno vreme, već i zato što mnoge slobodne aktivnosti koje se obavljaju na internetu jesu nekakav rad i proizvodnja (Fuchs 2014: 123).

Informacione tehnologije se ne koriste samo za komunikaciju nego služe i u mnoge druge svrhe. Moji sagovornici na svojim telefonima imaju čitav niz aplikacija koje oni svakodnevno

koriste da bi na neki način „poboljšali kvalitet života“ uprkos tome što one zahtevaju stalni angažman. Neke od njih su aplikacije za brojanje koraka (koje tokom čitavog dana mere aktivnosti i izveštavaju korisnike o tome koliko su tog dana hodali i koliko im koraka nedostaje da bi ispunili određenu kvotu), aplikacije za brojanje kalorija, merenje pulsa, vežbanje, trčanje, štimovanje gitare, mršavljenje ili konzumiranje vode i menstrualni kalendari. Sve te aplikacije crpu privatne podatke iz telefona i računara, a neke od njih zahtevaju da se podaci manuelno unose kako bi korisnici dobijali određene preporuke, statistike ili proračune.

Sama logika analitike „velikih podataka“ takva je da onemogućava odbranu individualne privatnosti jer su strategije za zaštitu privatnosti na internetu veoma ograničene (Baruh i Popescu, 2015: 579). Svaka privatna aktivnost (bilo da je reč o hodanju ili trčanju, gledanju serije ili kupovine deterdženta) zabeležena na internetu postaje proizvod jer je pretočiva u podatke. Ti podaci se mogu posmatrati kao neka vrsta kapitala kojim se mogu kupiti određene usluge ili kao vrsta proizvoda koji se može prodati za novac ili zameniti za neku drugu robu. U tom smislu, privatnim podacima se danas trguje, a oni se ne svode samo na one podatke koji se još od pre digitalne ere smatraju privatnim kao što su adresa, telefon, matični broj i slično, već i čitav niz raznih drugih informacija kao što su informacije o kretanju, aktivnostima, preferencijama, navikama i drugo. Privatnost podataka o ličnosti se usitnjava do nivoa meta podataka koji predstavljaju podatke o podacima i služe kreiranju statistika i proračuna koji se dalje koriste za kreiranje marketinških ili političkih strategija, za targetiranje određenih grupa ljudi ili za neke druge namene. Iako su to podaci o određenim pojedincima, oni u procesu obrade postaju odvojeni od konkretnih ličnosti i pretvaraju se u statistike o mušterijama

neke radnje, korisnicima nekog servisa ili populaciji nekog mesta. Ovi podaci se zbog toga što nisu vezani za konkretne ličnosti ne smatraju uvek privatnima iako postoje istraživanja koja dokazuju da se oni u velikom broju slučajeva naknadno ponovo mogu povezati sa pojedincima (Perez i drugi, 2018).

Slobodno vreme provedeno na internetu, dakle, nije više striktno privatno vreme jer je ono ispunjeno radom i podvrgnuto je nadzoru (*surveillance*) već samim tim što podaci ne ostaju privatni nego se dele i obrađuju u marketinške ili druge svrhe. Od pretraživanja veb stranica do korišćenja društvenih mreža i *online* platformi, igranja video igara i gledanja serija ili filmova *online*, sve aktivnosti na internetu su pod nekom vrstom nadzora ili bar teoretski mogu da budu nadzirane. Neki teoretičari digitalnog rada poput Fuhsa i Dajer-Viteforda rećiće da su zbog toga korisnici interneta zapravo na neki način komoditizovani preko svojih podataka koji predstavljaju novu vrstu robe koja se dalje prodaje na tržištu informacija (Fuchs, 2014: 96), a njihovo slobodno vreme na internetu nije ništa drugo nego neplaćeni rad novog „sajber proletarijata“ (Dyer-Witheford, 2015: 1). Korisnici interneta su istovremeno proizvođači i potrošači (*prosumers*) baš zato što su stalno pod nadzorom korporativnih internet platformi i njihovih klijenata koji nadziru, generišu i analiziraju sakupljene privatne podatke, prave analize profila korisnika i nude im targetirani marketing (Fuchs, 2014: 100).

Znimalo me je kako ispitanici provode slobodno vreme na internetu, koliko ih njihovi digitalni otisci razotkrivaju, da li se zbog toga osećaju ogoljeno, da li se uopšte trude sa sačuvaju svoju privatnost na internetu i kakve mogućnosti su im uopšte ponuđene. Andrej (37) kaže da mu internet omogućava da slobodno vreme provodi potpuno sam.

„Ljudi koji vole da budu sami zahvaljujući internetu mogu mnogo kvalitetnije da provode vreme i biraju mnogo različitih

aktivnosti. Ponekad provedem čitav dan za kompjuterom jer mi internet pruža dovoljno izbora. Nekada sam čitao knjige. Sada na internetu mogu da pronađem mnogo više knjiga, muzike, filmova serija, video igara i još mnogo toga.“ Andrej (37)

Andrej smatra da bi sve aktivnosti na internetu pa i pretraživanje na *Google* pretraživaču trebalo da budu privatna stvar, baš kao i privatna prepiska, a to upućuje na definiciju privatnosti kao „ograničenog pristupa“ privatnim informacijama (Allen, 1988; Gavison, 1980; Schoeman, 1992). On smatra da svako treba da ima pravo na to da drugima zabrani pristup svojim privatnim informacijama, kao i da to treba da osiguraju zakoni. Međutim, pojedinac je i sam takođe odgovoran za privatnost svojih podataka jer sam mora da pronađe načine da se zaštiti koristeći određene aspekte tehnologije, sisteme enkripcije ili mehanizme zaštite koji su mu dostupni. Andrej je jedini od mojih sagovornika koji je čitao zakone Republike Srbije jer smatra da je njegova odgovornost da se informiše o tome kakva prava ima i kako može da zaštiti svoje pravo na privatnost. Međutim kao i većina ostalih sagovornika, ni on nema poverenja u državne institucije. Mada je po obrazovanju i profesiji neuronaučnik, iz hobija se bavi i programiranjem i smatra da je njegovo poznavanje informacionih tehnologija natprosečno. Baš zbog toga, on opreznije koristi internet od većine mojih sagovornika i bolje poznaje mogućnosti kontrolisanja privatnosti podataka.

„Mislim da bi moja aktivnost na internetu trebalo da bude privatna a to se može obezbediti korišćenjem VPN tehnologije³⁷ i sistema komunikacije kakav je na primer *TeamSpeak* koji operiše preko privatnih servera a ne preko *cloud* servera.“ Andrej (37)

³⁷ VPN je skraćenica za Virtual Private Network (virtualna privatna mreža) i omogućava anonimno pretraživanje interneta

Međutim, kao i svi ostali, i Andrej koristi manje privatne kanale za komunikaciju i manje privatne internet konekcije jer je korišćenje VPN tehnologije komplikovano a četovanje putem popularnih aplikacija poput *Viber*, *WhatsApp* i *Facebook Messenger* nameće okolina. Čak ni oni ispitanici koji su zahvaljujući svom obrazovanju ili profesiji natprosečno dobro informisani o različitim metodama zaštite privatnosti na internetu zapravo ne koriste sve te metode jer im je mnogo lakše i smatraju da je praktičnije da koriste najpopularnije i najrasprostranjenije softvere, kanale komunikacije i aplikacije koje svi njihovi prijatelji imaju.

„Sačuvati privatnost na internetu je donekle moguće, ali nije lako jer moraš da se odrekneš mnogih stvari koje se inače koriste svakodnevno. Umesto *Google* pretraživača može da se koristi *Mozilla*, zatim može da se koristi imejl sa enkrijpcijom kao što je *Tutanota* ili čet aplikacija *Signal* umesto *Viber*-a i *WhatsApp*-a. Idealno, trebalo bi izbeći korišćenje svih usluga koje pružaju kompanije *Google* i *Facebook*. Međutim, iako znam da bi to bilo dobro za mene, ne primenjujem to pravilo. Mnogo toga o sebi otkrivam *Google*-u i *Facebook*-u a znam da informacije mogu da se iskoriste u pogrešne svrhe. U to sam siguran na osnovu informacija koje imam zahvaljujući poslu kojim se bavim“.

Bogdan (25)

Činjenica da ni Andrej ni Bogdan koji su svesni opasnosti manipulacija i zloupotreba ali su i obavešteni o tome kako se internet može koristiti na bezbedniji način zapravo prihvataju rizik i koriste upravo najopasnije ili najkompromitovanije servise poput *Google*-a i *Facebook*-a govori o tome da su pojedinci spremni da prihvate rizik zato što im je neki servis lakši za korišćenje ili zato što svi njihovi poznanici koriste manje bezbedne kanale komunikacije, a oni imaju potrebu da budu u kontaktu sa njima. Pitanje je da li je njima zaista privatnost postavljena nisko na listi prioriteta ili oni zapravo nemaju izbora. Kroz razgovore sa njim otkrila sam da se oni zapravo nadaju da

neće postati žrtve zloupotrebe podataka i da neće osetiti negativne posledice korišćenja ovih tehnologija na svojoj koži. Andrej na pitanje zašto koristi tehnologije i sisteme koje ne smatra dovoljno bezbednim u pogledu zaštite privatnih podataka odgovara da smatra da „nije dovoljno interesantan nikome“, a Bogdan kaže da se zavarava time što nikada do sada nije imao loša iskustva.

Za većinu ispitanika, privatnost šifri za različite profile i servise na internetu je postavljena visoko na listi prioriteta. Iako se ne trude da sačuvaju maksimum privatnosti, što bi podrazumevalo korišćenje manje popularnih i manje praktičnih ali više bezbednih servisa, oni ulažu trud da onemoguće lak pristup svojim nalogima tako što pažljivo kreiraju i čuvaju lozinke za ulaz ili „logovanje“. Mnogi od njih rekli su takođe da poverljive razgovore ne vode preko interneta već uživo, a da informacije koje dele preko društvenih mreža i aplikacija za čet pažljivo odmeravaju.

„Moj princip je da delim što manje privatnih informacija preko interneta, da ne objavljujem fotografije dece i da ne ostavljam svoje lične podatke nigde na internetu osim ako to nije neophodno. Međutim vrlo često je deljenje privatnih podataka elektronskim putem neophodno ako hoću da pragmatično iskoristim svoje vreme i efikasno nešto obavim. Moja rođena sestra živi u inostranstvu i nas dve smo prinuđene da jedna drugoj šaljemo različite lične podatke zbog administrativnih obaveza. To su ponekad vrlo poverljivi i osetljivi podaci, ali ona je jako daleko i u određenim slučajevima je nemoguće drugačije postupiti. Osim toga, imam dvoje male dece i ne mogu uvek da idem negde da bih obavila kupovinu ili neku novčanu transakciju. Zbog toga to radim preko interneta što ponovo zahteva deljenje privatnih podataka. Obavljanje različitih aktivnosti preko interneta je praktično, u nekim slučajevima čak nezaobilazno a tada privatnost pada u drugi plan i više nije prioritet. Iako veoma visoko vrednujem privatnost i svesna sam opasnosti koje vrebaju zbog deljenja privatnih informacija, ipak se upuštam u to jer mi

se čini da se drugačije ne može. Do sada mi se ništa loše nije dogodilo.“ Đurđija (40)

„Kad imam o nečemu važnom da razgovaram to ostavljam za razgovore uživo, na društvenim mrežama ne delim skoro nikakve privatne informacije, a najvažnije mi je da sačuvam privatnost svih svojih šifara na internetu. Šifre menjam često. Konstruišem komplikovane nizove karaktera i brojeva i pamtim ih, ali nikad ih ne zapisujem. Vodim računa o privatnosti na internetu u razmunim granicama, ali ne mislim da je zaista moguće imati privatnost na internetu. Kada se internet koristi na klasičan način bez korišćenja enkripcija i komplikovanih sistema zaštite, tu nema nikakve privatnosti jer u najmanju ruku bar servis provajder preko koga se uspostavlja veza sa internetom zna gde sam i šta radim na internetu. Čak ni ako bih stalno koristio VPN, ne bih mogao da budem siguran da ću imati privatnost jer čak i ta tehnologija omogućava da se identifikuje neki korisnik. Prema tome privatnost je samo u moja četiri zida. A tehnologija olakšava bušenje tih zidova.“ Andrej (37)

Ipak, Andrej za razliku od Đurđije smatra da privatnost u tradicionalnom smislu uopšte nije važna jer veruje da je privatnost zapravo „iluzija da imamo nešto svoje a u stvari smo društvene životinje koje ne mogu same“. Međutim, on istovremeno tvrdi da je privatnost podataka neophodna, pa zbog toga vodi računa o svojim šiframa, ne piše ništa poverljivo u tekstualnim porukama koje šalje preko interneta i čita zakone kako bi se obavestio o tome koja prava ima i kako može da ih zaštititi. Andrej takođe kaže da se njegov privatni život radikalno promenio od kada je počeo da koristi *smart* telefon, a sa njim i mnoštvo aplikacija za komuniciranje preko interneta. Njena mnogo više uznemirava stalna vidljivost i dostupnost putem smart telefona jer to omogućava veću kontrolu od strane nadređenih i kolega sa posla, a za njega je veoma važno da razgraniči radno i slobodno vreme.

„Smart telefon me čini stalno dostupnim za komunikaciju, a to znači da ne mogu da imam kontrolu nad svojim slobodnim

vremenom kakvu sam imao pre nego što sam koristio tu tehnologiju, ili bar pre nego što sam kupio prvi *smart* telefon. Pozitivna strana toga je mogućnost da lako dođem do mnogih informacija u svakom trenutku, a negativna strana je preterano trošenje više vremena na internetu. Sada svako može lakše da me nađe posle radnog vremena zahvaljujući mnoštvu aplikacija za komunikaciju, pa ipak, ne brine me previše ona druga vrsta nadzora, to jest, nadgledanje slobodnih aktivnosti na internetu. Ne osećam se ogoljeno zbog toga jer mislim da nikome ko bi mogao da ima pristup mojim podacima zapravo nisam zanimljiv. Uprkos tome, svestan sam da svako od nas u nekom trenutku može da postane zanimljiv, na primer policiji ili tajnim službama i zbog toga je, u načelu, privatnost podataka izuzetno važna.“ Andrej (37)

„Privatnost podataka je naročito značajna danas kada se jako mnogo ličnih informacija deli preko interneta, a pravni mehanizmi još uvek ne štite pojedinca od zloupotrebe na adekvatan način. Imam osećaj da je veliki deo odgovornosti za zaštitu privatnosti na samom pojedincu. Svesna sam da je sve što podelim na internetu na neki način javno ali i da ostaje negde zabeležno zauvek, pogotovo ako se radi o pisanoj reči. To može da bude opasno jer se danas mnoge ozbiljne konverzacije vode upravo preko četa, pa se moje reči mogu iskoristiti kao dokaz u nekakvoj argumentaciji protiv mene. Moj sagovornik može da pronađe neku moju izjavu i upotrebi je kao dokaz da sam nešto neistinito tvrdila, prikrivala činjenice ili nekoga vređala. Na primer, bila sam prinuđena da sa rodbinom iz inostranstva diskutujem o nekim pravnim pitanjima preko *Facebook* četa. Vodila sam računa o tome šta pišem, odmeravala sam svaku rečenicu i pazila da ne iznesem neku neistinu ili bilo šta što bi se moglo pogrešno protumačiti. Kada god vodim neke ozbiljne razgovore preko četa pazim na te stvari. Najviše bih volela da ne moram na taj način da komuniciram o ozbiljnim stvarima, ali to je ponekad zaista jedini način“. Đurđija (40)

Vidljiva su tri argumenta vezana za privatnost na internetu koja su moji sagovornici najčešće pominjali. To je pre svega argument koji glasi: „nemam šta da krijem“, zatim argument: „mislim da nikome nisam zanimljiv/a“ i argument: „još uvek mi

se ništa loše nije dogodilo“. To su najčešći razlozi zbog kojih se ovi pojedinci ležerno odnose prema zaštiti privatnosti *online*. Čak i oni koji kao Andrej ili Đurđija vode računa o nekim aspektima privatnosti na internetu i preduzimaju određene mere zaštite, zapravo se uprkos tim merama predostrožnosti osećaju ugroženo i ne vide adekvatan način da se u dovoljnoj meri zaštite ili nemaju mogućnost da poverljive razgovore obavljaju uživo ili preko telefona. Oboje ukazuju na to da se život uopšte i slobodno vreme danas neminovno u velikoj meri provode na internetu i da često ne postoji način da se komunikacija obavlja na tradicionalniji način koji bi manje ugrožavao pravo na privatnost. Oni smatraju da zapravo nemaju izbora.

Danas se internet upotrebljava čak i za najbanalnije svakodnevne aktivnosti, odnosno, koristi se čak i kao pomoć u organizovanju velikog broja *offline* aktivnosti. Pojednici ih koriste, svesni ili nesvesni da tehnologije koje im omogućavaju da kvalitetnije provode slobodno vreme istovremeno predstavljaju sisteme nadzora koji u manjoj ili većoj meri zbog same svoje koncepcije i načina funkcionisanja krše njihovo pravo na privatnost. Emanuela (28) čiji je posao dizajniranje video igara koristi veliki broj aplikacija uključujući nekoliko aplikacija za video igre, slušanje muzike, planiranje obaveza, pisanje podsetnika, klasifikaciju vina, taksi prevoz i za recenzije gradskih lokala. Ona se oslanja na aplikacije na svom mobilnom telefonu za svakodnevni život, a takođe se svakodnevno oslanja na pomoć *Google* virtuelnog asistenta za kog je i sama svesna da možda najozbiljnije narušava njenu privatnost jer snima zvuk, pa samim tim može da funkcioniše kao uređaj za prisluškivanje.

„Svakodnevno koristim *OK Google* i stalno je uključen. Koristim ga nekoliko puta dnevno da pitam kakvo je vreme napolju, zamolim ga da mi pronađe informacije na internetu, tražim da ispriča vic ili čak zavrti kockicu kada sa prijateljima igram neku igru a nemamo kockicu. I uvek se na kraju zahvalim tom

algoritmu kao da je živo biće jer mi se dopada njegova gotovo ljudska reakcija. Trudim se da što manje koristim tehnologiju kad sam u društvu prijatelja, ali se zato oslanjam na nju kad god sam sama i kad se osećam usamljeno. Ne volim one scene kada desetero ljudi sedi u istom prostoru ali niko nisakim ne razgovara jer svi nešto rade na svojim telefonima. Kad sam okružena ljudima, volim da se skoncentrišem na interakciju sa njima, ali zato sam stalno na internetu kad sam sama kod kuće. Igram igrice, gledam serije, komuniciram sa prijateljima, čitam o temama koje me interesuju, slušam muziku i koristim *Google* pretraživač da tražim odgovore na sva pitanja imam. Kada bi neko imao pristup mom računaru i telefonu, znao bi mnogo toga o meni, čak i kako se osećam, gde se u kom trenutku nalazim, kada patim od pred menstrualnog sindroma ili šta u kom trenutku radim. Jedini privatni prostor je soba u stanu u kome živim i koji delim sa dva cimera, ali zapravo je privatno samo ono što se dešava offline i bez tehnologije. To su moje misli i sve ono što radim sama kod kuće, ali retko se dešava da sam sama kod kuće a da ne koristim tehnologiju jer svoje slobodno vreme popunjavam upravo aktivnostima na internetu. Na osnovu toga šta radim u slobodno vreme na internetu mogu da se donose čak i zaključci o tome o čemu razmišljam, da li sam srećna ili tužna, šta me muči i tako dalje. Ne mogu da se ljutim zato što mi na internetu nije data privatnost jer to je javni prostor i ja odlučujem šta ću objaviti a šta ne. Uvek imam mogućnost da se sklonim od tehnologije ako želim nešto da sačuvam od javnosti. Na primer, moji profili na društvenim mrežama su javni ali tu ne objavljujem ono što mislim da drugi ne treba da znaju. U tom smislu ne očekujem privatnost ni kada slobodno vreme provodim na internetu jer sama odlučujem o tome šta ću otkriti a šta sačuvati za sebe.“ Emanuela (28)

„Svestan sam da je sve što radim na internetu javno, skoro kao da to radim na sred ulice. Na primer, kada gledam porno filmove, jasno mi je da je informacija o tome dostupna mom internet provajderu a možda i drugim subjektima. To je recimo nešto što bi se moglo okarakterisati kao vrlo privatno, ali ja to uopšte ne doživljavam tako. Osim ako ne uložim nadljudske napore da obezbedim privatnu konekciju preko interneta, bar neko će znati da gledam porno filmove. Pa čak i zaštite kao što je na primer

VPN ne garantuju apsolutnu privatnost. Jer internet sam po sebi nije nešto privatno. Štaviše, uopšte ne vidim zašto bih pokušavao da sakrijem da gledam porno filmove kad mislim da je to nešto sasvim normalno što svi drugi rade. Nema drugog načina da se uopšte dođe do pornografije osim na internetu, prema tome sve i kad bih to želeo ne znam kako bih mogao da sakrijem tako nešto. A uostalom, ne vidim koja je razlika da li gledam *Netflix* ili *Pornhub*. Samo ono što radim nezavisno od interneta još uvek može da bude privatno.“ Alimpije (30)

Emanuela i Alimpije dakle definišu internet kao javni prostor i ne veruju da je tu zaista moguće napraviti bilo kakve bezbedne privatne zone. Oni ne očekuju privatnost na internetu jer misle da je svako sam za sebe odgovoran za to što o njemu dospe u javnost, ali zato očekuju privatnost u fizičkom prostoru iako istovremeno uviđaju izazove koje savremene smart tehnologije postavljaju pred zaštitu upravo te, kako oni kažu, „fizičke privatnosti“. Takođe, čini mi se da su njihova očekivanja vezana za pravo na privatnost na internetu veoma niska, ali da to takođe povlači smanjena očekivanja vezana za privatnost uopšte. Na primer, Alimpije priznaje da za njega činjenica da gleda porno film zapravo nije nešto privatno iako bi to po pravilu zapravo trebalo da bude. Naime, on je je prihvatio činjenicu da takve sadržaje može da gleda jedino preko interneta i da to onda, na neki način, radi javno (svestan da, na primer, njegov internet provajder ima pristup podacima o tome kojim je on internet stranicama pristupao) iako se fizički nalazi u svom privatnom prostoru. Njegova tvrdnja takođe upućuje na to da je gledanje pornografskih sadržaja u javnosti (na internetu, pod nekom vrstom nadzora) normalizovano i da to nije nešto čega bi se stideo. On čak poistovećuje gledanje igranih filmova i serija sa konzumiranjem pornografije.

Međutim, kada je reč o svakodnevnom korišćenju tehnologija, pogotovo za zabavu i slobodno vreme, stavovi ispitanika su često kontradiktorni. Neki od njih smatraju da je transparentnost i

dostupnost informacija koje tehnologije omogućavaju uglavnom pozitivna, pa ipak priznaju da se osećaju nelagodno kad pomisle na to da zapravo možda nisu sami i da ih neko posmatra ili čak kontroliše njihovo ponašanje. Čini se da postoji iluzija da su aktivnosti koje se obavljaju na internetu zapravo privatne i da niko nema uvid u njih samo zato što se obavljaju u privatnosti sopstvenog doma. I ta iluzija opstaje uprkos činjenici da su ispitanici svesni da su informacije o tome šta rade nekome dostupne i da se potencijalno mogu zloupotrebiti.

„Verujem u to da je potpuna transparentnost svega i svakoga pozitivna jer bilo kakvo sakrivanje u privatnost omogućava različite zloupotrebe i manipulacije tom privatnošću. Međutim, nakon što sam odgledala seriju *Black Mirror*, počela sam da razmišljam i o tome kakve su sve zloupotrebe moguće kada se omogućí potpuna transparentnost i sada više nisam sigurna u to kako bi podela na privatno i javno uopšte trebalo da izgleda. Ta serija me je navela da budem opreznija. Prelepila sam kameru na laptop računaru izolir trakom jer sam počela da verujem da neko može tajno da me snima.“ Emanuela (28)

Serija *Black Mirror*³⁸ otvara mnoga pitanja vezana za privatnost i tehnologiju razvijajući čitav niz mogućih scenarija koji bi mogli da se ostvare u bliskoj budućnosti ukoliko bi se informacione tehnologije razvijale u određenim pravcima, pa čak i ukoliko bi sada postojeće tehnologije počele da se koriste na neke nove načine. Za Emanuelu koncept transparentnosti i anuliranja privatnosti na internetu nije bilo problematičan sve dok gledajući baš ovu seriju nije postala svesna mogućih posledica takve ideologije. Ona ipak priznaje da postoje određene granice privatnosti koje ona doživljava kao poslednje uporište slobode.

„Ne prihvatam ideju permanentnog nadzora. Zbog toga sam i prelepila kameru na svom personalnom računaru koji stoji kod

³⁸ *Black Mirror* 2011-2017 (serija). Velika Britanija i SAD: Channel 4 i Netflix

kuće. Neki prostori su neotuđivi, privatni i smatram da takvi treba da ostanu. Pa ipak, strahujem da su i oni ponekad pod nadzorom. Na primer, imam strah od toga da u hotelskim sobama i kabinama prodavnica odeća postoje skrivene kamere. Kada znam da me neko posmatra ponašam se drugačije i mislim da treba da postoje prostori u kome čovek može da bude potpuno slobodan i ponaša se kako god želi. Isto tako ne bih volela da me neko neprekidno posmatra dok radim jer do doživljavam kao veliki pritisak. Danas postoje sistemi *online* rada koji podrazumevaju stalni nadzor i ne bih volela da to postane dominantan način rada.“ Emanuela (28)

Emanuela pravi podelu između virtuelnog prostora interneta gde ne očekuje privatnost i smatra da „sakrivanje u džepovima privatnosti na internetu ne garantuje ništa“ i realnosti gde očekuje privatnost u onim prostorima koji jesu ili bi bar trebalo da budu permanentno ili privremeno privatni kao što su privatni stanovi, sobe, kupatila, hotelske sobe i apartmani ili kabine za presvlačenje u prodavnicama. Međutim, ona je svesna da savremene informacione tehnologije ugrožavaju te fizičke prostore jer su tehnologije nadzora minijaturizovane, ponekad nevidljive i mogu se nalaziti bilo gde ili upravljati od strane bilo koga.

Za razliku od Andreja i Emanuele koji su momentalno reagovali na reč privatnost pokazujući mi da su mnogo razmišljali o toj temi, neki moji sagovornici bili su potpuno zbunjeni samim pominjanjem reči privatno ili privatnost. Andrijana (37) koja radi u turističkoj agenciji i svakodnevno se bavi analizom privatnih podataka klijenata te agencije, uopšte ne razmišlja o privatnosti u smislu podataka. Ona reč privatno koristi da opiše nešto što je tajno i ponavlja „nemam šta da krijem“. Ovaj način razmišljanja upućuje na takozvani „nemam šta da sakrijem“ (*nothing to hide*) argument koji je analizirao Daniel Solove pokazujući kako je on konstruisan kako bi se opravdalo žrtvovanje privatnosti zarad bezbednosti nakon terorističkih napada jedanaestog septembra

2001. godine u Americi (Solove, 2011: 155). Andrijana koncept privatnosti uopšte ne može da poveže sa internetom i kaže: „već samim tim što sam otvorila profil na društvenoj mreži, instalirala neku aplikaciju ili uopšte otišla na internet, ja sam sebe izložila. Tu ništa ne može da se sakrije jer svaka barijera može da bude uklonjena“. Ona, dakle, ne smatra da ima nekakvo pravo na to da kontroliše šta se dešava sa njenim privatnim podacima na internetu jer veruje da oni prestaju da budu privatni onog trenutka kada se pojave *online*.

Andrijana koristi laptop i smart telefon koji su u vlasništvu firme za koju radi jer nema dovoljno novca sama sebi da kupi ta dva uređaja. Na laptopu čak koristi i program *TeamViewer* koji služi tome da njenom računaru može da se pristupi daljinski sa nekog drugog računara. Svesna je toga da je sve što radi na internetu zapravo javno, te da ni jedan sadržaj na telefonu ili računaru koje koristi ne sme da doživljava kao nešto privatno. Pitala sam je da li bi joj smetalo kada bi neko čitao njene poruke ili gleda njene fotografije, a ona na to odgovara da ne bi volela da to neko radi, ali takođe dodaje i da nema ništa da sakrije, tako da sve što bi neko mogao da pronađe jesu njene „bezazlene“ i „neinteresantne“ prepiske sa prijateljima, dečkom i članovima porodice ili fotografije sa brojnih putovanja. Kao i mnogi drugi, Andrijana se teži mišlju da niko nije „dovoljno dokon“ da pretura po njenim stvarima i trivijama o njenom obučnom životu, te da verovatno nikome nije dovoljno interesantna jer se ne bavi nikakvim „tajnovitim“ stvarima. Priznaje mi da nikada nije ni razmišljala o mogućim zloupotrebama tuđih podataka, ali zatim takođe kaže da smatra da zloupotrebe u principu nekako treba sprečiti zakonskim putem iako ne veruje u to da u Srbiji tako nešto može da se očekuje jer nema poverenja u državu i njene pravne mehanizme.

Pomirena sa tim da nema prava da očekuje bilo kakvu vrstu privatnosti na internetu pa ni u bilo kom javnom prostoru uopšte, Andrijana uopšte i ne razmišlja o privatnosti i koristi tehnologiju bez ikakvih zaštita. Razgovarajući sa njom o njenom *Facebook* profilu, shvatam da ona nije informisana o tome da postoje podešavanja privatnosti na toj društvenoj mreži. Pošto nikada ne razmišlja o privatnosti *online*, nikada se nije ni bavila bilo kakvim podešavanjima privatnosti bilo gde na internetu, a tehnologiju koristi, kao i većina mojih ispitanika, svakodnevno i za vrlo različite vrste aktivnosti od četa i video poziva na društvenim mrežama do kupovine avionskih karata, bukiranja smeštaja, traženja lokacija po gradovima širom sveta, lociranja gradskog prevoza u Beogradu i bankovnih transakcija.

Ana (36) takođe provodi većinu svog slobodnog vremena priključena na internet. „U stanju sam po sat vremena da se bavim svojim telefonom kad izađem u grad da se vidim sa prijateljima ili poslušam neki koncert“, kaže ona. Pokazuje mi sve aplikacije koje ima na svom *Apple* telefonu. Ima ih ukupno 93, daleko više nego što imaju ostali sagovornici. U proseku moji sagovornici imaju između dvadeset i trideset aplikacija, a Ana ima daleko veći broj zato što voli da ih koristi, ali i zato što i sama radi na dizajniranju aplikacija za telefone.

Razgledam aplikacije na njenom telefonu i pronalazim čak sedam društvenih mreža: *Facebook*, *Instagram*, *Musical.ly*, *TikTok*, *Vero*, *LinkedIn* i *Pinterest*, osam aplikacija za komunikaciju: *Viber*, *WhatsApp*, *Skype*, *Skype for Business*, *FaceTime*, *HouseParty*, *Messenger* i *Hangouts* i sedam aplikacija za trčanje i vežbanje. Pored toga ima dve aplikacije koje beleže lokacije koje je posetila, aplikaciju za banku, aplikaciju *Wallet* (novčanik) koja objedinjuje različite informacije vezane za njene finansije, aplikaciju za praćenje menstrualnog ciklusa, tri video igre, tri aplikacije za slušanje muzike, online i offline mape i aplikacije za pronalaženje

prevoza u različitim gradovima sveta, zatim podsetnike, beleške i aplikacije za učenje jezika, čitanje novina, fotorgafisanje, uređivanje slika i meditiranje kao i pristup cloud serveru i čitav niz aplikacija za razmenu dokumenata i komuniciranje sa kolegama sa posla. Na jednoj stranici je izlistano devet aplikacija koje najviše koristi i to svakodnevno, a to su četiri aplikacije za čet komunikaciju, društvene mreže *Facebook* i *YouTUBE*, kamera i *CarGo* (online aplikacija za taksi prevoz).

„Analiziranjem podataka sa mog telefona neko bi mogao skoro sve da sazna o mojoj svakodnevici, ali ja to ne vidim kao nešto loše, naročito zato što nemam šta da krijem pred nekim nepoznatim ljudima koji bi mogli da dođu do tih podataka. Uopšte me ne brine privatnost podataka jer mi se nikada ništa loše nije dogodilo“. Ana (36)

Razgovarajući sa njom o njenom stilu života stekla sam utisak da je izuzetno fizički aktivna i da voli da joj se život dešava u realnosti a ne na internetu. Pa ipak, ona sama za sebe kaže (a njeni prijatelji to potvrđuju) da je zapravo ima neku vrstu zavisnosti od koršćenja informacionih tehnologija. Ona uvek ima najnoviji model *Apple* telefona i *Apple* računar, a nosi i *Fitbit* – digitalni, *smart* fitness gadžet koji broji korake, meri puls i analizira kvalitet sna, a povezan je na internet. Svakodnevno „hendluje“ na stotine poslovnih i privatnih komunikacija, a telefon ostavlja samo kad spava ili kad ne može da se konektuje na internet. Kako god da provodi svoje slobodno vreme, uvek joj je potreban internet: za slušanje muzike, gledanje filmova i serija, pronalaženje restorana ili taksija, za trčanje, za vežbanje i za voženje bicikla. Sve njene lokacije i aktivnosti zabeležene su na više različitih aplikacija, a mnoge od njih čak i deli na društvenim mrežama.

„Ranije sam svakodnevno delila na društvenim mrežama sve lokacije koje sam posetila. To mi je bilo jako zabavno, naročito kad sam bila single i na taj način sam mogla lakše da pronađem

nekoga ko mi se dopada. Volim da pravim te mape svog kretanja jer su to lepe uspomene na koje kasnije mogu da se vratim i prisetim se šta sam sve radila i gde sam bila. Sada to ne radim na isti način kao ranije kada sam koristila nekoliko aplikacija i društvenih mreža za takve stvari. Sada mi je dovoljno da se tagujem na *Instagram*-u i povežem lepu uspomenu sa lepom fotografijom ili videom.“ Ana (36)

Ana kao i Emanuela zagovara ideju transparentnosti i veruje da bi svet bio mnogo bolji kada ne bi bilo nikakvih tajni. Ona voli da ostavlja digitalne tragove internetu pa da ih posle sama prati i priseća se lepih trenutaka iz svog života. Ali, za razliku od Emanuele koja ipak uviđa zbog čega transparentnost može da bude opasna, Ana o tome uopšte ne razmišlja ponavljajući kao i mnogi drugi da nema šta da krije i da joj se nikada ništa loše nije dogodilo zbog neopreznog ili preteranog korišćenja informacionih tehnologija. Međutim, Ana ipak ima jednu tajnu i zbog te tajne svakodnevno razmišlja o privatnosti, ali privatnost je za nju važna samo u tom jednom izolovanom slučaju. Njeni roditelji i šira porodica ne znaju za njene homoseksualne sklonosti. Ona već dve godine krije od majke da ima devojku sa kojom živi. „Za mene je privatnost ograničena na to, sve ostalo mi nije važno“, kaže ona. Obmanjivanje roditelja deo je njene svakodnevice, a to podrazumeva i korišćenje određenih strategija zaštite privatnosti na internetu, uključujući „podešavanja privatnosti“ na društvenoj mreži *Facebook* na kojoj može da ograniči publiku za određene intimnije fotografije sa devojkom tako da ih ne vidi mama.

Milena (36) takođe ne razmišlja o privatnosti kada svoje slobodno vreme provodi na internetu. Sa dvoje male dece i mnogo kućnih obaveza pored posla u knjižari, ona nema mnogo vremena da se druži sa prijateljima i svo svoje slobodno vreme provodi na internetu.

„Slušam muziku i gledam dokumentarce na *YouTube*-u, dopisujem se sa prijateljima i fotografišem zanimljive prizore ili sitnice oko sebe po ceo dan. Opsednuta sam fotografijom i stalno nalazim interesantne stvari koje slikam svojim telefonom“. Gledam njene fotografije na društvenim mrežama i konstatujem da je sa više od deset objava dnevno, ona od svih ispitanika najaktivnija na društvenim mrežama, a većina njenih fotografija su vrlo lične. Svakodnevno po nekoliko puta fotografiše svoju decu, nebo, knjige u svojoj kancelariji, hranu koju jede, svoja putovanja do posla i nazad ili predmete ili komadiće u obliku srca koje pronalazi. Fotografisanje zaista zaokuplja veliki deo njenog dana i koristi svaki slobodan trenutak da napravi neku sliku, fascinirana gotovo svakom stnicom oko sebe. To što delim na društvenim mrežama je samo deseti deo onoga što imam na svom telefonu i memorijskim karticama. Fotografija je moja najveća ljubav i ispunjava me da se time bavim po ceo dan.“ Milena (36)

Milenin stav o privatnosti sličan je kao Anin i Emanuelin jer ona misli da ne treba da postoje tajne. Ona privatnost postovećuje sa tajnovitošću, pogotovo kada je u pitanju komunikacija putem interneta. U neformalnom razgovoru, priznala mi je da ponekad proverava da li je prijatelji i poznanici lažu tako što prati kada su *online* i šta objavljuju na društvenim mrežama. Kaže da je više puta hvatala poznanike u laži jer su tvrdili da spavaju ili da nisu kod kuće a onda bi ih neka informacija na internetu odala. Pa ipak, i njeno mišljenje o privatnosti je kontradiktorno jer ona takođe tvrdi da svako treba da ima pravo da bude ostavljen na miru i da „u idealnom svetu niko ne bi sakupljao naše podatke“. Ona je svesna toga da postoji nadzor i smatra da smo svi kontrolisani od strane nekakvih viših sila i tajnih organizacija koje su neprijatelji običnih ljudi. Uverena je da ne vredi da se protiv toga bori jer je pojedinac potpuno nemoćan. „Nadgledani smo stalno i mislim da nam ne mogu pomoći nikakvi zakoni i nikakve enkripcije da sačuvamo privatnost. To je odavno izgubljena bitka“, kaže ona. U ovom

kontekstu, ona daje pozitivnu konotaciju konceptu privatnosti jer se sada taj pojam odnosi na sve one informacije koje se mogu iskoristiti protiv pojedinca. Ona posmatra problem nadzora u širem kontekstu teorija zavere i smatra da smo svi mi okruženim velikim zlom. Stalni nadzor preko interneta samo je jedna od loših stvari koje se dešavaju i protiv koje niko od nas ne može ništa. Milenini svetonazori baziraju se uglavnom na *YouTube* videima i popularnoj literaturi. Pitala sam je da li je razmišljala o privatnosti svoje dece s obzirom na to da njihove slike svakodnevno deli na društvenim mrežama. „Toliko volim fotografiju i volim da na društvenim mrežama uređujem svoje foto albume da uopšte ne razmišljam o privatnosti svoje dece. Sin je još uvek mali da bi mu to smetalo, a kćerka je počela da se buni tako da moram da je pitam za odobrenje pre nego što bilo koju fotografiju sa njom objavim“, kaže ona.

Neki ispitanici su mi otkrili kako internet koriste da se osame, a ne samo da komuniciraju sa drugim ljudima ili da nešto dele na društvenim mrežama. U tom smislu, informacione tehnologije kreiraju neke nove privatne prostore za dokolicu i intimnost koji, iako su locirani u javnom prostoru interneta, po mišljenju mnogih ipak mogu da se podvedu pod kategoriju privatnog. Tehnologija pruža mogućnost da pojedinac kvalitetnije vreme provodi sam u nekom svom izolovanom prostoru. Za neke ispitanike koncept privatnosti se povezuje sa pojmovima osame, intimnosti i izolacije od drugih. Za njih je definicija privatnosti bliska određenju koje su Džon Stjuart Mil i pravnici Voren i Brandajs u koncipirali još u devetnaestom veku razmišljajući o tome kako bi svaki čovek trebalo da ima pravo da bude ostavljen sam (*the right to be left alone*) jer je upravo u toj samoći slobodan (Mill, 2003; Warren i Brandeis, 1890). Ovi ispitanici su mi otkrili kako imaju određene rituale osame. Ovi rituali povezani su sa korišćenjem

tehnologije jer upravo ona omogućava da se bude izolovan i ostavljen na miru.

„Imam svoju tajnu prostoriju na poslu gde se zavalim na kauč, pijem kafu i gledam nešto na internetu. Slične rituale imam i kod kuće, sam ili sa članovima moje porodice. Međutim ne računam na bilo kakvu privatnost na internetu. Ako pristaješ na pametan telefon i na internet uopšte, onda pristaješ na to da nemaš privatnost. Onog trenutka kad sam prvi put dao svoje podatke, to je otišlo u nepovrat. Kad sam kupio prvi smart telefon, u početku sam vodio računa o tome koje aplikacije instaliram i koje podatke ostavljam na internetu. Danas više uopšte ne razmišljam o tome koja aplikacija ima pristup mojim podacima. Jednostavno, trudim se da sve ono što želim da sačuvam za sebe ne dospe na internet. Ponekad volim da se odmorim od svih, a onda mi je najzanimljivije da nešto radim na internetu, bilo da je to gledanje slika na *Instagram*-u, gledanje videa na *YouTube*-u ili igranje igrice. Postoji mnogo načina da se bude sam na internetu, jedan od njih je i da se družim sa ljudima, ali paradoksalno, to je jedna vrsta samoće.“ Aleksandar (35).

„Bez obzira na to gde se nalazim, uspevam da kreiram svoj privatni prostor tako što stavim slušalice u uši i slušam muziku ili gledam video na *YouTube*-u. Nije važno da li zaista jesam sama ili su oko mene ljudi. Nije važno čak ni da li me neko posmatra ili ne. Bitno mi je da se ja subjektivno osećam kao da sam u svom balonu koji sam sama napravila tako što sam svoju pažnju usmerila na muziku, film ili moje sopstvene misli.“ Margareta (25)

Čini se da Aleksandar shvata privatnost na mnogo tradicionalniji način – kao privatnost prostora i privatnost porodice, a Margareta na drugačiji, savremeniji način. Za oboje je osamljivanje način da se bude ostavljen na miru, ali dok Aleksandar ne karakteriše neku aktivnost kao privatnu ako nije sam u prostoriji, Margareti je dovoljno da stvori zvučnu i mentalnu barijeru. Imati privatnost u oba slučaja znači osamiti se, ali način na koji se Margareta osamljuje je potpuno drugačiji jer ona za to koristi tehnologiju. Mobilni telefon tako

postaje sredstvo osame iako zapravo ne nudi nikakvu privatnost, već možda samo iluziju privatnosti. Margaretin primer pokazuje kako činjenica da zapravo nije sama ne sprečava da postavi svoje imaginarne granice privatnosti, odnosno omeđi svoj lični prostor i distancira se od okruženja.

Za slikarku Nađu (35) koja je do nedavno stanovala sa majkom i bakom u skromnom potkrovlju, provoditi vreme na internetu takođe je značilo osamiti se, to jest, mentalno se izolovati od ukućana. Njen privatni prostor koji nije bilo moguće zatvoriti fizički, mogao se odvojiti na drugi način, korišćenjem, pre svega zvučnih barijera.

„Muzika sa interneta stvarala je zvučni zid jer moja soba u potkrovlju nije mogla da se sasvim zatvori jer se u nju ulazilo malim drvenim stepenicama, a vrata nije bilo. Uz pomoć muzike sam imala veću privatnost, a uz pomoć društvenih mreža mogla sam da odaberem sa kim ću u svojoj sobi provoditi vreme. Zbog toga sam koristila sve moguće komunikacijske kanale od *Myspace*-a i *Yahoo Messenger*-a do *Skype*-a i *Facebook*-a. I nikada mi nije palo na pamet da razmišljam o svojoj privatnosti na internetu.“ Nađa (35)

„Ponekad sam umorna od svega i potreban mi je neki period samovanja da prikupim energiju. Kad se tako osećam, javim prijateljima da nisam raspoložena za druženje, uzmem svoju omiljenu hranu, legnem na krevet i satima gledam serije na internetu. Kad na poslu imam neki slobodan trenutak, iskoristim ga da se povučem od ostalih, sklonim u neki miran kutak i pregledam društvene mreže. Uglavnom gledam *Instagram* i *Pinterest* tražeći nekakvu inspiraciju vezanu za modu, šminku, kuvanje i uređenje kuće. To me opušta i zabavlja. Ne osećam se ogoljeno jer mislim da imam kontrolu nad tim koje informacije delim na internetu a koje ne. Na laptopu mi je uvek zalepljena kamera, vodim računa o tome koje informacije o sebi delim na društvenim mrežama, proveravam aplikacije koje ću instalirati na telefonu i izbegavam da komuniciram o previše privatnim stvarima preko interneta.“ Lucija (23)

Lucija mi je takođe rekla da se svakodnevno oslanja na aplikaciju za brojanje koraka kako bi osigurala da se svaki dan dovoljno kreće i aplikaciju *Google Maps* kako bi bolje organizovala svoj dan. *Google* mape koristi je ne samo da bi pronašla nepoznate lokacije u gradu, nego i da bi pronašla apoteke, prodavnice, kafiće, pošte i druge servise u gradu, da bi pročitala recenzije novih mesta koje želi da poseti i proveriti da li je tamo gde planira da ide gužva ili ne. Pošto ta obe aplikacije zahtevaju pristup GPS servisu i prate njeno kretanje, pitala sam je da li misli da je to opasno ili ne. Ona smatra da GPS na telefonu donosi mnogo više koristi nego štete i objašnjava mi kroz kakav misaoni proces je prošla pre nego što je donela odluku da li da tu uslugu koristi.

„Mislim da bilo ko od nas može biti lociran od strane policije ili drugih institucija koje imaju interes da znaju gde se nalazimo i kuda se krećemo. To je moguće bez obzira na to da li mi koristimo određene aplikacije, odnosno, da li je GPS sistem uključen ili ne. Ne plašim se toga jer mislim da nisam dovoljno interesantna nikome da bi se bavio sajber kriminalom i uhodio me. Osim toga, mislim da od te aplikacije imam mnogo više koristi nego štete. Nikad mi se ništa loše nije dogodilo. Pošto ne mogu da ugasm GPS čak ni kada ga ugasm, onda ne vidim zašto ne bih koristila *Google* mape koje mi pomažu da se krećem kroz grad, pronalazim nova mesta i beležim kuda sam sve prolazila.“
Lucija (23)

Iako Lucija za razliku od Ane vodi računa o privatnosti na internetu smatrajući da se odgovorno ponaša i da ima kontrolu nad tim koje informacije o sebi deli sa drugima, jasno je da određene procese kao što je lociranje svog mobilnog telefona i distribuiranje informacija o sopstvenom kretanju zapravo ne može da drži pod kontrolom i toga je svesna. Ona se kreće u zadatom okviru u kome su mogućnosti za zaštitu privatnosti ograničene, a kao i mnogi drugi ispitanici uključujući Andreja veruje da je zaštićena samim tim što „nije interesantna“ za

praćenje od strane nekih nepoznatih subjekata. Činjenica da su u izvesnoj meri svi korisnici informacionih tehnologija na ovaj ili onaj način interesantni korporacijama, obaveštajnim službama ili nekim drugim subjektima koji prave datoteke privatnih podataka ne uznemirava Luciju i mnoge druge ispitanike jer smatraju da na to ne mogu da utiču. Većina ljudi sa kojima sam razgovarala taj masovni nadzor koji se ne može kontrolisati nije uznemiravajuć jer ga ne vide i ne osećaju. Pa ipak, od nekih ispitanika poput Pauline čula sam malo drugačiji stav. Ona mi je otkrila da je kao novinarka doživela neprijatnosti zbog kojih se ne oseća sigurno dok koristi tehnologiju čak ni dok gleda serije, igra igrice ili čita knjige.

„Sve to što radimo u slobodno vreme otkriva mnogo o nama i predstavlja delove informacija koji se mogu sastaviti da pokažu naš profil ličnosti. Uvek imam svest o tome da sve što radim preko interneta radim transparentno i da me to nekome odaje. To je neka vrsta paranoje jer ne znam ni ko bi mogao da me prati ni zbog čega, niti koje informacije o meni mogu da budu zloupotrebene. Pošto radim kao novinar, nekoliko puta sam bila u neprijatnim situacijama. Postala sam svesna toga koliko je privatnost važna kada sam prvi put saznala da moji nadređeni imaju načine da dođu do sadržaja mojih SMS poruka i imejlava. Bila sam pozivana na informativne razgovore od strane tajnih službi i dobijala sam preteća pisma od nekih ličnosti iz sveta politike i diplomatije. Zbog svega toga danas uglavno radim preko interneta za klijente u inostranstvu. U jednom trenutku, počela sam da razmišljam o tome kako strukture moći koje imaju pristup privatnim podacima građana zapravo nisu zainteresovane samo za tekstove koja ja pišem nego i za moj celokupan privatni život. Knjige koje čitam, muzika koju slušam, ljudi sa kojima se dopisujem ili filmovi koje gledam – bilo šta od toga može da me kompromituje i zbog toga vrlo često imam neki nelagodan osećaj da me neko posmatra dok radim nešto na internetu. Privatnost je za mene vrsta slobode. Između ostalog slobode da u slobodno vreme radim šta god želim a da me niko ne posmatra i ne pravi dosije o tome šta sam gledala na *YouTube*-u ili *Netflix*-u, sa kim sam komunicirala tog dana ili šta sam kupila

preko interneta. Paradoksalno, većina mog privatnog života odvija se preko interneta ili uz pomoć interneta, ali ne osećam se bezbedno jer nemam nikakvu kontrolu nad tim gde odlaze informacije o meni. Nadam se da nikome više nisam dovoljno interesantna da bi pratio moja kretanja i aktivnosti, ali svesna sam toga da zapravo nemam privatnost na internetu i da ne mogu ni da je očekujem.“ Paulina (34)

Paulina mi je priznala da često razmišlja o privatnosti i da joj smeta svaka vrsta intruzivnosti od prijateljskog zadiranja u njena privatna pitanja do aplikacija na telefonu koje zahtevaju pristup njenim privatnim podacima. Ali iako preduzima mere da zaštiti svoju privatnost, ne misli da zaista može da je kontroliše. Već prvi pogled na njen mobilni telefon govori mi o tome koliko o tome razmišlja jer su i prednja i zadnja kamera preplepljene izolir trakom. Pa ipak, njeni stavovi o privatnosti nisu sasvim u skladu sa njenim ponašanjem. Paradoksalno, iako stalno razmišlja o privatnosti i ima čitav niz strategija za zaštitu svojih podataka, ona je neprekidno *online* i koristi sve one servise kompanija za koje i sama zna da eksploatišu privatne podatke među kojima su *Google*, *Facebook* i *Microsoft*.

„Mislim da nemam mnogo izbora kada je reč o servisima koje koristim. Oni su nametnuti od strane ljudi sa kojima komuniciram i klijenata za koje radim, a mogućnosti su takođe ograničene mojim slobodnim vremenom i novcem kojim raspolazem. Koristim različite metode da se zaštitim. Sve kamere su preplepljene, ponekad stavljam telefon u zamrzivač kad u stanu vodim vrlo privatne razgovore, povremeno koristim *VPN* i uvek prođem kroz sva podešavanja privatnosti kada god su ona ponuđena kao na primer na društvenoj mreži *Facebook* ili u operativnom sistemu *Windows*. Ali nemoguće je živeti normalan život i zapušiti baš sve rupe. Kamere jesu prekrivene, ali mikrofonima ne mogu ništa. *VPN* ne mogu da koristim dok radim preko interneta ili dok gledam serije jer to slabi i usporava konekciju, a ne mogu da ga koristim ni za telefon. To je kao da imam kuću sa mnogo prozora ali nemam dovoljno stakala. Kako god da rasporedim stakla, neko može da uđe u kuću. Ako bih

zaista želela da se zaštitim, onda bih živela kao neki kriminalac izopštena od društva. Naprotiv, ja imam potrebu da živim vrlo aktivan život na internetu jer mi upravo od interneta zavisi komunikacija sa dečkom, posao i zabava.“ Paulina (34)

Paulina ukazuje na to da je za osobu koja živi kao ona „normalan život“ nemoguć ukoliko bi maksimalno štitila svoju privatnost jer bi onda, kao što je rekao i Bogdan, morala da se odrekne mnogih stvari i da živi gotovo kao „kriminalac“ i izolovana od zajednice. Interesantno je da ona, uprkos tome što oseća paranoičan strah od tehnologije koristi internet ne samo za rad i komunikaciju već i za zabavu. Kada ne razgovara sa svojim dečkom, Paulina najčešće gleda *YouTube* ili *Netflix*, sluša muziku na *Deezer*-u ili traži interesantne podkaste ili lista svoj *Instagram* tražeći inspiraciju za kovanje ili uređenje stana. Sve ove aplikacije zapravo su alternativa klasičnim medijima, to jest radiju i televiziji i sve funkcionišu tako što se hrane privatnim podacima korisnika.

„Kad sam bila dete pitala sam se da li televizor može da me vidi i da li radio može da me čuje. Taj strah se sada donekle obistinilo samo što iza ekrana ne stoji neka osoba koja me gleda ili sluša nego je moja ličnost pretvorena u niz podataka koji se obrađuju i na osnovu toga meni se nudi nekakav sadržaj koji bi trebalo da odgovara mom ukusu i mojim interesovanjima. Novi mediji su promenili način na koji provodim slobodno vreme i konzumiram kulturne sadržaje. Moj ukus se formirao u vreme radija, televizije, specijalizovanih časopisa i video klubova. Tada su mi nekakvi autoriteti govorili šta ima novo u svetu umetnosti i to sam konzumirala imajući veliko poverenje u to da će mi neko ko je obrazovan i specijalizovan za neku oblast umetnosti preporučiti šta da gledam, čitam i slušam. Sada imam čitavu istoriju kinematografije, pozorišta, muzike i filma pred sobom i sve je dostupno jednim klikom. Ali ja više ne znam šta da čitam, šta da gledam i šta da slušam. Sve te aplikacije vrte me u krugu onoga što sam već gledala, čitala ili slušala nudeći sadržaje za koje je nekakav glup algoritam proračunao da su srodni meni već poznatim sadržajima. Ako hoću da pronađem nečiju preporuku,

moram da pravim temeljna istraživanja na internetu, a ne znam kako da pronađem autoritete kojima mogu da verujem jer više ne znam ko su ti autoriteti kad su najveći tradicionalni mediji u svetu propali zbog novih medija. Hvatam sebe kako slušam preporuke neke dvadesetogodišnje Amerikanke koja govori o tome koje serije na *Netflix*-u su se njoj najviše dopale, a ona nije završila nikakav fakultet nije nikakav autoritet za to. Ako se oslonim na tekst sa nekog od velikih sajtova poput *Huffingotn Post*, ne mogu da znam da taj tekst nije napisala opet neka dvadesetogodišnja Amerikanke koju zapravo niko nije ni platio za taj članak. Ranije sam mesečno gledala samo po jedan ili dva filma, slušala jednu radio stanicu i eventualno jedan novi CD ili ploču i čitala po jednu novu knjigu a imala sam vremena da izađem u grad i da mi se nešto interesantno dogodi. Sada imam mnogo više sadržaja ali to više nisu toliko kvalitetni sadržaji, a gotovo svo moje slobodno vreme je apsorbovano na internetu.“ Paulina (34)

Kulturne promene o kojima govori Paulina mnogi nazivaju prelaskom na „algoritamsku kulturu“ (Galloway, 2006; Striphas, 2015; Gillespie, 2016). Živeti *online* na ovaj način na koji moji ispitanici to čine oslanjajući se na različite aplikacije i softvere za pronalaženje informacija, partnera, prijatelja, osnovnih životnih potreština ili kulturnih sadržaja znači živeti uz pomoć algoritama koji za njih sortiraju informacije i serviraju različite ponude zasnovane na njihovim preferencama. Za neke od njih gotovo da nema ljudskog iskustva koje nije na neki način posredovano algoritmima, a ti algoritmi se doslovno hrane upravo privatnim podacima. Zbog toga je slobodno vreme provedeno uz internet jedna vrsta „neplaćenog rada“ za koji autori poput Dženkinsa, Forda i Grina ne smatraju da je nužno eksploatorski jer postoji „emotivno investiranje“ korisnika čiji motiv nije uvek profit (Jenkins, Ford i Green, 2013: 60), ali autori poput Fuhsa smatraju da čak ni činjenica da neko voli to što radi na internetu ne čini taj rad ništa manje eksploatorskim (Fuchs, 2014: 64).

Nadzor (*surveillance*) ovi ispitanici ne doživljavaju samo na poslu pa čak ni samo kroz korišćenje društvenih mreža koje su zbog toga ozloglašene, već je to fenomen prisutan u svim aktivnostima na internetu, pa i slobodnim aktivnostima poput gledanja filmova ili slušanja muzike. Baumanov izraz „fluidni nadzor“ (*liquid surveillance*) opisuje ovu pojavu prelivanja praksi nadzora na sve aspekte života (Bauman i Lyon, 2013), a Fuhs kaže da je nadzor sada u svim „međuprostorima“, a ne više samo na radnom mestu jer je čitava planeta jedna velika „kapitalistička fabrika“ (Fuchs, 2014: 279).

A taj nadzor koji koji sprovode različiti akteri i koji služi različitim svrhama ispitanici različito doživljavaju. Dok neki od njih i ne pokušavaju da sačuvaju svoju privatnost, oni koji na tome rade uviđaju da su uslovljeni ograničenjima koja su inherentna samim tehnologijama i da moraju da se kreću u već zadatim pravilima „podešavanja privatnosti“ ili da sami kreiraju kompleksne strategije korišćenja enkripcija za koje im je potrebno ne samo napredno znanje iz oblasti informacionih tehnologija nego i odricanje određenih komfora na koje su navikli kao što je brz internet ili personalizovani internet. Zbog toga svi oni koriste internet za zabavu, svesni ili nesvesni toga da to što oni gledaju istoveremeno gleda njih.

3. INTERPERSONALNI ODNOSI POSREDOVANI *ONLINE* KOMUNIKACIJOM

3.1. Online prijateljstva

Internet omogućava izlaženje izvan fizičkih granica određenih društvenih krugova u kojima se pojedinac kreće i akumuliranje „*online* prijatelja“ (Lu i drugi, 2017), ali i održavanje prijateljstava na daljinu ili druženje na mreži. Ali da li se i kako sam koncept prijateljstva menja u skladu sa principima funkcionisanja *online* komunikacije? Modernistički koncept prijateljstva odnosi se na specifičan odnos koji nije ljubavni ili seksualni odnos niti srodstvo, ali podrazumeva jednu vrstu intimnosti (Giddens, 1992; Blatterer, 2015; Jamieson Simpson i Lewis, 2011), međutim savremeni koncept prijateljstva vrlo je heterogen i pod sebe podvodi čitav niz odnosa uključujući porodične i rodbinske odnose, poslovne odnose, komšijske veze, partnerske odnose ili čak *online* poznanstva i interakcije sa potpuno nepoznatim ljudima (Chambers, 2006: 2). Termin prijatelj postaje sveprisutan

i referira na vrlo različite tipove odnosa ili tipove prijateljstava. Prijatelji su danas sve ono što se naziva „kontakti“, a to su osobe izlistane u telefonskim imenicima, imejl adresarima ili imenicima i na aplikacijama *Viber* i *WhatsApp*. On se takođe odnosi i na kategorije „pratioci“ i „prijatelji“ na društvenim mrežama. Prijatelji zato mogu biti roditelji, deca, članovi porodice i familije, kolege sa posla, poznanici iz detinjstva, komšije ili čak upokojeni čiji profili još uvek postoje na društvenim mrežama, a na spisak prijatelja mogu dospeti i osobe sa kojima su sklopljena površna poznanstva ili čak javne ličnosti i nepoznate osobe. Internet omogućava da se prijateljstva sklapaju na društvenim mrežama, da se rađaju iz *online* interakcija i da se kroz njih transformišu pa čak i gase.

Još su Putnam i Burdije govorili o prijateljskim konekcijama kao o „društvenom kapitalu“ (Putnam, 1993; Bourdieu, 1985), a društvene mreže ruše fizičke barijere i omogućavaju uspostavljanje kontakata sa ljudima širom sveta, pa samim tim i generisanje velikog broja *online* prijatelja. Od broja i strukture prijatelja ne samo da zavisi status u društvu nego u mnogim slučajevima i uspešan biznis ili mogućnosti da se pronađe posao pa se prijatelji na društvenim mrežama zato često koriste u svrhe marketinga i samopromocije na internetu.

Istovremeno, druženje na internetu u nekim slučajevima podseća na pre-moderni život u komunama u kojima je postojao mnogo jači osećaj pripadnosti zajednici (Chambers, 2012: 113). Pojedinci se spajaju po tome koju *online* igru igraju, po tome koju muziku slušaju ili čak kog influensera (ili poznatu ličnost) prate, a zatim se grupišu kroz javne, privatne ili polu-privatne grupe na društvenim mrežama ili putem aplikacija za čet. Ali već sama činjenica da pojedinci na internetu komuniciraju pred velikim auditorijumima i imaju veliki broj *online* prijatelja, dovodi u pitanje i to da li ta prijateljstva koja se odvijaju u javnom prostoru

interneta uopšte imaju u sebi dozu intimnosti ili su ona, kako bi rekao Zigmunt Bauman „tečna“, površna i osuđena na propast jer distanca nije nikakva prepreka da se bude u kontaktu, ali ni kontakt nije nikakav razlog da se on ne prekine (Bauman, 2003: 62).

Izbor prijatelja na društvenim mrežama na prvi pogled je slobodan jer nije uslovljen lokacijom stanovanja ili socijalnim statusom, ali treba imati u vidu da se izbori u velikoj meri prave uz pomoć softvera, odnosno putem algoritama (Bucher, 2012: 479) koji na osnovu privatnih podataka kao što su kontakti iz adresara na telefonu ili imejlu, lične preference (lajkovi na društvenim mrežama) i lokacije zapravo nude jedan specifičan, personalizovan izbor prijatelja. A ako su sve društvene interakcije na internetu na neki način uslovljene algoritmima, legitimno je čak govoriti o uticaju algoritama na formiranje novih društvenih odnosa (Chambers, 2016: 26).

Internet nudi čitavu paletu kanala komunikacije i sasvim novih metoda komunikacije. Kontakti se obično održavaju preko više različitih „aplikacija“ koje nude različite mogućnosti u pogledu komunikacije, a u njoj spadaju audio ili video poziv, tekstualne poruke, emotikone, stikere, gif slike i razmenu različitih sadržaja poput privatnih fotografija i videa ili linkova koji vode ka nekim sajtovima na internetu. Od nedavno su povodom pandemije virusa COVID-19 osmišljeni potpuno nove forme video komunikacije poput soba za video razgovore, platformi za video konferencije ili aplikacija za video druženje koje u sebi imaju integrisane društvene igre. Zbog ove raznovrsnosti načina komuniciranja za *online* komunikaciju se može reći da je „multimodalna“ i da funkcioniše kao neprekidni niz, bilo da je reč o porukama, audio ili video komunikaciji jer razgovor nema početak ni kraj, a granice između biti u kontaktu i

ne biti u kontaktu su zamagljene što predstavlja veliki izazov za „menadžment individualne privatnosti“ (Masur, 2017: 21-23).

Indirektna „čet“ komunikacija u velikoj meri je zamenila sve tradicionalne metode komunikacije uključujući telefonski razgovor i razgovore licem u lice. Svi ispitanici koje sam intervjuisala rekli su da najviše koriste multimedijalne poruke za komunikaciju sa prijateljima, a to znači da se komunicira u javnom prostoru interneta gde privatnost nije zagarantovana i gde sve što se kaže u poverenju zapravo nije privatno. Čak i oni nerado četuju poput Emila i Fabijana i sami su se povinovali tom metodu komunikacije zato što ga njihovi prijatelji koriste i zato što i sami uviđaju kako čet preko interneta može da im koristi da održavaju kontakte sa prijateljima u inostranstvu ili u Beogradu ili da komuniciraju sa više prijatelja u isto vreme.

Fabijan smatra da internet omogućava da se razvijaju prijateljstva sa „srodnim dušama“ koje žive daleko i da nismo više primorani da se družimo samo sa ljudima koji žive u blizini. Jedan od njegovih prijatelja živi u Zadru, a upoznali su se preko zajedničkog prijatelja iz Zagreba.

„Da nema interneta ne bih mogao sa njim da ostanem u kontaktu. Zbližili smo se nakon smrti zajedničkog prijatelja i otkrili da imamo mnogo toga zajedničkog. Rođeni smo i odrasli smo u Jugoslaviji, volimo istu muziku i uvek imamo o čemu da razgovaramo. Njemu sam se čak više ispovedao o svom životu i svojim problemima nego mnogim prijateljima iz Beograda. Letos kada sam išao u Zadar po kćerku koja je tamo bila na letovanju, prespavao sam kod njega a to mi je uštedelo dosta novca i obogatilo putovanje. Kad god se vidimo, vodimo kvalitetne razgovore, a kad smo razdvojeni, održavamo kontakt tako što jedan drugom šaljemo linkove. Obično su to neke smešne stvari ili muzika.“ Fabijan (40)

Fabijan ima više hiljada prijatelja na društvenim mrežama i održava kontakt sa velikim brojem ljudi. Iako nema zaista bliske

prijatelje, on bliskost ostvaruje po potrebi sa mnogima od svojih mnogobrojnih prijatelja, a trudi se da održi komunikaciju sa svim kontaktima na svojim društvenim mrežama jer mu je važna njihova podrška za svoje hobije koje reklamira upravo preko društvenih mreža. U njegovom slučaju, menadžment „društvenog kapitala“ podrazumeva svakodnevni rad na društvenim mrežama i strateško korišćenje čitavog niza različitih kanala komunikacije.

„Ponekad je dovoljno lajkovati nečiju fotografiju ili bilo kakvu objavu na društvenim mrežama, ponekad pošaljem neki link ili im se obratim porukom da ih pitam kako su i šta rade, ili im samo čestitam rođendan preko *Facebook*-a. Svestan sam da danas i prijateljstva zavise od algoritama, ali pošto na svojim profilima na društvenim mrežama reklamiram samo svoje hobije a to su muzika i likovna umetnost, nije mi mnogo važno da dešifrujem tajne algoritme *Facebook*-a, *Instagram*-a ili *YouTube*-a. Moj rad i onako prati samo jedan mali krug ljudi i do njih mogu da dođem bez ikakvih ozbiljnih marketinških strategija. Pouzdano znam da ljude koje interesuje šta ja radim i sami kliknu na moj profil da se informišu o tome gde sviram ili gde izlažem svoje crteže. Isto je i sa mojim *YouTube* kanalom koji imam ne zato da bih zaradio novac nego zato da bih tu objavio pesme koje onda taj mali krug ljudi može da sluša.“ Fabijan (40)

U njegovom slučaju, broj lajkova ili pregleda nije toliko relevantan za zaradu koliko možda za status u društvu, odnosno u malom ubranom beogradskom jezgru. Ali za Milu (26) koja prodaje fotografije preko interneta, cilj je da se izađe što dalje iz tog istog malog kruga i da se njeni radovi što bolje prodaju, dobiju što više lajkova i što više pratilaca na društvenim mrežama. Zbog toga su njeni *online* prijatelji mešavina pravih prijatelja, odnosno ljudi koje poznaje i potpuno nepoznatih pratilaca. Za nju je jako važno da razotkrije tajne algoritme društvenih mreža kako bi imala što bolju vidljivost na internetu i tako povećala šanse za zaradu. Ona na lajkove prijatelja računa jer oni poboljšavaju njen rejting na društvenim mrežama, a to je istovremeno dodatni motiv da održava poznanstva i prijateljske veze sa što više ljudi.

„Imam mnogo prijatelja i trudim se sa svima da komuniciram na sve moguće načine – od lajka na *Instagram*-u do izlaska na kafu. Shvatila sam da moram da budem veoma društvena da bi ovaj moj posao opstajao jer on doslovno zavisi od kontakata. Ako bih se povukla u privatnost svog doma i odustala od komunikacije, izgubila bih mnogo lajkova, moj rejting bi pao i ne bih imala način da prodajem svoje radove na nekim prestižnim događajima i lokacijama u gradu. Najvažnije su veze koje pravim na društvenim mrežama jer od njih sve zavisi, ali moram takođe da budem aktivna i prisutna u gradu jer upravo odatle i dolaze inicijalni kontakti ne samo sa ljudima koji žive ovde nego i sa strancima koji ovde dolaze. Tajni algoritmi društvenih mreža igraju odlučujuću ulogu jer oni određuju kolika će biti moja vidljivost na internetu, kome će moje stranice biti preporučene i koliko ću lajkova dobiti. Zato se osim fotografijom bavim i marketingom. Sama sebe promovišem preko društvenih mreža a to zahteva kreiranje vrlo kompleksnih strategija. *Online* prijateljstva su u tom smislu dragocena jer ona doprinose boljem rejtingu i širenju moje mreže, a od toga na kraju zavisi i sama zarada.“ Mila (26)

„Moj posao ne zavisi od društvenih mreža pa ne osećam pritisak da moram da ih koristim. *Instagram* nikad nisam imala, a *Facebook* nalog sam deaktivirala pre svega zato što smatram da društvene mreže obesmišljavaju prijateljstvo. Na *Facebook*-u se gomilaju virtualni prijatelji, ali se istovremeno umanjuje kvalitet komunikacije. Već nekoliko godina umesto društvenih mreža koristim samo čet grupe na *Viber*-u i *WhatsApp*-u i mislim da je na taj način komunikacija mnogo kvalitetnija. Mislim da uspevam da održavam bliške odnose sa prijateljima koji žive u Belgiji, Italiji, Libanu, Španiji i drugim zemljama. Na društvenim mrežama je pažnja rasuta na više ljudi ali su to većinom površna poznanstva, dok kroz običan čet komuniciram sa odabranom grupom ljudi. Imam mnogo prijatelja, ali ne smatram da imam previše prijatelja. Internet mi je omogućio da komuniciram sa ljudima koji žive daleko, ali mislim da same društvene mreže razblažuju tu komunikaciju. Ako vidim da je neko od mojih prijatelja postavio fotografije sa putovanja, dovoljno je da lajkujem te slike i komunikacija se tu završava. Ovako ja ne znam da li je neko negde putovao dok se ne upustim u ozbiljniju

komunikaciju i fotografije dobijem u privatnoj poruci uz objašenja i prepričavanja doživljaja. Pored toga, društvene mreže se danas oslanjaju na algoritme kako bi ne samo preporučile nove prijatelje nego i da bi za nas filtrirali informacije o našim prijateljima. Ako se dugo nisam čula sa prijateljem koji živi u Argentini, *Facebook* mi neće pokazati njegove sadržaje jer će smatrati da me oni ne interesuju. Međutim, to zapravo uopšte nije tačno. Odbijam da prihvatim način na koji veštačke inteligencije utiču na moj život i uključene su u moje interakcije sa prijateljima.“ Melisa (42)

Ovaj primer pokazuje da algoritmi u velikoj meri određuju i to ko će sa kim biti *online* prijatelj, ali i to ko će kome, kada i kako biti vidljiv na društvenim mrežama. Čak ni to nije nekakav jednostavan linearan poredak već redosled dobijen pomoću proračuna. Od toga gde se ko nalazi, sa kim i koliko intenzivno komunicira ili čije kontakte ima u svom imeniku zavisi kako će se algoritmi ponašati. A pošto su algoritmi tajni, jedan od načina da se razume kako oni funkcionišu je upravo etnografija. Tek razgovarajući sa svojim sagovornicima počela sam da uviđam na koje sve načine algoritmi učestvuju u formiranju interpersonalnih odnosa na društvenim mrežama. Valerija koja ima svoje profile na *Twitter*-u, *Instagram*-u i *Facebook*-u i koautorica je jedne komercijalne stranice na *Facebook*-u, objasnila mi je kako ona shvata uticaj algoritama na prijateljstva pre svega na *Facebook*-u koji najviše koristi.

„U početku je *feed* bio linearan i svako je mogao da vidi svačije objave, međutim kako je broj korisnika rastao i ti *feed*-ovi su postajali sve kompleksniji, pa su algoritmi počeli da razvrstavaju taj sadržaj i uvode neki potpuno novi red. Na osnovu toga šta me interesuje, to jest, na šta kliknem ili sa kim četujem, *Facebook* formira moj personalni *feed*. Ljudi sa kojima ne razgovaram i stranice čije sadržaje ne pratim uopšte se ne pojavljuju na mom *feed*-u iako to jesu profili na koje sam ja pretplaćena, pratim ih i trebalo bi da mogu da ih vidim. Međutim personalizacija na društvenim mrežama omogućena je tim algoritmima i imam

utisak da smo svi mi sve više zatvoreni u krugove ljudi koji su nam u realnom životu najbližiji i upućeni na sadržaje koje najradije gledamo. Da bi se izašlo iz tih krugova, mora da se radi na komunikaciji sa ljudima, a istovremeno i na traženju i filtriranju informacija.“ Valerija (34)

„Dešava mi se da potpuno zaboravim na neku svoju prijateljicu jer mi algoritam *Instagram*-a više ne pokazuje njene objave, pa zbog toga moram sama da ih tražim. Međutim, to se dogodi neprimetno i ja zapravo ne znam da je algoritam iz nekog razloga prestao da favorizuje postove dotične osobe. Imam mnogo pratilaca na *Instagram*-u i ne mogu baš sve da pratim. Zbog toga se i oslanjam na algoritam da mi odmah na početku pokaže prvo moje prijatelje, pa tek onda stranice restorana, kafića, frizerskih salona, hotela i časopisa koje pratim. Međutim, ako u nekom periodu zapostavim nekog od mojih prijatelja ili profila koje pratim i, na primer, ne gledam njihove storijske, onda oni potpuno nestanu iz mog vidokruga i zamene ih drugi profili koje u tom trenutku intenzivnije pratim. Problem je u tome što ja nisam svesna tih procesa i što algoritam sam tumači moje ponašanje kako bi mi ponudio određene sadržaje i uspostavio nekakav redosled među njima. To nesvesno utiče na tok mog svakodnevnog života tako da ja zapravo komuniciram sa prijateljima koje mi nameće algoritam, a ne sa prijateljima koje ja sama prioritizujem i koji su mi zaista najvažniji. Znam da sama moram da vodim računa o tome sa kim komuniciram, ali često se dogodi da se nehotice povinujem algoritmu.“ Margareta (25)

„Imam biznis profile što mi omogućava bolji uvid u aktivnosti mojih pratilaca na društvenim mrežama. Kad primetim da neko od mojih prijatelja prestaje da reaguje na moje objave a nedostaju mi lajkovi, ja im se obratim u privatnoj poruci i malo ih animiram da bih ih nekako motivisao da nastave da lajkuju. Prijatelji su neka vrsta kapitala, pogotovo za nekoga ko tek započinje mali biznis. Tu se svaki lajk računa.“ Bojan (30)

Sa jedne strane, algoritmi zasecaju u tkivo intimnih prijateljskih odnosa tako što favorizuju određene ljude na račun drugih. Međutim sa druge strane, oni mogu da stvore pogrešne motive za intenziviranje komunikacije sa prijateljima i

poznanicima ukoliko to doprinosi, na primer, privatnom biznisu, kao što to ilustruje Bojan. Na taj način druprtvene mreže preko algoritama menjaju niti komunikacije i intervenišu u privatne živote. Neki sagovornici su mi čak otkrivali na koje se sve načine može zaraditi novac od profila na društvenim mrežama. To praktično znači da se „društveni kapital“ u vidu pratioca ili prijatelja doslovno može unovčiti, na primer prodajom naloga ili korišćenjem logike algoritma mreže za promociju svog rada.

„Moj *Twitter* nalog ima nekoliko stotina pratilaca i više stotina objava sa mnogo lajkova, a saznala sam da postoje sajтови preko kojih se mogu prodati ili kupiti takvi profili. Cena se formira ne samo u odnosu na to koliko neki profil ima pratilaca, nego i po tome koliko su pratioci angažovani i koliki je domet objava koji opet određuje algoritam na osnovu angažovanosti pratilaca i drugih faktora.“ Valerija (34)

„Problemi su počeli kad je *Instagram* uveo personalizaciju i počeo da ređa objave na osnovu toga kako je algoritam razumeo šta ja želim da vidim i kojim redom. Da bi moje fotografije bile vidljive što većem broju ljudi, moram da se bavim hakovanjem algoritma da bih došla do zaključka o tome kada je idealno vreme u toku dana da objavljujem slike, koje haštagove da koristim, koliko njih da postavim uz jednu sliku i koliko često treba da plaćam sponzorisan oglas za svoju stranicu. A da bih videla sve fotografije svojih prijatelja, moram da odem na svoju listu prijatelja i odatle pristupam njihovim profilima jer mi algoritam u feedu pokazuje tek trećinu njihovih objava.“ Mila (26)

Neki sagovornici objasnili su mi kako algoritam društvene mreže *LinkedIn* sugerise poznanstva, ucenjuje korisnike da imaju što više prijatelja kako bi imali više mogućnosti za traženje posla i angažuje prijatelje da jedni druge tajno ocenjuju, odnosno odlučuju o tome koje su njihovi najveći talenti i sposobnosti. To govori o tome da algoritmi na neki način intervenišu u prijateljstva pa samim tim i u privatni život.

„Na toj društvenoj mreži mogućnosti za nalaženje posla direktno zavise od toga koliko imaš prijatelja i ko su tvoji prijatelji, odnosno čime se oni bave i gde su locirani. Dodao sam na svoju listu prijatelja sve ljude koje mi je ponudio algoritam, a među njima ima najviše ljudi koji žive u Beogradu i bave se sličnim profesijama. To mi donosi mnogo odličnih ponuda za posao, pogotovo zato što se bavim vrlo specifičnom vrstom dizajna i nemam veliku konkurenciju u Beogradu. Nisam imao negativna iskustva, ali svestan sam toga da je sama činjenica da prijatelji mogu anonimno da me ocenjuju zastrašujuća. Pogotovo ako među prijateljima imam i neke ljude koji su mi zapravo neprijatelji. Mislim da se takvi algoritmi kose sa nekim etičkim principima i da bi takve funkcije trebalo da budu zabranjene.“
Mario (29)

„Pokušala sam da napravim profil koji bi privukao klijente širom sveta kojima trebaju radnici koji rade na daljinu. Međutim, nije bilo lako to učitati u algoritam. Većina mojih kontakata živi u Beogradu, pa sam morala da počnem da širim krug virtuelnih prijatelja dodajući razne frielensere širom sveta i to je počelo da mi donosi mnogo bolje ponude za posao. Najveća agonija bila je skupiti prvih šezdeset prijatelja jer je to uslov da se uopšte otvore ponude za posao. Osim toga, bila sam zabrinuta zbog toga što *LinkedIn* dozvoljava svakome da procenjuje svakoga i to u tajnosti. Na primer, ako ja navedem da su moje sposobnosti pisanje i online žurnalizam, a većina mojih prijatelja navede da su moje glavne sposobnosti nešto drugo, onda će se to negativno odraziti na moj profil na toj mreži i tip poslova koje mi algoritam preporučuje.“
Paulina (34)

Komunicirati sa prijateljima ne znači uvek o nečemu razgovarati, voditi dijalog. Na društvenim mrežama moguće je komunicirati na razne načine, na primer, emotikonima, stikerima i lajkovima ili čak slanjem virtuelnih poklona, razglednica ili rođendanskih čestitki. Neverbalna ekspresija ima veliku ulogu u konstruisanju značenja i uopšte komuniciranja preko interneta (Wood i Smith, 2005: 79). Mnogi ispitanici govorili su o tome kako koriste stikere, emotikone, fotografije, meme, pesme ili linkove koji vode ka drugim sajtovima da prenesu neku poruku,

iskažu osećanje, pruže podršku, čestitaju praznik ili rođendan, zahvale se ili probiju led u komunikaciji sa nekim sa kim su se tek sprijateljili *online*. Sa nekima od njih imala sam prilike da i sama vodim takve neverbalne „razgovore“. Sa nekima od njih bi dogovor za intervju preko *Facebook Messenger*-a ili *Viber*-a bio „ukrašen“ stikerima i emotikonima, a sa nekima od njih sam se naknadno sprijateljila upravo razmenjujući nekakve smešne slike i linkove. Neki od njih objasnili su mi prilično detaljno kakvu ulogu imaju ove neverbalne poruke u određenim interpersonalnim odnosima. Mnogi od njih uspešno održavaju prilično bliska prijateljstva sa ljudima koji žive u drugim državama i govore strane jezike i ispostavlja se da neverbalna komunikacija igra veliku ulogu u njihovim odnosima.

„Moja prijateljica lajkuje svaku moju fotografiju na *Instagram*-u i *Facebook*-u, svake godine mi čestita katolički Božić i pošalje mi elektronski adventski kalendar. Kako bih joj uzvratila, vodim računa o tome da lajkujem njene objave na društvenim mrežama, poželim joj srećan rođendan u poruci i kupim joj neki elektronski poklon za katolički Božić. Nikad nisam uspela da joj objasnim da mi u Srbiji slavimo Božić dve nedelje kasnije jer ne znam kako bih to sročila u poruci, tako da se već godinama pravim da i ja slavim katolički Božić. Upoznale smo se pre deset godina na nekoj letnjoj školi u Pragu gde smo bile cimerke i od tada se uglavnom družimo preko društvenih mreža. Videle smo se dva puta uživo nakon toga i oba puta sam imala utisak da smo veoma bliske. Da nema interneta, ne znam kako bismo komunicirale, ali verovatno bismo pisale pisma i slale jedna drugoj čestitke za Božić“. Paulina (34)

„Moja prijateljica Renata je živela u Beogradu godinu dana i tada smo se zbližile. U Beogradu imam samo površna prijateljstva, nemam kome da se požalim kad mi je teško ni kome da se pohvalim kad se nešto lepo dogodi, a sa Renatom je prijateljstvo mnogo prisnije i pričamo o svemu. Zagreb nije daleko, ali ni ona ni ja nemamo dovoljno vremena i novca da bismo se često vidale tako da komuniciramo preko društvenih mreža i *WhatsApp* aplikacije, a viđamo se otprilike dva puta godišnje. Ona u svom

stanu ima jednu sobu koju smatra mojom sobom a ja imam jednu koju smatram njenom sobom. Komuniciramo uglavnom tekstualnim porukama, a takođe lajkujemo jedna drugoj sve objave na društvenim mrežama. Ponekad se čujemo putem *WhatsApp* aplikacije i razgovaramo dugo. Četujemo uglavnom uveče, ponekad kad smo obe same kod kuće pijemo pivo i ćaskamo, a ponekad razmenjujemo poruke kad smo u društvu, iz grada. Naša večita tema su muškarci i jedna drugoj podnosimo detaljne izveštaje o njima. To ide dotle da jedna drugoj šaljemo fotografije muškaraca i prepiski sa muškarcima, pitamo jedna drugu za savet, ismevamo ih i tešimo jedna drugu. Fotografije su nam jako važne i koristimo ih da ilustrujemo većinu onoga o čemu razgovaramo, bilo da je reč o našim kućnim ljubimcima, skuvanom ručku ili o nekom muškarcu.“ Mila (26)

„Moja najbolja prijateljica je iz Srbije ali živi na Islandu. Vidamo se jednom godišnje kad dođe u Beograd, ali stalno smo u kontaktu preko društvenih mreža. Imam još nekoliko prijatelja sa Islanda jer sam tamo živio dve godine, ali pošto sam mnogo putovao po Evropi i Aziji, imam mnogo prijatelja iz različitih zemalja na ta dva kontinenta. Neke sam upoznao u Beogradu, neke na putovanjima, a neke preko mreže *Couch Surfing* koja omogućava da se boravi besplatno u tuđim domovima širom sveta. Pošto nisam osoba koja uvek redovno odgovara na poruke i intenzivno koristi društvene mreže, sva ta prijateljstva održavam tako što se povremeno dopisujem, lajkujem neku objavu ili pošaljem neku poruku. To nisu intenzivne svakodnevne komunikacije, ali uspevam da održim prijateljstva i neverbalna komunikacija mi pomaže da sa nekim razmenim neku poruku ali bez trošenja vremena na smišljanje reči. Kada odlučim da otputujem negde, prvo posetim sve svoje društvene mreže da proverim da li poznajem nekog ko tamo živi ili da li poznajem nekog ko bi mogao da poznaje nekog ko tamo živi. Tako me je jedan prijatelj preko mreže *Vkontakte* povezao sa fotografom iz Kazahstana koji me je primio da budem njegov gost. Sa svim tim ljudima ostajem u kontaktu preko društvenih mreža i ko god od njih odluči da dođe u Beograd, ja se trudim da im se odužim tako što ih pozovem u goste, pokažem im znamenitosti grada ili ih častim pićem.“ Emil (36)

Međutim, *online* komunikacija ne koristi se samo da bi se održavala prijateljstva na daljinu, nego i da bi se održavali odnosi sa prijateljima koji žive u istom gradu. Neki od mojih sagovornika otkrili su mi kako ponekad imaju bogate socijalne živote iako ne izlaze iz kuće. Nađa mi je priznala da joj se mnogo puta desilo da umesto večernjeg izlaska po pet sati provede ispred kompjutera ćaskajući sa prijateljima preko *Facebook*-a uz flašu vina i cigarete.

„Osećaj je sličan sedenju za kafanskim stolom, samo ne vidim lica sa kojima razgovaram i sagovornici često bez objašnjenja nestaju da bi se kasnije ponovo pojavili i objasnili kako su išli da nešto urade, na primer, naredaju rotkvu, ispeku pečurke, bace đubre ili odu u toalet. Imam utisak da nam je realan život svima uvek bio prioritet i da je sve što se dešavalo oko nas bilo bitnije od tih razgovora, bilo da treba da se zalije cveće, ili da naprasno ogladnimo ili da nas zainteresuje neki program na televiziji. Po tome su se ti virtuelni susreti razlikovali od druženja u kaficu u koji se dolazi baš zato da bi se sedelo i razgovaralo. Sve tri smo relativno blizu jedna drugoj, ali gradski prevoz je ponekad nepremostiva barijera, a često i nemamo novca da sedimo u kafani ili izađemo u klub. Ponekad smo samo preumorne da bismo negde izašle. U tim situacijama grupna konverzacija preko *Facebook*-a je način da se družimo i razgovaramo iako nismo na istom mestu. Ali ti razgovori uopšte nisu kao razgovori u realnom životu i često su potpuno besmisleni. Ja uvek zamišljam kako bi to smešno izgledalo kada bi se takav jedan online susret odglumio u realnosti. Svaka od nas tri bi pričala nešto svoje, niko ne bi dobio odgovor na pitanje koje je postavio, stano bismo pokazivali neke glupe slike koje predstavljaju emotikone, i svaka bi svaki čas bez objašnjenja odlazila od stola da nešto drugo radi.“ Nađa (35)

Interesantno je da je Nađa pokušala da oslika čet društvenje kao da se odvija u fizičkom prostoru, objašnjavajući istovremeno po čemu se ovakvi susreti razlikuju od „realnih“ i zbog čega oni zapravo i jesu deo realnosti, a ne nekog izdvojenog virtuelnog sveta. Iako su pravila komuniciranja nešto drugačija jer dozvoljavaju diskontinuitet u komunikaciji, reč je ipak o stvarnoj komunikaciji u realnom vremenu. Nađa primećuje da grupne

konverzacije često imaju i neke negativne posledice poput prevelikog broja učesnika i prevelike količine informacija koji dovode do „kakofonije“ ili nesporazuma, a samim tim i obesmišljavanja konverzacije (Namatzadeh i drugi, 2016: 1). Grupne razgovore moguće je voditi preko mnogih aplikacija uključujući *Facebook* ili *Instagram* koji su društvene mreže ili *Viber* i *WhatsApp* koji predstavljaju najpopularnije platforme za *online* komunikaciju i aplikacija kao što su *Discord* i *Twitch* koje su originalno osmišljene za grupno igranje video igara, ali se isto tako mogu koristiti i za svakodnevnu komunikaciju.

Svi ispitanici sa kojima sam razgovrala imaju iskustva sa grupnim konverzacijama, a ta iskustva su veoma raznolika. Dok Andrej koji je po profesiji neuronaučnik a hobi mu je programiranje video igara ima najviše iskustva sa aplikacijama koje povezuju igrače i omogućavaju igranje video igara u grupama, ostali imaju najviše iskustava sa grupnim konverzacijama putem društvenih mreža i aplikacija za *online* komunikaciju. Nađa je slikovito objasnila kako bi *online* razgovori između tri prijateljice smešno izgledali kada bi se zaista odvijali za kafanskim stolom, ali kada se u konverzaciju uključi još veći broj ljudi, onda može da dođe do većih nesporazuma i problema u interpersonalnim odnosima. Pojedini sagovornici su pokušali da dočaraju kakvi sve problemi mogu da nastanu iz grupnih konverzacija na internetu.

„Imala sam jedno neprijatno iskustvo i od tada se trudim da izbegavam *online* grupne četove. Prvo neprijatno iskustvo doživela sam pre pet godina. Nas četiri prijateljice imale smo grupu na *Facebook Messenger*-u i komunikacija je trajala oko godinu dana. U početku je sve bilo idealno, komunicirale smo svaki dan, svaka se uključivala u konverzaciju kad je imala vremena. Dešavalo se da se unutar te konverzacije odvijaju dijalozi između dve ili tri osobe, a ponekad smo sve četiri bile aktivne u isto vreme. Ta grupa je služila tome da se dogovorimo da se vidimo negde u gradu, ali povremeno je bila i ispovedaonica

i mesto gde smo tražile utehu za probleme koji su nas mučili. Svaka je imala svoje probleme i pričala o njima, neka više neka manje otvoreno. Počelo je da se dešava da neko piše o nekom svom velikom problemu i dobije odgovor od jedne od nas, ali onda treća i četvrta osoba koje se uključe kasnije ne stignu da pročitaju stotine i hiljade redova konverzacije i napišu nešto svoje što se ni na koji način ne nadovezuje na prethodni dramatični razgovor. Činilo se da svaka priča svoje i na trenutke sam se osećala usamljeno u toj konverzaciji, a verujem da su se i one ponekad osećale usamljeno, samo to ni jedna od nas nije priznala. Počelo je da dolazi do nerazumevanja, svađa i račvanja razgovora, to jest odvajanja u još manje grupe, a zatim do grupisanja u nove, veće grupe koje su se formirale zato što je u naš krug prijatelja počelo da ulazi sve više novih ljudi. Na kraju je bilo mnogo različitih čet grupa i mnogo razgovora, a od svega toga danas, posle pet godina ostalo je vrlo malo prijateljstava i ni jedna jedina grupa. Ostala sam u kontaktu samo sa jednom od te tri prijateljice iz te prve grupe i komuniciramo samo jedan na jedan.“ Paulina (34)

Ovaj primer pokazuje kako čet koji, kao što Paulina kaže, ponekad funkcioniše kao „ispovedaonica“, takođe može da bude izvor nesporazuma i učini prijateljstva fragilnijim zbog preterane količine informacija koje može da proizvede grupa ljudi. „Da bi grupni čet imao svrhu, morala bi da se uvedu nekakva pravila, na primer, kada se piše, koliko se piše ili o čemu se piše. U suprotnom, on se pretvara u besmisleni konverzaciju pretrpanu informacijama“, kaže Paulina, a Emil otkriva kako grupni razgovori mogu da pođu naopako kad se grupišu ljudi koji nemaju ista interesovanja, a spaja ih jedna zajednička stvar kao što je, na primer, posao.

„Prinuđen sam da učestvujem u grupnim konverzacijama na *Viber*-u sa kolegama sa posla. Jednostavno, neko napravi grupu radi nekog poslovnog dogovora, uključi u tu grupu sve zaposlene i svi smo prinuđeni da učestvujemo u konverzaciji. Kasnije ti razgovori prerastu u privatna ćaskanja i to postane jako opterećujuće jer ako se isključiš iz svega toga onda si izdajica i

saboter jer nisi deo tima. Preko tih grupa odvija se permanentni *team building* i na neki način posao se širi na domen privatnog života. Mene to mnogo opterećuje jer ne volim da učestvujem u grupnim razgovorima, nemam mnogo toga zajedničkog sa svojim kolegama, ne volim da mislim o njima kad se završi radno vreme i iritira me kad svaki dan dobijem dvocifreni broj poruka i telefon mi stalno zvoni. Pravi problemi nastaju kad se upravo putem tih grupnih razgovora rađaju sukobi. Najgore od svega je što nije sve ostalo na jednoj čet grupi, nego su počele da niču nove grupacije i nove konverzacije koje su stvarale svađe, a zavađene strane bi nastojale da iz određenih konverzacija isključuju jedna drugu. Zapravo, sve te grupe osim za poslovne dogovore služe još i za nekakva privatna ćaskanja, razmenu recepata i privatnih fotografija sa letovanja. Neke kolegice čak šalju fotografije šerpi i usisivača koje su kupile, a ja sve to moram da pratim jer nikad ne znam kad će ta komunikacija postati relevantna i za posao. Osim u ove grupne konverzacije sa kolegama sa posla, uključen sam i u nekoliko grupnih konverzacijama sa prijateljima. To me takođe opterećuje jer sam i tada prinuđen da stalno gledam u telefon, odvajam potrebne od nepotrebnih informacija i procenjujem kada i koliko treba da se uključim u razgovore da bih održavao odnose sa prijateljima. Ako ne odgovorim na neku poruku neki prijatelji mogu da se uvrede, a to moram da procenjujem u hodu“. Emil (36)

Dakle, glavni problemi koji se pojavljuju u grupnim razgovorima i koje moji sagovornici navode jesu velike količine informacija, a zatim veliki broj prijatelja uključenih u jednu grupu, pa samim tim i nesporazumi, svađe i besmislene konverzacije koje iz tih četova proizilaze. Održavati prijateljstva *online* zbog svega toga oni doživljavaju kao naporan rad koji zahteva obradu informacija i angažovanost ali i stalni napor da se napravi neki red i organizacija u toj komunikaciji, te da se ona nekako uklopi u sve ostale svakodnevnne obaveze. Međutim, postoje i drugi načini da se sa prijateljima bude u kontaktu, ali da sama komunikacija oduzima manje vremena i da zahteva manje napornog rada. Vešt看 korišćenjem emotikona, mema, gif slika i stikera za komunikaciju preko aplikacija kao što su *Viber* ili

Telegram, duga i zamorna konverzacija može da se značajno skrati.

„Vrlo često je dovoljno samo da pošaljem dve ili tri zabavne slikovne poruke i cela konverzacija je obavljena. Možda je besmislena, ali stavio sam nekom do znanja da mislim na tu osobu, možda sam uspeo da je nasmejem i preneo sam nekakvu poruku. Najviše volim da komuniciram preko *Telegram* aplikacije jer ima mnogo gif slika koje ponekad mogu da kažu sve. Recimo danas je vruće u Beogradu i voleo bih da se vidim sa nekom drugaricom ali sam previše umoran i iscrpljen od vrućine. Dovoljno je da joj pošaljem *GIF* sliku koja opisuje tačno tu situaciju. Pomoću stikera na *Viber*-u isto mogu mnogo toga da kažem samo jednim klikom. Imam veliku kolekciju smešnih stikera baš zato da bih mogao pomoću njih da komuniciram.“ Nikola (32)

„Najviše koristim *Instagram* jer ga svi moji prijatelji koriste a i ja najviše volim tu društvenu mrežu jer mislim da sam vizuelan tip ličnosti. Volim fotografiju i lakše se izražavam kroz sliku nego rečima. Vizuelna komunikacija preko Instagrama je moguća na više načina. Prijatelji sa kojima nisam mnogo bliska obično reaguju na fotografije koje objavam na svom profilu. Sa nekim prijateljima imam takav odnos da jedni drugima lajkujemo fotografije. Bliskiji prijatelji gledaju moje *story*³⁹ objave koje su ličnije i u mom slučaju su vezane za običnu svakodnevicu jer tu obično stavljam fotografije ili kratke video snimke mog psa. Prijatelji koji gledaju i komentarišu te moje objave su obično bliskiji prijatelji. Sa prijateljima sa kojima imam još bliskiji pored toga komuniciram i putem privatnih poruka na Instagramu, ali te poruke su takođe obično vizuelne. Kada na *Instagram*-u pronađem neku lepu, smešnu ili inspirativnu fotografiju koja me podseti na nekoga od njih ja im je prosledim putem privatne poruke, a oni daju neki komentar na tu sliku ili i oni meni pošalju neku sliku.“ Lucija (23)

³⁹ *Instagram Story* je funkcija koja omogućava deljenje vizuelnih sadržaja koji ostaju na mreži samo dvadeset i četiri sata nakon čega se brišu. Oni predstavljaju zasebne sadržaje koji nisu deo Instagram profila i prikazuju se samo ako korisnik želi da ih vidi i klikne na njih.

Instant komunikacija koja umesto reči koristi raznovrsne vizuelne elemente javlja se kao alternativa klasičnoj tekstualnoj komunikaciji, pa mnogi ispitanici govore o tome kako jedna takva vizuelna poruka može da „skrati“ konverzaciju. Metod koji je opisao Nikola samo je jedan od mogućih metoda komuniciranja u slikama. Lucija objašnjava kako putem društvene mreže *Instagram* na više nivoa komunicira uz pomoć vizuelnih elemenata i kako na taj način efikasno obavlja komunikacije potrebne da održi različita prijateljstva, bilo da su ona više ili manje intimna. Tekstualne poruke su manje direktne od telefonskog poziva, ali su istovremeno direktnije od ove vizuelne komunikacije o kojoj govori Lucija.

„Klasičan čet je mnogo direktniji i intruzivniji jer mi treba povod da se nekome obratim i obično moram da počnem od pitanja tipa 'gde si', 'šta radiš' i 'kako si'. Kad se nekome obraćam preko *Instagram*-a, ne treba mi nikakav uvod, samo pošaljem sliku ili reagujem na nečiju sliku. Tako mogu i po nekoliko puta dnevno da se čujem sa nekim a ne moram mnogo da koristim mozak i konstruišem konverzaciju rečima. Ovaj vid komunikacije takođe ne zahteva mnogo vremena, a završi ceo posao jer suština i jeste biti u kontaktu sa nekim a da bih to radila, ne moram da ulazim u duboke razgovore već samo da lupim srce na sliku ili pošaljem nešto smešno. Mislim da je taj vid komunikacije danas postao dominantan jer je najmanje napadan. Kad se obraćam nekome preko *Facebook Messenger* aplikacije, imam utisak da je to mnogo direktniji i napadniji način da se nekome obratim.“ Lucija (23)

„Sa jednom prijateljicom se dopisujem tako što šaljemo jedna drugoj smešne fotografije poznatih modnih blogerki i onda se smejemo i ogovaramo. To je za mene primarna funkcija *Instagram* privatnih poruka. Sekundarna može da bude recimo dogovor za susrete uživo“. Valerija (34)

Pa ipak, brzu i površnu komunikaciju koju opisuju Lucija i Valerija neki ispitanici karakterišu kao „razvodnjavanje“ odnosa i pretakanje ozbiljnih i ličnih konverzacija u neakve afirmativne signale koji zapravo ne govore ništa. Mada su i sami prinuđeni da

komuniciraju putem slike, oni preispituju ovaj način razmene informacija i kritikuju ga kao površan i nedovoljno artikulisan jer ostavlja prostor za interpretaciju a lišen je intimnosti tekstualne poruke. Međutim, neki od njih upućuju na to da je taj vid komunikacije prikladniji ukoliko žele upravo da održe nekakvu distancu jer tekstualne poruke smatraju privatnijima.

„Više volim da se obratim prijateljima preko privatnih poruka i pitam ih šta rade nego da pratim njihove objave na društvenim mrežama i lajkujem ih. Kada neko objavi fotografiju buketa ruža, ja mogu da zaključim da je ta osoba dobro i možda čak pomislim da je taj buket dobila od nekog udvarača. Međutim, ja zapravo ne znam ni da li je ona dobro ni da li je buket slikan na sahrani ili na primer u nekoj bolnici. Sve dok mi ona lično ne kaže da je dobro, ja to zapravo ne znam a društvene mreže me motivišu da donosim neosnovane zaključke. Slično tome, ako neko postavi fotografiju iz inostranstva, ja mogu da požurim da zaključim da je ta osoba otputovala negde, a ona zapravo možda sedi kod kuće i postavlja neku staru fotografiju na internet. Osim toga, ja na Instagramu vidim samo fotografiju i ne čujem celu priču, ne znam šta se toj osobi zašpravo dešavalo, šta je doživela i kako se provela. Zbog toga volim da se nađem sa prijateljima i da uživo razmenimo fotografije sa letovanja kao kada smo bili mali i donosili albume sa slikama. Ako to već nije moguće zato što smo svi zauzeti ili smo daleko jedni od drugih, onda je bolje da u privatnim porukama podelimo fotografije i prepričamo doživljaje.“ Melisa (42)

„Dok sam koristila društvene mreže, imala sam osećaj da sam previše bombardovana tuđom privatnošću. Imala sam uvid u vrlo privatne informacije ljudi koji mi uopšte i nisu bliski prijatelji. Ne samo da ne želim da svi moji poznanici gledaju moj svakodnevni život nego ne želim ni ja da gledam njihov. Privatne stvari delim samo u privatnim porukama sa bliskim ljudima.“ Đurđija (40)

„Imam nekoliko prijatelja koji nemaju društvene mreže i insistiraju na tome da im šaljem svoje fotografije u prvatnim porukama, kao i da se unosimo u opširne diskusije i prepričavanja novosti u našim privatnim životima. To mi je naporno jer podrazumeva mnogo više rada. Mnogo je lakše sve

objaviti na društvenim mrežama nego trošiti vreme na pojedinačne konverzacije. Neke stvari zaista jesu suviše privatne da bi bile na *Instagram*-u i onda ima smisla slati ih u privatnim porukama, ali to su izolovani slučajevi.“ Margareta (25)

„Sve što je zanimljivo i sve što je za pokazivanje kačim na *Instagram*. To ne doživljam kao nešto privatno nego kao moj lični podsetnik da znam gde sam bio i šta sam radio (koji je javan, na internetu kako ga nikad ne bih izgubio) ali i kao galeriju koju mogu svi moji prijatelji i pratioci da vide i komentarišu. Ponekad imam nešto zanimljivo što bih podelio samo sa par bliskih osoba, ali to nisu privatni sadržaji nego više interne fore koje razumeju samo određeni ljudi. U tome se za mene sastoji razlika između javnog profila i privatnih poruka. I jedno i drugo je kvalitetna komunikacija.“ Ognjen (24)

Iz ovih primera se vidi kako ispitanici doživljavaju javnu i privatnu komunikaciju sa prijateljima ili pratiocima preko interneta i kako imaju veoma različita očekivanja. Dok Melisa i Đurđija očekuju da njihovi prijatelji sa njima komuniciraju direktno jer smatraju da društvene mreže banalizuju komunikaciju i privatni život uopšte, Margareta i Ognjen misle da je javna komunikacija na profilima društvenih mreža, odnosno reagovanje na objavljene sadržaje podjednako važna i kvalitetna, dodajući da je ona takođe mnogo efikasnija i praktičnija. Oni gotovo da ne prave kvalitativnu razliku između privatnih poruka i komentara objava koji predstavljaju neku vrstu javne komunikacije, dok Melisa i Đurđija favorizuju privatnu korespondenciju omalovažavajući i obezvređujući koncepciju deljenja privatnih sadržaja na društvenim mrežama.

Jedan od vidova druženja na internetu je i igranje video igara udvoje ili u grupi. Neki od mlađih ispitanika su odrasli igrajući video igre i sklapajući nova poznanstva upravo na ovaj način. Oni su vrlo rano naučili kako da se druže sa nekim koga nikada nisu upoznali uživo. Iako koriste izraz „u stvarnom životu“ (*in real life*) da opišu razliku između onoga što se odvija samo na internetu i

onoga što se odvija u fizičkoj realnosti, oni zapravo ne prave pravu razliku između *online* i *offline* prijateljstava niti između prijatelja koje su upoznali preko interneta i prijatelja koje su upoznali na nekoj fizičkoj lokaciji.

„Igrala sam sve od *FarmVille* igrice i bilijara do strateških igara. Bila sam deo tima koji je činilo dvadeset igrača i imali smo svoju grupu na *Facebook*-u preko koje smo komunicirali. Ta grupa je bila važan deo mog života i svi ti igrači bili su mi prijatelji mnogo pre nego što sam ih upoznala licem u lice. Sa nekima od njih se i danas družim, a jedan od njih je moj bivši dečko. U životu sam mnogo ljudi upoznala preko interneta, a čak i sa onima sa kojima sam se upoznala negde u gradu do pravog prijateljstva je došlo tek kroz četove“ Mia (24)

„Veliki deo svog slobodnog vremena provodim igrajući video igre sa drugarima i koristim mnoštvo različitih aplikacija koje omogućavaju grupne i privatne razgovore između igrača. Na internetu mogu istovremeno da se družim sa dvadeset ljudi i igram video igre sa prijateljima a da se ne pomerim iz kreveta“ Andrej (37).

„Najviše volim sama da igram video igre, ali jednu igru uvek igram sa prijateljicom. To je neki naš ritual i malo drugačiji način da provodimo vreme zajedno koji se ne svodi na sedenje u kafiću, ispijanje alkohola i ogovaranje“. Emanuela (28)

Kada sam sa Emanuelom razgovarala o zavisnosti od interneta i balansu između tehnologije i života, ona mi je govorila o tome kako se bori da što manje vremena provodi sa računarom i telefonom implicirajući, rekla bih, da smatra da je druženje bez tehnologije zdravije od druženja uz pomoć tehnologije. Pa ipak, kada smo se dotakle teme društvenih igara koje su istovremeno njena zabava i njen posao, rekla je nešto što mi se učinilo kontradiktornim sa prethodnim izjavama. U ovom drugom slučaju, „sedenje u kafiću, ispijanje alkohola i ogovaranje“ je predstavljeno kao nešto nezdravo u odnosu na igranje video igre sa drugaricom preko interneta. Za Emanuelu pravi balans između

tehnologije i života ponekad podrazumeva i ovakvu vrstu obrtanja uloga, zato što se u nekim situacijama, upravo tehnologija percipira kao nekakvo zagađenje ili nešto što izaziva zavisnost. U nekim drugim situacijama to su sednje u zadimljenim prostorima i ispijanje alkoholnih pića. Takođe je interesantno kako Emanuela opisuje druženje preko interneta kao kvalitetno provedeno vreme u odnosu na vreme provedeno u kafiću. Ona smatra da takvo druženje može da bude čak i prisnije baš zato što dvoje ili više ljudi rade nešto što zaista vole da rade zajedno, a nisu prinuđeni da sede, piju i ogovaraju jer se to obično radi u kafićima.

Svi ispitanici imaju neka prijateljstva koja uopšte ne izlaze iz okvira *online* komunikacije i svode se na *online* prijateljstva. Neka od njih su uvek bila *online* prijateljstva, a u nekim slučajevima stari prijatelji iz škole ili nekadašnje kolege sa kojima su provodili godine u školskoj klupi ili kancelariji postaju *online* prijatelji. Paulina je pokušala da klasifikuje svoje prijatelje prema tome u kojoj meri se sa njima druži *online* i *offline* kako bi mi ilustrovala koliko je složeno održavati komunikaciju sa velikim brojem ljudi. Otprilike pedeset ljudi sa njenog spiska *Facebook* prijatelja jesu njeni pravi prijatelji ali su to ipak samo na društvenim mrežama.

„Skoro svi moji prijatelji imaju *Facebook* profil, pa mi je najlakše da ih prebrojim tu“, kaže Paulina i pokazuje mi na ekranu svog telefona spisak svojih *Facebook* „prijatelja“ koji broji nešto više od 600 kontakata. „Otprilike 200 ljudi uopšte nisu moji prijatelji nego su samo ljudi koje sam nekada upoznala, koje sam nekada intervjuisala ili koji su mi u nekom trenutku moje karijere bili značajni pa sam sa njima uspostavila kontakt preko ove društvene mreže. Za neke nisam čak ni sigurna da uopšte znaju ko sam ja. Preostalih 400 ljudi zaista su nekada bili ili i dalje jesu deo mog života. Sa nekima sam imala samo jako dobar noćni provod, sa nekima sam išla u školu, sa nekima sam radila, sa nekima sam se zabavljala, neki su članovi moje porodice i familije, neki su prijatelji članova porodice, prijatelji prijatelja ili

članovi porodice prijatelja. Od tih 400 ljudi komuniciram otprilike sa 100 ljudi, a od toga sa sa 50 njih češće ili ređe srećem i viđam uživo. Tu su kolege sa studija, iz škole i bivše kolege sa posla sa kojima se odnos sveo na lajkovanje fotografija i objava na *Facebook*-u i *Instagram*-u. Nekada smo bili bliski i postoji mogućnost da nekada odemo na kafu ili ručak, ali to se ne dešava već godinama tako da ih zapravo ne ubrajam toliko u stvarne koliko u virtuelne prijatelje. Svesna sam da bih neke od njih mogla da ponovo pretvorim u prave prijatelje ako bih se više potrudila oko komunikacije sa njima, zvala ih na piće ili ih jednostavno pozvala telefonom. Za sada, sa njima komuniciram putem društvenih mreža, redovno im čestitam rođendane, lajkujem ono što mi se učini da im je važno, bilo da su to njihova deca, kućni ljubimci, *selfie* fotografije ili objave o smrti bližnjeg, veridbi ili venčanju. I odnosi sa onih pedesetak ljudi sa kojima se povremeno i viđam najviše se svode na *online* komunikaciju, a druženja licem u lice su retka. Čak i sa onih petoro prijatelja sa kojima se najviše družim ne viđam se onoliko često koliko bih želela. Svako od nas ima mnogo obaveza i teško je pronaći vreme za druženje. Kad malo bolje razmislim, izađem na piće ili večeru sa nekim otprilike jednom ili dva puta nedeljno, ali ipak svakodnevno komuniciram sa mnogo prijatelja. To u stvari znači da se moja prijateljstva uglavnom i odvijaju *online* a ne u realnom životu“. Paulina (34)

Paulina pravi razliku između „stvarnih“ i „virtuelnih“ prijatelja, ali takođe i pokazuje kako oni mogu da prelaze iz jedne u drugu kategoriju u zavisnosti od konteksta. Ona objašnjava da neko ko je bio samo *online* prijatelj može da postane prijatelj u realnom životu, ali da je moguć i obrnut proces, odnosno, da neko sa kim se intenzivno viđala postane samo *Facebook* ili *Instagram* prijatelj sa kojim više nema mnogo toga zajedničkog. Prateći objave i lajkove na njenim profilima, primetila sam da se to sa kim je u određenom trenutku bliska može videti i po tome koje grupe ljudi su kada reagovala na njene objave. Mada brojanje lajkova svakako nije egzaktna metoda za procenjivanje nivoa bliskosti prijateljstava, uočila sam neke pravilnosti. U različitim vremenskim periodima, različite grupe ljudi su redovno

reagovale na Paulinine objave. Na primer, tokom 2016. i 2017. godine, na njene objave najviše je reagovalo dvadesetak njenih tada najbližkih prijatelja, a tokom 2018. i 2019. godine, na njenom profilu su bila vidljiva druga imena. Ona mi je zatim u razgovoru potvrdila da je upravo između 2017. i 2018. godine došlo do promena, te da se krug ljudi sa kojima se intenzivno druži promenio. Ove promene u realnom životu očitovale su se i na njenim društvenim mrežama.

Razgovarajući sa ispitanicima stekla sam utisak da je to kad, kako i zašto oni bilo šta rade na društvenim mrežama zapravo neka vrsta meta informacija (informacija o informacijama) koje je retko ko spreman da zaista oda. Zaključila sam da je to nešto o čemu se retko razgovara, da je to gotovo tabu tema. Pitala sam se da li je to zato što se te aktivnosti doživljavaju kao nešto privatno što se ne govori nikome. Profili na društvenim mrežama možda se upravo i grade kako bi se sačinila nekakva reprezentativna slika samog sebe, a sredstva kojima se služimo da bismo to postigli retko su predmet diskusije. Bilo je teško doći to tih tajni koje stoje iza profila na društvenim mrežama jer su ispitanici nerado o njima govorili. Ili su smatrali da o tome nema šta da se kaže. Jedna od tih tajni je recimo kriterijum po kome se lajkuju tuđe objave na društvenim mrežama poput statusa na *Facebook-u* ili fotografija na *Instagram-u*.

„Lajkujem uglavnom ono što mi se zasita dopada, a ne zato da bih na taj način poslala nekakvu poruku. Volim, na primer, mačke, stare ručne satove i sve što je vezano za kulinarsstvo. Ponekad lajkujem fotografiju za koju ne mislim da je naročito dobra, ali mi se dopada poruka ili informacija koju ta fotografija šalje. Međutim, ja takođe vrlo često lajkujem fotografije ljudi čiji rad želim da podržim, bez obzira da li su to moji prijatelji ili članovi benda koji mi se dopada. To se možda može nazvati lajk podrške. U tim slučajevima nije važno da li je fotografija lepa ili nije, bitno je čija je. Slike koje od mene nikada ne dobijaju lajkove su one koje imaju haštagove i fotografije postavljene retroaktivno jer

mislim da ni jedno ni drugo nema smisla ako je nečiji profil privatn i to me užasno nervira. Međutim moja partnerka institira na tome da joj lajkujem svaku fotografiju koju objavi i ljuti se na mene ako to ne uradim. Zbog toga njoj lajkujem i fotografije koje naknadno objavi i fotografije okićene haštagovima.“ Marijana (38)

„Nekim ljudima uvek lajkujem fotografije, šta god da objave. To su ljudi koji meni lajkuju svaku fotografiju i rekla bih da je to nekakav odani prijateljski lajk. Čini mi se da svako ima neku grupicu ljudi koji uvek lajkuju i da se to žargonski naziva 'crew like' (ekipni lajk). Druga vrsta lajka je lajk da staviš nekome do znanja da misliš na njega. Ako baš želim da taj lajk bude primećen to jest, da ga ta osoba ne previdi u moru lajkova, onda lajkujem sa zakašnjenjem, kad se svi ostali izređaju. Lajk nekad može da bude i lajk iz inata – ako sam se sa nekom prijateljicom posvađala i ona meni ne lajkuje fotografije pa joj ja lupim jedan lajk da joj pokažem kako sam bolja od nje. Ponekad nekome nešto lajkujem iz sažaljenja, zato što vidim da je fotografija dobila premalo lajkova. Naravno, neke fotografije lajkujem samo zato što mislim da su jako dobre i to mogu biti fotografije prijatelja ili nekih drugih ljudi koje pratim samo zato što mi se dopadaju njihovi profili.“ Mila (26)

„Svima lajkujem sve jer ljudi koje pratim su ili moji prijatelji i radujem se svim njihovim dobrim i lošim iskustvima ili zapažanjima, ili su osobe ili kompanije koje pratim zato što ih volim i podržavam njihov rad“. Margareta (25)

„Lajkujem fotografije prijateljica koje mi se sviđaju i sa kojima bih možda voleo nešto više od prijateljstva. Mislim da je to zgodan način da se započne neki privatn razgovor“. Dragomir (23)

Iz ovih izjava može se zaključiti da lajk na društvenim mrežama može da ima vrlo različita značenja i da prenese različite poruke. Vidljivo je takođe da su razlozi za lajk vrlo često nešto sasvim lično i tajno, iako je sam lajk javan. On se može različito tumačiti, a ponekad je njegov smisao teško odgonetnuti. Tako na primer, lajk može da znači podršku, simpatiju, potvrdu ili čak inat, neprijateljstvo, gest pomirenja i tako dalje. Lajk takođe

može da šalje poruku o tome da neko ima dobar ili originalan ukus (jer lajkuje samo lepe ili samo iščašene fotografije). Nekome ko tuđ profil posmatra sa strane lajkovi mogu da razotkriju neke činjenice o privatnom životu te osobe i ukažu na to, na primer, sa kim se ta osoba druži. Iako te poruke koje se kriju u lajkovima nisu uvek čitljive i nedvosmislene, one su ipak neko vezivno tkivo koje povezuje prijatelje. U prijateljstvima na daljinu, ispostavlja se, lajk je veoma važno sredstvo komunikacije. U nekim slučajevima lajk može da spasi neki odnos, a odustvo lajkova može da bude pokazatelj toga da je neki prijateljski odnos u krizi.

„Osećala sam kako se jedna prijateljica udaljava od mene i kako sam izgubila ono mesto u njenom životu koje sam imala. I dalje smo jedna drugoj lajkovale fotografije, ali na njenim fotografijama je bilo sve manje mene i sve više nekih drugih ljudi. U jednom trenutku prestala sam da joj lajkujem svaku fotografiju. I dalje sam lajkovala svaku drugu ili treću, ali ona je na to odgovorila tako što je još više proredila lajkove i lajkovala mi svaku desetu fotografiju. To je bio prvi znak da sa našim prijateljstvom nešto nije u redu.“ Paulina (34)

„Dugo sam bila u svađi sa jednom drugaricom i uopšte nismo komunicirale, čak ni lajkovima. Posle tri meseca, rešila sam da probijem led tako što sam joj lupila lajk na neki stari selfi. Onda sam joj poslala privatnu poruku u kojoj sam nostalgично prokomentarisala tu staru fotografiju. Taj lajk je bio povod za razgovor, a samim tim je proglasio kraj svađe“. Mia (24)

„Obnovio sam prijateljstvo sa jednom svojom bivšom devojkom tako što sam počeo da je pratim na *Instagram*-u i komentarišem njene fotografije. Čak sam i lajkovao fotografije sa njenim novim dečkom sa idejom da joj pokažem da zaista imam nameru da joj budem prijatelj.“ Bojan (30)

Sve ove priče ukazuju na to da se prijateljski odnosi u velikoj meri grade i razgrađuju ili obnavljaju kroz *online* komunikaciju, a ne više putem tradicionalnih metoda komunikacije kao što je telefonski poziv ili susret uživo. Većina ispitanika ima trocifren ili četvorocifren broj prijatelja na društvenim mrežama i svi se oni

trude da održe kontakt sa velikim brojem ljudi. To čine na različite načine, komunicirajući na različitim nivoima, putem različitih komunikacijskih kanala i različitim slikovnim, simboličkim i tekstualnim porukama. A pošto internet omogućava i druženje putem interneta, bilo da je to video poziv, grupni ili individualni čet ili igranje video igara, moguće je čak imati *online* prijateljstvo ili svesti neko prijateljstvo na *online* prijateljstvo koje uopšte ne podrazumeva druženje uživo. Čak i Emil i Fabijan koji mnogo više vole druženje uživo i gotovo svakodnevno izlaze sa društvom priznaju da imaju mnogo prijatelja sa kojima se druženje zapravo svodi na komunikaciju preko interneta.

Činjenica da se komunikacija preko interneta najviše sastoji iz četa, odnosno dopisivanja i slanja multimedijalnih poruka, ali i lajkovanja ili komentarisanja objava takođe upućuje na određene promene u poimanju koncepta privatnosti. Sa jedne strane, tendencija izbegavanja direktnog kontakta možda govori o potrebi za nekom vrstom osamljivanja u komunikaciji, odvajanja od drugog i bežanje od intruzivnosti telefonskog poziva ili susreta uživo u neki svoj privatni svet iz kojeg je komfornije voditi komunikaciju. Sa druge strane, čet komunikacija koja je po prirodi nedovršena i nedovršiva čini sagovornike prozirnijim, dostupnijim i ogoljenijim na internetu, kako zbog *online* i *offline* signala, tako i zbog toga što svaka poruka predstavlja dokument koji se može pohraniti, podeliti i na kraju zloupotrebiti.

Šta se onda događa sa intimnošću prijateljstava u svetu društvenih mreža i *online* komunikacije u kome se gubi jasna definicija i funkcija prijatelja i većina susreta odigrava se upravo na internetu gde je privatnost samo relativna, komunikacija se ponekad svodi na lajk, a sama prijateljstva su posredovana algoritmima? Prijateljstvo je, piše Heri Blaterer, fenomen koji nastaje i razvija se u doba modernosti paralelno sa konceptom

privatnosti, i neodvojiv je od koncepta intimnosti (Blaterer, 2012: 10). Autori poput Zigmunta Baumana (Bauman, 2003) ili Debore Čembers (Chambers, 2016) tvrde da se upravo intimnost gubi u postmodernom svetu kroz *online* komunikaciju i algoritamski vođenim prijateljstvima. Da li se onda uopšte može govoriti o *online* prijateljstvima ako ona zapravo nisu intimna? Ili ona ipak mogu biti intimna iako se odvijaju u javnom prostoru interneta gde se komunikacija toliko često svodi na razmenu fotografija, mema, emotikona i stikera?

Neki od mojih sagovornika opisali su kako se preko interneta može održavati na stotine površnih prijateljstava, ali i kako se bliska prijateljstva mogu trivijalizovati i podriti strategijama komunikacije kao što su lajkovi, stikeri, emotikoni ili konfuzni grupni četovi. Međum, takođe postoje i priče o tome kako se mogu izgraditi veoma prisna i intimna prijateljstva sa ili uprkos internetu, kombinujući susrete uživo i intenzivnu *online* komunikaciju. Nekoliko njih je naglasilo da internet omogućava druženja koja nisu uslovljena fizičkim granicama i zadatim socijalnim okvirima. Za neke, to su veoma uzbudljiva iskustva koja zaista liče na suživot na internetu, što potvrđuje tezu autora poput Aleksis Elder da online prijateljstva tu aristotelijansku vrednost koja je „zajednički život“ jer omogućava kvalitetno provođenje vremena zajedno kroz razmenu ideja ili zabavu (Elder, 2014: 287). Nekima su *online* prijatelji koji žive stotinama kilometara daleko čak važniji od onih sa kojima mogu da se viđaju svaki dan.

Ineternet mnogima omogućava da stupe u kontakt sa odavno zaboravljenim prijateljima iz škole ili bivšim kolegama sa posla, da se spoje sa ljudima koji imaju slična interesovanja bez obzira na to gde se na svetu nalaze ili da imaju bogat društveni život čak i kada nisu u mogućnosti da izađu iz kuće ili primaju goste. Svi oni suočeni su sa problemima snalaženja sa velikim brojem

kontakata i prinuđeni da stepenuju intimnost neprestano praveći neke svoje neizrečene hijerarhije i kategorizacije *online* prijatelja razvrstavajući ih na više i manje bliske. Da bi održavali kontakte sa velikim brojem ljudi sa kojima su više ili manje intimni, oni pristaju na to da žrtvuju deo svoje privatnosti prebacujući veliki broj komunikacija na internet koji ne smatraju uvek bezbednim mestom i gde nikada nisu sigurni ko čita njihove poruke.

3.2. Porodični odnosi na internetu

Čak i odnosi sa najbližima ponekad se grade i održavaju putem interneta ili se čak najvećim delom odvijaju *online*. Mnogi se oslanjaju na društvene mreže kako bi održali kontakt sa roditeljima, decom, i članovima familije, bez obzira na to da li oni žive u drugoj državi, u istom gradu ili čak (u nekim slučajevima) u istom stanu. Porodični odnosi na društvenim mrežama takođe se definišu kao prijateljski odnosi jer su tu svi kontakti bez razlike podvode pod kategoriju „prijatelji“, a druženje se odvija uz pomoć lajkova, komentara i privatnog četa, baš kao i sa ostalim prijateljima.

„Moji roditelji žive van Beograda i ne viđam se sa njima često. Pomogao sam im da savladaju *Facebook* kako bih sa njima lakše mogao da komuniciram. Na mom profilu mogu da vide čime se bavim, mogu da pogledaju fotografije sa putovanja ili koncerata i na kraju krajeva vide kako trenutno izgledam. Preko *Facebook*-a takođe lako mogu da stupe u kontakt samnom, pišu mi i vide kad sam poslednji put bio *online*. I sa kćerkom sam jedno vreme komunicirao preko društvene mreže *Facebook*, ali kada je ona prestala naglo da je koristi, odjednom više nisam znao kako da održavam kontakt sa njom. Ona živi sa majkom i pošto je sada već tinejdžerka, retko mi se javlja, uvek moram ja nju da zovem, osim kad joj nešto treba od mene. Dok je koristila *Facebook*, ja sam bio umiren jer sam u svakom trenutku mogao da joj se

obratim i vidim kada je poslednji pit bila online što me je dodatno umirivalo čak i ako mi se ne javi. Mogao sam da joj šaljem neke smešne stvari, fotografije i linkove i ona bi uvek na to nekako reagovala. Kad je prestala da koristi tu društvenu mrežu jer ona odjednom više nije bila popularna među mladm generacijom, morao sam da nađem neki drugi kanal za komunikaciju. Trebalo mi je vremena da otkrijem da zapravo najlekše mogu da je uhvatim na *Instagram*-u koji takođe ima poruke. Dugo nisam shvatao da *Instagram* zapravo ima intergisani čet jer to nije baš vidljivo. Kad sam to shvatio bio sam oduševljen jer sam ponovo imao način da komuniciram sa kćerkom. U periodu neposredno pre toga bio sam po malo očajan jer je ona koristila *SnapChat* za komunikaciju sa drugaricama a tu aplikaciju zaista nisam mogao da shvatim niti je bilo primereno da je koristim jer je to zaista nešto namenjeno baš mladim ljudima.“ Fabijan (40)

Mnogi ispitanici su primetili da postoje neke generacijske podele po tome ko koristi koju društvenu mrežu. Fabijan je osetio tu promenu u trendovima korišćenja društvenih mreža kad je manje više u isto vreme počeo sa kćerkom da komunicira preko *Instagram*-a, a sa roditeljima preko *Facebook*-a, a Magdalena koja je mlađa, sama se osetila kao dete koje je pobešlo sa *Facebook*-a na *Instagram*.

„Kad su roditelji masovno pohrlili na *Facebook*, klinci su se pokupili odatle i počeli da traže druge društvene mreže gde će moći da komuniciraju slobodnije bez nadzora roditelja. Kada su starije generacije masovno počele da otvaraju *Facebook*, to je, čini mi se, bio najveći napad na privatnost njihove dece. Mislim da je to mnoge uzdrimalo daleko više i od otkrića Edvarda Snoudena i od afere Kembriđž Analitika jer potpuno je drugačije koristiti društvenu mrežu sa svojim vršnjacima i sa svojim roditeljima i celom rodbinom. *SnapChat*, a zatim *Instagram* postali su utočište za sve one čiji su roditelji otvorili *Facebook*.“ Magdalena (29)

„Društvene mreže su mi olakšale i popravile komunikaciju sa roditeljima. Kada se vidim sa njima ne moram više nadugačko da im objašnjavam šta sve radim i gde sam sve bio jer sve to već znaju i uživo možemo da se bavimo drugim temama. Što se tiče moje kćerke, da nije društvenih mreža ni sam ne znam da li bih

uopšte mogao da budem u kontaktu sa njom jer ona u ovom tinejdžerskom dobu ne oseća potrebu da komunicira samnom. Kad je zovem telefonom, uopšte mi se ne javlja, a ne reaguje ni na SMS poruke. Ali ako joj se obratim preko *Instagram*-a privatnom porukom, uvek odgovori. Uvek sam ja taj koji se prvi javi, ponekad zato da bih je podsetio na neku školsku obavezu, a ponekad joj pošaljem neku sliku ili link za koji mislim da bi joj se dopao ili je nasmejao. Ona reaguje na to, ali retko kad ona meni nešto pošalje.“ Fabijan (40)

„Osećam se spokojno jer znam da moja deca uvek sa sobom imaju mobilni telefon i da uvek mogu da ih pozovem. Gotovo nikad se ne jave na telefon odmah, ali ako ih pozovem tri puta za redom oni znaju da moraju da mi se jave. To je neko nepisano pravilo koje zajedno poštujemo. Kada ih pozovem samo jednom, onda nije ništa hitno. Ako zovem dva puta za redom onda nije hitno ali moraju da se jave u dogledno vreme. Ako ih pozovem tri puta, onda je u pitanju nešto hitno i znaju da će biti kažnjeni ako ne uzvrate poziv.“ Milutin (42)

„Moja starija ćerka je tinejdžerka i prolazi kroz neku fazu negiranja autoriteta svojih roditelja. Jednom mi je rekla kako je sramota od mene, a onda me je izbrisala sa društvenih mreža. To me je uvredilo i razgovarala sam sa njom pokušavajući da joj objasnim kako ja nisam jedna od tih mama kojih decu treba da bude sramota. Postigla sam nekakav uspeh, ali shvatila sam da roditelji i deca i ne treba da budu prijatelji, pogotovo ne na društvenim mrežama. Ona treba da radi svoje detinjaste stvari, a takođe i ja mogu svoje. Nema potrebe da jedna drugu špijuniramo i kontrolišemo šta ko radi.“ Milena (36).

„Čini mi se da svaka nova društvena mreža koja rezonira sa mlađom populacijom pokušava da uvede nešto novo što starijim generacijama neće biti ni razumljivo ni privlačno. Tako je, na primer, *Instagram* bio nejasan i odbojan generacijama koje su počele sa *Facebook*-om, a *TikTok* je neshvatljiv mnogima koji su uspeli da se prilagode *Instagram*-u. Načini na koji se vode komunikacije ili kreira sadržaj na tim pratformama veoma su različiti i čini mi se da se dešava nekakava prirodna selekcija. Plašim se da će neke buduće platforme koje još uvek ne postoje

biti potpuno nečitljive starijim generacijama, gotovo kao da se koristi neki jezik sa druge planete“. Margareta (25)

Dragan (37) ima dvanaestogodišnjeg sina koji živi u inostranstvu sa majkom pa je prinuđen da komunicira sa njim preko interneta i tako održava odnos sa njim jer se viđaju svega jednom godišnje. Da bi upeo da održi kontakt, morao je mnogo da razmišlja o tome šta bi njegovog sina zaista zainteresovalo za komunikaciju, koji stil komuniciranja mu odgovara i kako da mu se obraća.

„Sve mi je teže sa njim da komuniciram kad smo razdvojeni. On ne koristi društvene mreže i ne voli da ga zovem telefonom ili preko video poziva. Reaguje samo na poruke preko aplikacije *WhatsApp* i to ne uvek. Osim toga koristi još *Twitch* i *Discord* ali samo sa prijateljima sa kojima igra igrice. Čini mi se da sam odsečen od njegovog života dok je u inostranstvu, a kad dođe ovde veoma smo bliski. Pokušavam da nađem način komunikacije i sadržaj koji bi njega zainteresovao. To je sistem pokušaja i promašaja. U početku sam mu slao neke smešne stvari, ali od njega dobijem samo odgovor 'haha' i to u najboljem slučaju. U najgorem slučaju čak ni je pročitao poruku. Onda sam otkrio da voli da pričamo o fudbalu. Ja sam ne volim fudbal ali počeo da gledam redovno zbog sina. Svaki dan proverim u novinama koje utakmice se igraju tog dana i pokušavam da pogodim šta njega zanima. Pošto živi u Nemačkoj, ne propuštam ni jednu utakmicu Bundeslige i počeo sam vatreno da navijam za Bajern. Ponekad se dopisujemo dok traje utakmica i komentarišemo zajedno. Vidim da mu je to zanimljivo, tako da sam se i ja uživeo u sve to i fudbal je sad ono što nas spaja.“ Dragan (37)

„Nas petoro braće i sestara smo zajedno nasledili neku imovinu i morali smo da oko tog nasledstva komuniciramo preko interneta. Napravili smo *Viber* grupu kako bismo efikasno razmenjivali informacije jer svi živimo u različitim državama. To je bio jedini način da se oko svega dogovorimo a da ne moramo da trošimo novac na avionske karte i o tim stvarima raspravljamo uživo. Ovaj metod komunikacije pomogao nam je da lakše rasporedimo obaveze i dogovorimo se ko će šta da obavi.“ Vuk (41)

„Imam različite *WhatsApp* grupe za komunikaciju sa različitim frakcijama moje porodice i familije. Pošto sam dete razvedenih roditelja, komuniciram sa porodicama majke i oca a takođe sam uključen i u porodični čet devojke sa kojom živim već dve godine. Osim toga, devojka i ja imamo neke šaljive grupe sa decom mog oca i sa mojom tetkom. Te porodične konverzacije čine da smo svi jedni drugima bliži iako smo rasejani na tri države. Međutim ponekad poruke mogu da budu uznemirujuće ako neko odluči da nepromišljeno podeli neku uznemirujuću fotografiju bez objašnjenja. Tako je moja mama jednom na grupi podelila fotografiju mog mlađeg polu-brata kako leži na bolničkom krevetu sa bocom za kiseonik. Prvo me je uhvatila panika, ali sam posle privatnog razgovora sa mamom saznao da nije bilo ništa ozbiljno.“ Bojan (30)

Međutim čak i odnosi između članova porodice koji žive zajedno bivaju posredovani tehnologijom i odvijaju se preko društvenih mreža ili aplikacija za komunikaciju. Tehnologije na taj način fizički razdvajaju članove porodice, ali ih istovremeno drže na okupu kroz praktično neprekidni komunikacijski tok *online*. Mila koja ima 26 godina i živi sa roditeljima kaže da sve više sa njima komunicira preko interneta, to jest, putem aplikacija kao što su *Viber* ili *Facebook Messenger* iako ih samo jedan zid deli.

„Naš stan je veliki i lakše nam je da komuniciramo putem poruka nego uživo. Moji roditelji su ranije bili jako intruzivni i uvek su ulazili u moju sobu bez kucanja, svaki čas su imali nešto da me pitaju i nisam imala mnogo privatnosti. Borila sam se protiv toga. Prvo sam ih naučila da kucaju pre nego što uđu, a onda sam ih ubedila da ni to više ne rade nego da mi šalju poruke. Mama me sada budi tako što me zove telefonom dok je ranije ulazila u sobu i vikala, a tata umesto da me nešto pita direktno, prvo napiše poruku, na primer: 'dođi nešto da te pitam' ili 'da li imaš vremena nešto da mi pomogneš?'. Pošto često putujem, kad god sam van Beograda, oni institiraju na tome da se čujemo po nekoliko puta dnevno, najmanje ujutro i uveče putem video poziva ili putem poruka. Moram da im

šaljem fotografije, da ih izveštavam kakvo je vreme, šta sam sve radila, koliko sam novca potrošila i tome slično.“ Mila (26)

Milin primer pokazuje kako informacione tehnologije omogućavaju male strategije za čuvanje privatnosti, ali i za kontrolu, odnosno intimni nadzor, tj. *intimate surveillance* (Levy, 2014; Leaver, 2015). Zhvaljujući novim tehnologijama, ona u svojoj sobi ima više privatnosti jer roditelji više nemaju razloga da ulaze unutra, ali kada ona otputuje, situacija postaje obrnuta jer roditelji imaju daleko veću kontrolu preko aplikacija za komuniciranje i društvenih mreža nego preko tradicionalnih metoda komunikacije.

„Kad bi postojao samo telefon i SMS, mi bismo se čuli jednom u nekoliko dana, tek da potvrdimo jedni drugima da smo dobro. Internet mnogo komplikuje komunikaciju sa roditeljima jer kad god otputujem negde, oni postanu jako radoznali i svaki čas hoće da se čujemo. Uveče hoće da provere da li sam u krevetu ili sam negde napolju, ujutru hoće da znaju kad sam se probudila, preko dana moraju da pitaju šta sam jela. To je ponekad jako opterećujuće, naročito u situacijama kada sedim u kafiću a ne želim da oni znaju da sedim u kafiću. Oni mogu da vide da li imam domet i da li sam *online* a onda je teško opravdati se zašto se ne javljam. Ako bih isključila telefon, onda bih sutradan morala da im objašnjavam šta se dogodilo i zašto nisam bila *online*. Kad god se ne javim odmah, oni se zabrinu. Ponekad sam prinuđena da biram da li ću da ih lažem ili ću da radim nešto što bi zapravo oni voleli da ja radim a ne ja sama.“ Mila (26)

„Već tri godine ne govorim roditeljima da putujem u inostranstvo, već im slažem neke potpuno lažne priče kako odlazim na poslovna putovanja u gradove na jugu ili severu Srbije. Ne želim da znaju da trošim novac na privatna putovanja jer sam primetio da ih to uznemirava i da zbog toga negoduju. Umesto da im kažem istinu, samo ih obavestim da ću biti na službenom putu i da me ne uznemiravaju dok sam odsutan. Obično tada komuniciramo preko interneta jer znam da tako neće moći da otkriju da sam van zemlje, a ja neću morati da trošim novac na *roaming*. Pošto smo svi uvek dostupni preko

interneta, mojim roditeljima je zapravo svejedno da li sam na službenom putu negde u Srbiji ili u inostranstvu.“ Vuk (41)

Ovi primeri ilustruju kako čak i već odrasla deca nastoje da izmiču kontroli svojih roditelja i pronalaze načine da koristeći internet i online komunikaciju obezbede sebi neku vrstu privatnosti, odnosno sakriju od svojih roditelja činjenice koje bi ih uznemirile ili izazvale eventualne svađe. Međutim iz perspektive roditelja male dece danas, mehanizmi nadzora mogu biti od koristi za bezbednost, sigurnost i vaspitanje dece.

„Moja supruga koristi aplikacije za nadzor dece na internetu. One omogućavaju da se prati šta deca pretražuju na internetu, sa kim četuju, koga zovu i tako dalje. U početku sam na to gledao kao na koristan mehanizam koji nam omogućava da osiguramo bezbednost dece, da ih sačuvamo od pedofila i drugih opasnosti, ali i da kontrolišemo kako koriste internet, da li provode previše vremena igrajući igrice ili rade nešto pametno. Međutim pitam se koliko je to pošteno sa naše strane jer mi kao deca nismo imali ni takvu tehnologiju ni takav vid roditeljskog nadzora. Deca misle da su slobodna da rade šta žele i da to rade u nekakvoj privatnosti, a zapravo su nadgledana. Kad smo otkrili da sin gleda porno filmove, odlučili smo da nekako ipak kažemo deci da koristimo aplikaciju za nadzor. Ali sada se pitam da li je i to ispravno jer oni sada znaju da su pod nadzorom a to utiče na njihovu slobodu jer sama činjenica da su pod kontrolom sigurno menja njihovo ponašanje, a možda i mišljenje o nama.“ Marko (40)

„Moj sin previše igra igrice i gleda jutjubere koji igraju igrice. On je mali i ne pokušava da se sakrije od mene tako da ga uvek imam na oku i znam šta radi. On koristi kućni računar i moj telefon da bi se igrao. Ograničavam mu vreme koje prodi na internetu i trudim se da ga što više izvodim napolje i motivišem ga da se bavi sportom. Kćerka ima svoj život ali previše vremena provodi na *Instagram*-u. Zabranila sam joj da koristi *Instagram* više od 20 minuta dnevno i koristim aplikaciju za praćenje koja mi omogućava da vidim šta radi na svom telefonu. Ona to zna ali ipak je pokušavala da me prevari i ulogovala se na svoj profil sa drugaričinog telefona. Imale smo mnogo svađa u vezi sa tim.

Nisam sigurna da li je pametno da je kontrolišem na taj način, ali znam i da je moja obaveza da je vaspitam i izvedem na pravi put.“
Milena (36)

Kada se govori o tome kako digitalne tehnologije utiču na decu i maloletnike, u prvom planu je obično njihovo pravo na bezbednost, odnosno zaštita od nasilja, kriminala i štetnog sadržaja, ali se prenebregava pitanje njihovog prava na privatnost i slobodno izražavanje (Nyst, Gorostiaga i Geary, 2018: 4). Konvencija o pravima deteta garantuje pravo na slobodno izražavanje što podrazumeva slobodu traženja i primanja i davanja informacija i ideja svih vrsta, bilo usmeno, pismeno ili štampano, u umetnočkoj formi ili preko bilo kog drugog sredstva informisanja po izboru deteta⁴⁰. Ona takođe garantuje pravo na privatnost i nalaže da ni jedno dete ne sme biti izloženo proizvoljnom ili nezakonitom mešanju u njegovu privatnost, dom ili prepisku⁴¹. Međutim, navedeni primeri pokazuju da roditelji kojima su dostupni softveri za nadzor dece motivisani su da otvoreno ili čak tajno kontrolišu i nadziru *online* život svoje dece zato što smatraju da će im to pomoći da sačuvaju decu od potencijalne opasnosti, kriminala i štetnih sadržaja na internetu. Prakse nadzora dece od prenatalnog perioda do tinejdžerskih dana postojale su kroz istoriju, ali savremene tehnologije omogućavaju nove, daleko intruzivnije sisteme nadzora čije posledice još uvek nije moguće ni sagledati, a koje bi mogle da uslede zbog kreiranja iscrpnih datoteka koje obuhvataju veoma detaljne informacije o životu dece novijih generacija i mogu uticati na predodređivanje njihove budućnosti (Lupton,

⁴⁰ UNICEF: Konvencija o pravima deteta, Član 13.
<https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf> (Pristupljeno: 27. 04. 2020)

⁴¹ UNICEF: Konvencija o pravima deteta, Član 16.
<https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf> (Pristupljeno: 27. 04. 2020)

Williamson, 2017). Zbog toga se smatra da je danas jedan od ključnih problema zaštite prava deteta na internetu datafikacija (*datafication*) dece koja, sa jedne strane, donosi brojne beneficije a, sa druge strane, omogućava nove zloupotrebe (Livingstone i Third, 2017; Crawford i Schultz, 2014).

Online komunikacija, posebno komunikacija putem društvenih mreža, takođe utiče na to kako se grade i održavaju odnosi sa članovima porodice i familije koji žive drugom gradu ili u inostranstvu. Zahvaljujući internetu, moguće je ostvariti mnogo prisnije odnose sa bližnjima uprkos tome što su fizički udaljeni. Dok Mila ima problem sa kontrolom koju njeni roditelji imaju nad njenim životom zbog *online* komunikacije, Valerija smatra da su joj informacione tehnologije pomogle da ostvari bliskiji odnos sa majkom dok su razdvojene.

„Kad sam upisala studije u inostranstvu, kupila sam mami *smart* telefon da bismo mogle da ćaskamo češće. Nas dve smo jako bliske i nije mi dovoljno da sa njom razmenim samo nekoliko SMS poruka. Sada ćetujem sa njom kao sa drugaricom“. Valerija (34)

„Društvene mreže su to zbirno mesto gde se svi srećemo iako smo fizički toliko udaljeni jedni od drugih. Mislim da je danas gotovo nemoguće da se svi sretnemo na istom mestu u isto vreme. Jako je teško organizovati susrete sa članovima familije koji žive u Kanadi, Mađarskoj, Americi, Australiji, Ujedinjenim Arapskim Emiratima, Španiji i Švedskoj. Kad sam bila mala, porodični ručkovi i rođendani su bili povodi za okupljanje, a sada kada je to nemoguće, svi pratimo jedni druge preko društvenih mreža. Foto albumi na društvenim mrežama danas zamenjuju stare albume. Sećam se da smo nekada imali te sesije razledanja foto albuma posle ručka, uz kafu i gledali slike sa letovanja, sa rođendana i venčanja. Čini mi se da se taj običaj preselio na društvene mreže ali kao da postoji manje interesovanja za te fotografije. Imam utisak da nam je to ranije bilo važnije i da društvene mreže nisu adekvatna zamena niti za druženje niti za te stare foto albume.“ Aleksandra (40)

„Ja i moja braća i sestre imamo svoj jezik i svoje interne šale tako da održavamo permanentnu komunikaciju online, a ponekad imamo i grupne četove. Šaljemo jedni drugima neke slike i linkove koje niko drugi ne bi razumeo, a kad se vidimo, čini nam se kao da se nikad nismo ni rastajali. Imamo čak i neke posebne *Instagram* profile koje pravimo zajedno. Drago mi je što i sa starijima imam kontakte preko *Facebook*-a i redovno se dopisujem sa dedama, babama i tetkama. Naša familija je mnogo zabavna i sa svima je interesantno komunicirati. Da nema tih društvenih mreža, ja ne bih ni znao kako izgleda grad u Australiji u kome živi moj brat od strica i ne bih znao kakvi su kućni ljubimci moje tetke koja živi u Oslu. Skoro uvek se viđamo u Beogradu jer je meni skuplje da putujem kod njih, ali putem društvenih mreža uspevamo da premostimo taj jaz i održavamo bliske kontakte.“ Bogdan (25)

„Ako smo ja, mama, tata, brat i njegova deca zajedno, obično pozovemo rodbinu iz Holandije preko *Skype*-a pa se sa njima družimo čak sat ili dva. Tako se porodični skup u šestoro odjednom proširi u skup za dvanaestoro ljudi i svima je mnogo zabavnije. Obično to radimo nedeljom posle ručka. A ako Srbija igra neku važnu utakmicu u fudbalu ili košarci, onda se dešava da se nas nekoliko svi uključimo u grupni čet i komentarišemo igru ili navijamo. Jednom sam sa dečkom sedela i gledala utakmicu u kafiću, ali on se dopisivao sa svojim roditeljima a ja sa tatom i bratancem. Bili smo do te mere upleteni u *online* komunikaciju da niko nije pažljivo pratio samu utakmicu. To su situacije u kojima ti virtuelni susreti na internetu postanu realniji od onoga što se dešava u realnosti. Za sve nas taj čet je bio veći događaj od same utakmice.“ Paulina (34)

Na ovim različitim primerima se vidi da savremene informacione tehnologije radikalno menjaju porodične odnose. Prostorna udaljenost ne predstavlja tako veliku prepreku da se održavaju bliski odnosi, raspravljaju važna porodična pitanja i provodi kvalitetno vreme sa članovima porodice i familije koji žive ili su privremeno nastanjeni u drugim državama. Moderna sredstva za komunikaciju čak omogućavaju neku vrstu roditeljskog nadzora na daljinu, što pojedinci tumače kao

ugrožavanje privatnosti, ali sa druge strane, te iste tehnologije olakšavaju članovima porodice da se prostorno izoluju jedni od drugih pa na taj način, paradoksalno, štite privatnost. Neki čak smatraju da online komunikacija omogućava neke potpuno nove nivoe privatnosti kakvi su u vreme fiksnih telefona bili nezamislivi.

„Dok sam živeo sa svojim roditeljima sve do kraja devedestih koristili smo jedan jedini fiksni telefon koji je stajao u predsoblju. Tada niko nije imao privatnost komunikacije u stanu jer su se razgovori čuli i znalo se ko sa kim razgovara. Kad sam se dogovarao da se nađem sa nekom devojkom, svi ukućani su to znali. Sada takve stvari mogu da se sakriju jer je komunikacija putem tekstualnih poruka mnogo diskretnija.“ Fabijan (40)

„Osim ako nemaju pristup ozbiljnoj tehnologiji za špijunažu, danas roditelji ne mogu da prisluškiju razgovore svoje dece. Kad sam bio tinejdžer, imali smo dva telefonska aparata u velikom stanu i ja godinama nisam znao da roditelji prisluškiju moje razgovore sa mojom tadašnjom najboljom prijateljicom koja je bila Jevrejka. Valjda su se plašili da se previše ne zblížim sa njom i hteli su da drže stvari pod kontrolom. Kada sam jednog dana otkrio da slušaju razgovor, osećao sam se ogoljeno, iznevereno i osramoćeno. Nakon toga sam se plašio da razgovaram sa njom preko telefona i to je u velikoj meri pokvarilo naše odnose. Danas tako nešto ne bi moglo lako da se desi.“ Emil (36)

Komuniciranje preko mreže, dakle, u nekim slučajevima omogućava da se neke tajne lakše sakriju upravo od neposrednog okruženja, na primer, od članova porodice. Deca koja ne žele da njihovi roditelji znaju pojedinosti o njihovom ljubavnom životu mogu da iskoriste internet za svoje tajne dogovore. To čini Ana (36) koja ne želi da njeni roditelji otkriju da se zabavlja sa devojkama. Iako ona podržava ideju transparentnosti na internetu, paradoksalno, upravo pomoću interneta uspeva da sačuva svoju privatnost od roditelja. Ona je uvek *online*, čuva podatke na *cloud* serverima, deli obilje informacija o svojim svakodnevnim aktivnostima na društvenim mrežama, uvek je

ulogovana na svoje *online* naloge, nema tajne šifre za telefon ili bilo koji drugi uređaj i kaže da se nikada ne predstavlja lažno na društvenim mrežama niti na internetu bilo šta krije, te da ne razume zašto neki ljudi stavljaju nalepnice na svoje kamere i zašto uopšte razmišljaju o privatnosti. Jedino što ona smatra privatnim je njen seksualni život i to samo pred njenim roditeljima koji ne znaju za njene homoseksualne sklonosti. Ana smatra da su privatne informacije samo one informacije koje su vezane za njen seksualni život i to samo za određenu publiku koju čine njeni roditelji, članovi porodice i drugi pojedinci za koje ona smatra da bi mogli da zloupotrebe te informacije.

„Mislim da nemam šta da krijem od većine ljudi, naročito od nepoznatih ljudi, ali ne želim da moji roditelji znaju bilo šta o mojim vezama. Oni nemaju nikakvu digitalnu pismenost i moj način da se sakrijem od njih oduvek je bilo bežanje na internet. Kad su mi kupili prvi računar, ja sam svoj tajni dnevnik pisala tu jer sam znala da ga tu neće pronaći. Ne znam kako bih sačuvala taj deo svoje privatnosti dok sam živela sa roditeljima da nije bilo interneta i aplikacija preko kojih sam mogla da se dopisujem sa devojkom a da moji roditelji ništa ne posumnjaju.“ Ana (36)

Već na prvi pogled, Anin profil na *Facebook*-u prepun je vrlo privatnih trenutaka i privatnih informacija. Na mnogim fotografijama su ona i njena devojka dok se grle ili drže za ruke. Nekoliko meseci nakon što sam sa njom obavila intervju, uočila sam da se među njenim prijateljima našla njena majka. Ponovo sam pažljivo pregledala njen profil i primetila da su za mnoge fotografije podešeni posebni kriterijumi za privatnost. Pozvala sam Anu i pitala je da li u toj novonastaloj situaciji uspeva da drži privatnost pod kontrolom. Očigledno, to je moralo da promeni njen stav prema privatnosti na internetu jer je po prvi put postalo moguće da njena tajna bude otkrivena na društvenim mrežama.

„Kad sam dobila zahtev za prijateljstvo od mame, nisam znala šta da radim. Bilo mi je neprijatno da je odbijem. Pretpostavljam da

ona i ne gleda moj profil, pogotovo ne pažljivo, ali ipak sam morala da podesim svoj profil tako da ona ne vidi ništa što bi je navelo da posumnja da imam devojku“. Ana (36)

Anin primer pokazuje to kako „podešavanja privatnosti“ omogućavaju da se neka informacija kategorizuje kao privatna samo za određenu grupu ljudi. Kako na društvenoj mreži *Facebook*, tako i u životu, Ana pokušava da spreči da informacije o tome sa kim se zabavlja dođu do njenih roditelja. Ona čak ni svoju seksualnost ne smatra *apriori* svojom privatnošću, već je samo definiše kao svoju privatnost u kontekstu odnosa sa roditeljima i to samo zato što veruje da oni ne opravdavaju homoseksualnost. Ukoliko bi njeni roditelji prihvatili njen izbor partnera, onda ona više ni taj deo svog života ne bi određivala kao nešto privatno.

Informacione tehnologije istovremeno se koriste kao sredstvo za komunikaciju sa članovima porodice ili članovima familije, ali i za beg od onih najbližih u svoj sopstveni privatni prostor na internetu. Tehnologija spaja i razdvaja porodicu, omogućavajući da se njeni članovi zbliže ili distanciraju jedni od drugih. Mnogi od navedenih primera pokazuju kako deca koriste različite strategije da pomoću informacionih tehnologija sačuvaju deo svoje privatnosti od roditelja. Ana, Emil i Fabijan ukazali su na to koliko je već sama pojava nečujne čet komunikacije omogućila da se sakriju neke tajne od roditelja, a Magdalena je istakla činjenicu da se mladi sakrivaju od roditeljskog nadzora preko društvenih mreža tako što koriste one društvene mreže koje su njihovim roditeljima nerazumljive. Mila je uspela da sačuva privatnost svoje sobe tako što je komunikaciju sa roditeljima prebacila na internet, ali se to negativno odrazilo na njenu privatnost kada god je van svog doma upravo zato što su njeni roditelji pronašli način da je kontrolišu putem tih istih aplikacija za *online* komunikaciju koje ih drže podalje od njenog intimnog prostora u stanu.

Internet, dakle, istovremeno omogućava kreiranje novih zona privatnosti i jaču kontrolu putem „interpersonalnog nadzora“ (Trottier, 2012: 77). Ovaj paradoks se najjasnije vidi na Milinom primeru. Društvene mreže takođe omogućavaju i bliskost sa članovima porodice ili familije na daljinu (Chambers, 2016: 142), što ilustruju Bogdan, Aleksandra, Paulina i Valerija svojim primerima, a ponekad izazivaju nesporzume ko što pokazuje Bojanov primer. Ali da bi iskoristili beneficije koje im daju informacione tehnologije, podrazumeva se da se pojedinci odriču onog dela privatnosti koji se odnosi na njihove lične podatke i da pristaju na to da se njihovi intimni porodični odnosi reflektuju u javno polje interneta čime na neki način prestaju da budu privatni. Jednim delom upravo su ove promene razlog zbog kog tradicionalna Lokova podela na domen javnog kao političkog i domen privatnog kao porodičnog (Locke, 2003) više nije održiva. Ne samo da se porodična pitanja ne mogu smatrati kao apolitična kao što su pokazale predstavnice feminističke kritike podele privatno i javno (Okin, 1979; Evans, 1980; Elsthain, 1981; Zaharijević, 2010; Lončarević, 2016), već je postalo gotovo nemoguće da se porodični odnosi odvijaju u privatnosti doma i mimo javnog prostora interneta. Potreba da se bude u permanentnom kontaktu *online* bez obzira na fizičku udaljenost članova porodice više nego ikada gura porodicu u javni domen.

3.3. Partnerski odnosi na internetu

Online komunikacija takođe je radikalno transformisala emotivne veze zato što spaja ljude širom sveta bez obzira na geografsku lokaciju i zato što *online* komunikacija otvara „bezbroy mogućnosti“ (Đorđević, 2006: 183). Kao što će rezultati istraživanja pokazati, emotivne veze su ponekad još više nego

porodični i prijateljski odnosi usmerene na *online* komunikaciju i time još više izložene u javnom prostoru interneta - od prvog kontakta i upoznavanja do svakodnevne komunikacije putem multimedijalnih poruka koje su često čak i zamena za susrete. Od intimnih razgovora do fotografija nagih tela, ono što je najprivatnije ulazi u regularan protok informacija čime se otvaraju brojne mogućnosti zloupotrebe uljučujući takozvanu „osvetničku pornografiju“ (Stroud, 2013: 168), a pojedinci koji se često osećaju kao da su primorani da se na taj način eksponiraju da bi uspostavili ili održali intimne veze teško pronalaze način da zaštite privatnost na internetu ili odustaju od toga. Sa druge strane, brendiranje sebe ne samo kroz platforme za upoznavanje kao što su *Tinder* i *Badoo* koje na očigledan način komoditizuju intimnost, nego i kroz društvene mreže koje omogućavaju kreiranje imidža dovodi do „umrežene intimnosti“ (Hobbs, Owen i Gerber, 2016: 271) u kojoj svaki pojedinac ima neku „socijalnu vrednost“ (Gandini, 2016: 123).

Upoznati nekoga *online* pa tek onda započeti vezu potpuno je normalizovano, pre svega zato što se izbegava neprijatnost neposrednog upoznavanja i zato što je tako lako proveriti nečije javne podatke na internetu, analizirati ih i doneti odluku da li je osoba vredna upoznavanja uživo. Nekadašnji imidž osobe koja očajnički pokušava da pronađe partnera preko agencije za upoznavanje iščezava u eri društvenih mreža i internet komunikacije uopšte (Chambers, 2016: 137). Neki ispitanici smatraju da je prošlo vreme „klasičnog upoznavanja“ i da se svi sada upoznaju preko interneta iako se i dalje u nekim slučajevima prvi kontakt dešava uživo.

„Postoji mnogo načina da se ljudi upoznaju online. Osim platformi za upoznavanje kao što su *Tinder* i *Badoo*, za upoznavanje se mogu koristiti i društvene mreže, platforme za video igre ili recimo platforme za učenje jezika koje omogućavaju interakciju između korisnika. Međutim čak i ako neko nekoga

upozna u kafiću, klubu ili na ulici, tu nema onog klasičnog upoznavanja sa predstavljanjem. Na primer, ja nikad ne bih prišla nekome i rekla 'ćao, ja sam Lucija' jer je to previše direktno, nego bih nekako drugačije otpočela konverzaciju, na primer sa pitanjem 'da li imaš upaljač'. Ako se iz toga nekako razvije razgovor, onda će neko pitati za korisničko ime na *Instagram*-u i nastavićemo komunikaciju preko interneta". Lucija (23)

„Alkohol ponekad ulije hrabrost ljudima da budu malo direktniji i prilaze jedni drugima ali obično se ta upoznavanja završe tako što se razmene kontakti sa društvenih mreža i onda se razgovor nastavlja online. Mnogo puta sam čula rečenicu 'baš si lepa, daj mi tvoj *Instagram*'. Ako mi se dopadne, dam mu svoj kontakt na *Instagram*-u. A ako se preko privatnih poruka razvije konverzacija, mogu da odlučim da li ću je nastaviti dalje ili ću ga eventualno blokirati, ako je previše napadan.“ Mila (26)

„Mislim da je lako uzeti *Instagram* od neke devojke zato što devojke uglavnom vole da imaju mnogo pratilaca. Kad pregledam njen profil mogu otprilike da procenim da li ima dečka, koliko je popularna, da li je materijalno situirana ili ne, kako se oblači, da li se slika u kupaćem kostimu, da li više voli umetničke fotografije ili selfije, sa kim se druži i tako dalje. Ako mi se neka devojka mnogo dopadne i procenim da je jako popularna, onda je movam polako tako što joj lajkujem fotografije mesecima pre nego što joj se obratim. Kad procenim da neku devojkicu mogu lako da smovam, onda joj odmah pišem. Znam da zvuči grozno, ali razvio sam nekakve strategije pomoću kojih mogu istovremeno da movam mnogo devojaka, neke na duže a neke na kraće staze.“ Bogdan (25)

Ovi ispitanici, čini mi se, ne prave bitnu razliku između *online* i *offline* sveta, odnosno upoznavanja na internetu i upoznavanja uživo, već preleću iz jedne u drugu sferu tretirajući ih podjednako realnim. Komunikacija na mreži i komunikacija van mreže međusobno su isprepletane, a obe su sastavni deo upoznavanja. U igri je ponekad više različitih potencijalnih partnera jer je izbor zahvaljujući mnoštvu kanala *online* komunikacije veliki, a mesta za upoznavanje na internetu je mnogo. Bez obzira na to da li se

partneri traže putem sajtova i aplikacija specijalizovanih za provodadžisanje ili preko nekih drugih kanala kao što su na primer *online* video igre ili društvene mreže, neizbežno je razmišljati o „brendiranju samog sebe“ (Khamis, Ang i Welling, 2016: 191) i kreiranju „online identiteta“ (Van Dijck, 2013: 199) na ovom tržištu. Lucija kaže da je najbolji način da nekog novog upozna upravo preko *Instagram*-a jer tako može da pronađe one koji imaju sličan stil života, slična interesovanja i sličnu estetiku. Ova društvena mreža čiji je glavni medijum slika omogućava mnogo suptilniji marketing nego bilo koja „dejting“ aplikacija upravo zato što predstavlja jedinstveni foto album koji ne samo da reklamira fizički izgled nego je svojevrsan presek nečijeg životnog stila. Pošto su društvene mreže za ovakve pojedince postale integralni deo svakodnevnog života, onda je i pronalaženje strategija za uspostavljanje novih kontakata, odnosno upoznavanje potencijalnih partnera postalo deo svakodnevice. Za sve ove ljude, život se podjednako intenzivno odvija na ekranu i van ekrana.

„Jednog dečka sam potpuno slučajno pronašla na *Instagram*-u jer su mi se dopale njegove fotografije. Godinu dana smo jedno drugo pratili i vremenom jedno drugo upoznali i izgradili nekakv odnos. Kad smo se konačno prvi put videli uživo, nismo morali da krećemo od početka i upoznajemo se, nego smo već imali mnogo zajedničkih tema. Volim to upoznavanje preko *Instagram*-a jer ne postoji način da se na prvom dejtu ispalim ako kažem da nešto volim jer već unapred znam šta kod njega prolazi a šta ne i znam šta od te osobe mogu da očekujem. Ali ne doživljavam *Instagram* kao medijum za upoznavanje i ne koristim ga u te svrhe. Mislim da je to sekundarna, a ne primarna funkcija te društvene mreže i lepo je kada se slučajno dogodi da nekoga upoznam diveći se njegovim fotografijama iz kojih isijava njegova kreativnost i originalan stil.“ Lucija (23)

„Mislim da je ključna inovacija koja je doprinela olakšanoj komunikaciji i upoznavanju preko društvenih mreža *story*. Veoma mi je lako da započnem komunikaciju sa nekim ko mi se dopada

tako što stavim nekakav komentar na njegov *story*. To je uglavnom neki emotikon, a može da bude bilo šta. Tome slično, kad sama stavim nešto na svoj *story*, onda znam da mogu da očekujem komentare ne samo od drugarica nego i od simpatija. Ponekad razmišljam o tome kakav *story* treba da postavim da bih zaintrigirala nekoga ko mi se dopada i iznudila njegovu reakciju“. Margareta (25)

„*Story* je obično odličan uvod u komunikaciju. Lako je razbiti led. Samo je potrebno da je sam *story* komunikativan, to jest, da sadrži neke informacije tipa nalazim se u klubu sa drugaricama, jedem kolače, napolju sija sunce ili ustala sam i šetam psa. Bitno je da postoji nešto za šta mogu da se zakačim i započnem razgovor. Ponekad devojke kače jako hermetične, nerazumljive fotografije ili objave na koje nema šta da se komentariše. To onda ne pomaže za komunikaciju“. Ognjen (24)

Društvene mreže, a naročito *Instagram* koji zbog svojih funkcija, otvaraju čitavu paletu mogućnosti za indirektnu komunikaciju sekundarno mogu da služe i kao platforme za upoznavanje. Komunikacija preko *Instagram*-a može da se svodi isključivo na praćenje i lajkovanje, a može da uključuje i dopisivanje u privatnim porukama. A te privatne poruke mogu da budu vrlo indirektna jer je osnovno sredstvo komunikacije preko *Instagram*-a slika, odnosno nekakav vizuelni sadržaj. Kao što prethodni primeri pokazuju, i privatne poruke često su komentari na slike, to jest pre svega na *story* koji, kako sagovornici primećuju, daju povod za privatni čet ili bar za nekakav komentar u vidu emotikona. Sve ove funkcije društvenih mreža koriste se kako bi se kreirale strategije za upoznavanje novih ljudi, pronalaženje partnera i zbližavanja kroz komunikaciju.

„Ako hoću sa stupim u kontakt sa nekim dečkom koji mi se dopada, ja ne moram da budem providna i pošaljem mu poruku tipa 'zdravo, šta radiš', nego jednostavno mogu da pošaljem neku smešnu fotografiju koju sam pronašla na *Instagram*-u. Ako mi ništa ne odgovori na to, neću se osećati odbijeno kao da sam mu

se direktno obratila rečima. A ako on poželi da nastavi komunikaciju, on može da komentariše tu fotografiju.“ Mila (26)

Instagram, dakle, omogućava različite metode komuniciranja koje nisu intruzivne i rizici da se bude odbijen i povređen mnogo su manji nego kod klasičnog upoznavanja. Zbog toga je za ove ispitanike čak i kod upoznavanja uživo krajnji cilj uvek da se razmene *Instagram* korisnička imena, a ne da se direktno nekome pokaže zainteresovanost. Jer preko *Instagram*-a je moguće postupno doći do flerta. Čak i oni koji insistiraju na tome da im je jako važno da uspostave „organska“ poznanstva licem u lice i koji tvrde da tehnologija ne može da zameni „pravo“ upoznavanje, vrlo brzo nakon upoznavanja prenose komunikaciju u domen interneta. Komunikacija se pre svega dešava putem društvenih mreža pomoću kojih mogu da izvrše nekakve „provere“ ljudi koje su upoznali uživo, a razmena informacija dešava se na više različitih nivoa.

Društvene mreže povezane su sa konceptom „interpersonalnog nadzora“ koji je jedan od mogućih vidova nadzora preko društvenih mreža (Trottier, 2012: 76). Interpersonalni nadzor je normalizovan upravo sa pojavom društvenih mreža jer se podrazumeva da je svaki korisnik istovremeno posmatrač i onaj koji posmatra, to jest, subjekt i objekt nadzora (ibid.77). Špijuniranje tuđeg profila može da pokaže tragove koji ukazuju na preljubu, ali isto tako može biti korisno da bi se saznalo nešto više o potencijalnom partneru pre nego što dođe do upoznavanja uživo. Ana (36) koja je zainteresovana isključivo za homoseksualne veze kaže da je svaku potencijalnu partnerku prvo analizira na osnovu profila na društvenim mrežama.

„Ne mislim da je proučavanje tuđih profila na društvenim mrežama ključno za upoznavanje neke ličnosti, nego smatram da je neophodno kao preliminarna analiza koja služi tome da se ustanovi iz kog socijalnog miljea određena osoba dolazi. Prvo

proveravam ko se nalazi na spisku njenih kontakata i gledam ko su naši zajednički prijatelji.“ Ana (36)

„Ja nikada ne bih tražila partnera na internetu jer mislim da se ljudi tu lažno predstavljaju. Ali, kad se mojoj sestri neko dopadne, ja uvek pregledam profile te osobe. Na osnovu toga ko su mu prijatelji i šta deli na društvenim mrežama može mnogo toga da se sazna od toga gde radi do toga kakvu muziku sluša. Sve to može da se otkrije i kroz razgovor, ali u nekim slučajevima pregledanje profila na društvenim mrežama može da pomogne tako što će ubrzati sistem eliminacije. Na to gledam kao na neko pomoćno sredstvo i ne oslanjam se previše na njega jer mislim da su profili na društvenim mrežama retko verodostojni.“ Marijana (38)

„Kada nekog upoznam, prva stvar koju uradim je da pregledam njegove društvene mreže. To mi da nekakvu širu sliku o toj osobi jer saznam više informacija. U klubu ili kafiću možemo da razmenimo nekoliko rečenica a na društvenim mrežama mogu da vidim čime se bavi, gde je sve putovao, ko su nam zajednički prijatelji i slično. To mi onda pomaže da donesem odluku da li želim da nastavim sa njim da se upoznajem i zbližavam ili ne.“ Margareta (25)

Društvene mreže se mogu koristiti da se dođe do izvora informacija o nekoj novoj simpatiji ili da se izvrši neka vrsta provere *online* dosijea i utvrdi da li neko zadovoljava kriterijume za emotivnog partnera. Ove ispitanice analiziraju profile potencijalnih partnera tražeći neke konkretne informacije poput spiska prijatelja, istorije zaposlenja ili izbora muzike. Iako je sam pristup sličan policijskoj istrazi, one ne misle da su informacije koje se mogu pronaći na internetu presudne za odabir partnera, pa ih koriste kao dodatni izvor informacija. Marijana ima manje poverenja u društvene mreže nego Ana i Margareta i ima izrazito negativno mišljenje o informacionim tehnologijama uopšte, ali i uprkos tome ih koristi za lične svrhe a i da bi ponekad pomogla sestri da pronađe partnera. Ona smatra da su informacione tehnologije kreirane da budu tehnologije nadzora i uverena je da

se protiv njih ništa ne može, te da je svaki pokušaj da se ogradi neki privatni prostor na internetu „već unapred izgubljena bitka“. Ona uopšte ne pokušava da na bilo koji način zaštiti svoje privatne podatke jer misli da je to gubljenje vremena, ali ipak misli da bi svako trebalo da ima pravo na to da bude ostavljen na miru. Biti ostavljen na miru jedna je od prvih definicija privatnosti u istoriji i ona datira iz devetnaestog veka (Fuchs, 2011: 222). Ovu definiciju privatnosti ponovili su mnogi moji ispitanici, ali pokazalo se da je svako od njih u nju učitao ponešto svoje. Marijana je na primer, pod pravom da se bude ostavljen na miru podrazumevala pre svega uticaj struktura moći na obične pojedince, dok je, na primer, Emil govorio o tome da pod tim podrazumeva uticaj roditelja, prijatelja, kolega i svih ostalih ljudi iz njegovog okruženja na njegov privatni život.

Neki ispitanici insistiraju na tome da postoji bitna razlika između upoznavanja na internetu i upoznavanja uživo. Magdalena (29) na primer smatra da upoznavanje uvek mora da bude licem u lice, ali da komunikacija nakon tog inicijalnog kontakta i upoznavanja dalje može da se razvija i preko interneta gde je međusobno nadziranje i analiziranje tuđih profila nešto što se podrazumeva.

„Nikada nisam koristila platforme za upoznavanje niti sam tražila simpatije preko društvenih mreža. Po mom mišljenju, muvanje preko interneta je nekulturno. Ako mi se neko nepoznat obrati preko društvene mreže ja to ignorišem. Samo jednom sam se dopisivala sa jednim dečkom preko interneta i oboje smo jedno drugo lagali. Pošto je on iz Meksika a ja iz Srbije, znali smo da se nikad nećemo videti uživo i to je bila samo zabava. Lagali smo bukvalno o svemu, od toga koliko imamo godina do toga kako izgledamo i čime se bavimo. Bukvalno ništa nije bilo istina. Nikad nisam doživljavala muvanje preko interneta kao nešto ozbiljno, ali čet može da bude nastavak upoznavanja sa nekim koga sam pronašla u gradu.“ Magdalena (29)

Magdalena, dakle, smatra da postoje pravila lepog ponašanja koja se odnose na upoznavanje i tvrdi da je „nekulturno“ obratiti se nepoznatoj osobi preko interneta. Ona misli da je neophodno poznanstva sklapati uživo, pa tek onda ih prenositi na internet. Ovaj stav je na prvi pogled potpuno različit od stava koji ima, na primer, Lucija koja tvrdi da je vreme klasičnog upoznavanja prošlo. Međutim, rekla bih da se radi o finesi. Lucija ne odbacuje mogućnost i ne umanjuje vrednost upoznavanja uživo, već samo misli da pravila klasičnog upoznavanja ne moraju da važe jer se informacije razmenjuju i preko interneta. A Magdalena samo insistira na nekakvom, uslovno rečeno „organskom“ inicijalnom kontaktu na licu mesta, ali takođe kaže da dalji proces upoznavanja zatim prelazi na internet i odvija se kroz *online* komunikaciju.

Mario (29) nema stalnu vezu i kaže da se služi svim metodama da pronade devojke uključujući platforme za upoznavanje, društvene mreže i kontakt licem u lice, ali smatra da pregledanje profila na društvenim mrežama može da stvori predrasude. Pošto se profili na društvenim mrežama kreiraju u cilju brendiranja sopstvene ličnosti, oni su na neki način hiperpersonalni (Masur, 2016: 19) predstavljajući ličnost na onaj način na koji ona sama to želi, a to može biti i nekakav izmišljen ili režiran karakter.

„Svi jedni druge špijuniramo preko društvenih mreža, mislim da je to potpuno normalno. Kad mi se neka devojka dopadne, naravno da ću pogledati njen profil da vidim s kim se druži i kakve su joj slike. Međutim, ne radim to zato što mislim da ću na taj način da je bolje upoznam, nego iz puke radoznalost. Mislim da su profili devojaka vrlo pažljivo režirani i ako bih gledao samo to, ne bih imao načina da steknem realnu sliku o njima. Zbog toga društvene mreže ne koristim zato da bih proveravao nečiji profil, ali mislim da su nezamenljive jer olakšavaju komunikaciju i uvek su pune tema koje mogu da se iskoriste kao povod da se neko nekome obrati iz čista mira.“ Mario (29)

„Mislim da društvene mreže i ne služe tome da prikažu neku ličnost i njen život realno. One služe da se tu predstavimo u najboljem svetlu ili recimo da tu pohranimo najlepše uspomene u vidu fotografija sa odmora, trenutke iz provoda i slično. Ono što je tu realno jeste naš stil, naš pogled na svet i poruke koje šaljemo drugima. Ako neko prepozna taj moj određeni stil i pogled na svet pa mu se to dopadne, onda mislim da postoje veće šanse da se naše poznanstvo pretvori u partnerski odnos.“ Margareta (25)

Iako većina ispitanika otvoreno priznaje da je „špijuniranje“ preko društvenih mreža za njih nešto normalno i da to redovno praktikuju, nemaju svi isti stepen poverenja u verodostojnost informacija koje su dostupne na *Facebook*-u ili *Instagram*-u. Ali neki naglašavaju da čak nije ni značajno to da li profil na društvenoj mreži predstavlja nekvu faktografiju niti da li su informacije istinite ili ne jer je ono što one prikazuju ne toliko realan život ili stvarna osoba već njen unapred osmišljen stil i profil ličnosti. Dok Margareta posmatra šta joj neki profil govori o nečijem „pogledu na svet“, Lucija se oslanja na društvene mreže i da proveriti određene informacije koje je dobila od potencijalnih partnera. Ona ima poverenja u informacije koje pronalazi na internetu zato što je sigurna u svoje sposobnosti procene i filtriranja tih informacija. Ona smatra da pažljivom pretragom različitih izvora zaista može da dođe o istinitih informacija o nekome i da stekne realnu sliku o toj osobi. Ona čak tvrdi da se oseća bezbedno zato što na internetu može svakoga prvo da proveriti pre nego što se upusti u ozbiljniju komunikaciju ili se odluči na to da osobu upozna uživo.

„Čini mi se da se starije generacije previše plaše tehnologije i ne veruju ničemu što vide na internetu, ali mislim da je to zato što ne umeju da se snađu sa tim jer ne znaju šta i kako da traže. Kao što više verujem *online* taksijima jer mogu da proverim ko je vozač, kakav auto vozi i kakve recenzije ima, tako isto se sigurnije osećam kada nekog dečka prvo proverim na internetu pa tek onda odem sa njim na piće. Naravno, uvek imam dozu opreza i naučila sam da internetu i načelno tehnologiji nikada ne treba

slepo verovati. Ipak, mislim da internet daje neku sigurnost jer su informacije proverljive. Ako upoznam nekog stranca, prvo ću pogledati njegove društvene mreže, a onda ću ukucati njegovo ime u *Google* pretraživač i proveriti da li je zaista novinar ako tvrdi da jeste i pročitati njegove tekstove. Ako ima *LinkedIn* profil, onda mogu da saznam i gde je sve radio, a ako ima *Instagram* i *Facebook*, pažljivim pregledanjem njegovih profila mogu da pronađem bar nešto što može da bude sumnjivo. Recimo, ako informacija o nekome nema dovoljno, onda je već to samo po sebi nešto sumnjivo.“ Lucija (23)

Zanimljivo je da Lucija polazi od pretpostavke da potencijalni partner treba da bude „proverljiv“ na internetu, a to znači da se manje više podrazumeva da svako iza sebe ima veliki niz raznih digitalnih tragova koji se mogu pratiti i analizirati. Ako se ispostavi da neko nije proverljiv preko interneta, ona to vidi kao nešto „sumnjivo“. Za nju je garant bezbednosti na internetu upravo to što postoje informacije o svakome, pa zbog toga čak ni upuštanje u beskrajne konverzacije sa potencijalnim partnerima preko društvenih mreža namenjenih baš za upoznavanje nije opasno. Ona smatra da uprkos tome što je lažno predstavljanje na internetu moguće, svako ko je dovoljno digitalno pismen može da se zaštiti od te vrste obmane. Ali, za razliku od nje, Margareta polazi od pretpostavke da su profili na društvenim mrežama uređeni tako da svako kroz njih predstavlja najbolju verziju sebe i da oni nisu nužno u skladu sa realnošću. Međutim ona i ne pokušava da dođe to tačnih informacija, već samo želi da pronikne u nečiji stil dok svoj profil uređuje tako da kroz njega artikuliše svoj sopstveni ukus i njime privuče upravo onakve partnere kakvi joj odgovaraju.

Mnogi ispitanici koristili su mreže što su *Tinder* ili *Badoo* da bi upoznali neku novu simpatiju. Za neke, to je način da upoznaju nove ljude iako nemaju vremena da se kreću po grad, a neki samo žele da izbegnu direktan kontakt i lakše im je da se dopisuju nego da pokušavaju nekome da priđu u klubu ili kafiću. Mario

objašnjava kako koristi te mreže da bi povećao statističke šanse da pronađe partnerku.

„Ako mogu da izađem samo dva puta nedeljno i ako za jedno veće mogu da obiđem samo nekoliko klubova, onda su moje mogućnosti da pronađem devojkicu ograničene. Ali ako koristim još dve aplikacije za upoznavanje, onda mi je mnogo lakše jer mogu da uspostavim komunikaciju sa mnogo više devojaka i to bilo kog dana u nedelji, a ne moram čak ni da im prilazim direktno.“ Mario (29)

„Više ne izlazim tako često i mreže za upoznavanje mi omogućavaju da pronađem nekoga dok sedim i pijem čaj kod kuće. Kada sam na odmoru onda je takođe mnogo lakše tražiti simpatiju dok se odmaram na plaži nego uveče u kafićima.“ Melisa (42)

Odlika ove dve mreže je između ostalog i to da funkcionišu i kao društvene mreže preko kojih se može pronaći društvo za piće ili za izlazak, a na osnovu kontakata koji se tu uspostave mogu se zatim izgraditi prijateljstva ili emotivne veze. Obe mreže imaju funkciju koja se zove *social*⁴² (društveno) i na taj način se u suštini prikriva primarna funkcija te platforme. Ispitanici tvrde da je ova društvena funkcija mreža za upoznavanje važna jer one ne mogu da ugroze nečiju reputaciju tako što će automatski nekoga izložiti kao samca (*single*) ili kao preljubnika ako ima profil na toj mreži a istovremeno ima partnerku.

Razotkriti sebe u javnosti kao nekoga ko traži partnera može da bude kompromitujuće. Upravo zbog toga su mnoge aplikacije za upoznavanje sebe brendirale kao društvene mreže namenjene upoznavanju novih ljudi u različite svrhe, a ne samo za partnerske odnose. Već to na neki način štiti privatnost korisnika

⁴² Tinder Social je funkcija platforme ustanovljena u avgustu 2017 i omogućava „spajanje ljudi radi stvaranja širih društvenih iskustava“. Tinder <https://www.help.tinder.com/hc/en-us/articles/115005734383-Tinder-Social-Swipe-with-Friends> (Pristupljeno: 20/09/2018)

jer se prikriva svrha korišćenja ovih mreža. Osim što je postao *social*, *Tinder* je uveo još neke promene koje imaju veze sa privatnošću korisnika. Ranije je bilo obavezno da *Tinder* profil bude napravljen na osnovu *Facebook* profila što sada više nije obavezno pa samim tim ima mnogo više privatnosti. Takođe, u početku je otkrivao kada je ko poslednji put bio *online* što je svakoga od nas činilo nekako ogoljenim, ali ta mogućnost da se vidi kada je ko na mreži kasnije je ukinuta. Vladimir (28) kaže da je te aplikacije počeo da koristi upravo od kada su se profilisale kao društvene mreže a ne kao mreže za upoznavanje.

„Ne želim sebe da eksponiram kao nekog ko je *single* jer o sebi mogu da izgradim vrlo lošu sliku ako sam na primer godinama *single* ili ako me neka devojka sa kojom sam se upoznao uživo vidi na *Tinder*-u ili *Badoo*-u. Dok su to bile mreže za upoznavanje koje su se nezvanično u Srbiji smatrale aplikacijama za seks, nisam imao nikavu želju da napravim svoj profil. Počeo sam da ih koristim kad je to postalo prihvatljivo i kad su mnogi počeli da otvaraju profile kako bi pronašli društvo za piće kad se nađu u nekom drugom gradu. I sam često putujem pa mi to zaista treba, a takođe otvaram mogućnost da upoznam buduću partnerku.“
Vladimir (28)

Tome nasuprot, Mario ne misli da je imati profil na nekoj mreži za upoznavanje već samo po sebi kompromitujuće. Za razliku od Vladimira koji ima visoka očekivanja vezana za privatnost na internetu, on ne razmišlja o tome kako da se zaštititi, pogotovo na društvenim mrežama koje smatra javnim pa zato smatra da tu ne treba ni da traži privatnost.

„Uvek sam imao otvorene društvene mreže i moj *Tinder* profil je isto tako otvoren i vrlo iskren sa mnogo informacija. Tu su sve moje fotografije za koje smatram da su verodostvojne jer hoću da svako ko ulazi u komunikaciju samnom odmah vidi kakav sam, da kasnije ne bi bilo iznenađenja. Povezao sam svoj *Instagram* i *Facebook* profil sa *Tinder*-om tako da svako može da vidi zajedničke prijatelje i moje fotografije na *Instagram*-u. Nemam razloga da štelujem svoj profil i ne mislim da je u dvadeset i prvom

veku sramota tražiti partnera ili partnerku preko interneta. Za mene te mreže najbolje funkcionišu kad tražim kratkotrajnu romansu, a ne i vezu.“ Mario (29)

Nađa je pokušala da pronađe partnera za ozbiljnu vezu uz pomoć aplikacija za upoznavanja, ali se taj njen projekat završio neuspehom ne zato što nije imala dovoljno privatnosti već zato što, po njenom mišljenju, svako na toj platformi ima previše privatnosti a posledično i previše mogućnosti izbora.

„Činjenica da svako ima privatnost da komunicira i viđa se sa mnogo ljudi a da se to ne sazna čini da nema načina da se izgradi poverenje i jako je teško izaći iz začaranog kruga te igre *online dating-a*“, kaže ona. „Pošto zbog svog *online* posla nisam imala vremena da tražim dečka napolju, mislila sam da mogu da ga pronađem preko tih mreža. Čitala sam mnogo tekstova o tome kako je to moguće i kako je to uspevalo parovima u SAD, Velikoj Britaniji i Australiji. Teoretski, to zaista jeste moguće tako što se čovek opredeli za jednu osobu koja mu se najviše dopadne ili u koju se zaljubi, ali u praksi ja to nisam uspela da izvedem iako sam bila uporna i time se bavila dve godine. To je bio zaista naporan rad. Mnogo sati sam potrošila na komunikaciju sa tim ljudima i na susrete sa njima. Kad god bi mi se neko stvarno dopao, trudila sam se da naš odnos pretvorim u vezu, ali svako od njih je nastavljao da se viđa i sa drugim devojkama i nije bio spreman da obriše svoj profil na *Tinder-u*. Ta igra je beskrajna jer svako u Beogradu ima, bar prividno, veliki izbor i vrlo je teško staviti tačku i napraviti konačan izbor. Nakon dve godine traganja rešila sam da odustanem od toga i na kraju se udala za dečka koga sam upoznala još u osnovnoj školi u svom rodnom gradu.“ Nađa (35)

Lucija koja je mnogo mlađa od Nađe ne misli da je na mrežama za upoznavanje toliko teško naći partnera, već da to zahteva kreiranje određenih strategija brendiranja samog sebe, a to samo po sebi znači od svoje privatne ličnosti i privatnog života napraviti proizvod.

„Prvo moram da znam šta tačno želim, na primer, da li želim kratkotrajnu ili dugotrajnu vezu. Kad postavim svoj cilj moram da kreiram svoj profil tako da me on vodi ka ispunjenju tog cilja. Na profil mogu da stavim tekst, fotografije i link za svoj *Instagram* i to su elementi sa kojima mogu da radim. Mislim da svi ti elementi treba da stvore koherentnu sliku o meni, prema tome svaki detalj je važan.“ Lucija (23)

Pošto studira menadžment, Lucija mnogo više zna o tehnikama *online* marketinga koji se mogu primeniti i na *online dating*, dok Nađa koja je studirala slikarstvo uopšte nije razmišljala o projektu traženja partnera na takav način. Zamolila sam je da mi opiše kako je izgledao njen profil. „Nisam mnogo razmišljala o tome kako treba da izgleda moj profil jer sam smatrala da je komunikacija najvažnija. Postavila sam nekoliko slika koje su se meni najviše dopadale, nisam imala nikakav tekst, a na *Instagram*-u su uglavnom samo moji radovi tako da to takođe nije bilo mnogo informativno“, kaže Nađa. Međutim, kreiranju svog profila na jednoj od ovih mreža može se pristupiti mnogo studioznije. Nekima je važno da pažljivo odaberu fotografije, sastave svoj kratki opis i prestave profile na svojim društvenim mrežama kako bi sebe prikazali u što boljem svetlu i privukli određeni tip ljudi.

„Pažljivo sam birala fotografije i vodila računa o tome koja je prva po redu zato što ona odmah zapada za oko i od nje zavisi da li će me neko svajpovati na levo ili na desno, odnosno da li ću mu se dopasti ili ne⁴³. Razmišljala sam i o tekstu na mom profilu jer smatram da to treba da bude poruka koja će ukratko objasniti ko sam ja, kakva sam i šta želim na *Tinder*-u. Mislim da to uopšte nije lako napisati jer je to u suštini jedna suptilna

⁴³ Termin “swipe” na engleskom jeziku znači prevući, a aplikacija *Tinder* funkcioniše tako što korisnicima daje opciju da tuđe fotografije jednostavno prstom prevuku na levo ili na desno u zavisnosti od toga da li im se osoba na slici dopada ili ne. Prevlačenje na desno svrstava osobu sa fotografije u grupu ličnosti koje se korisniku dopadaju a prevlačenje na levo ih eliminiše kao osobe koje joj se ne dopadaju.

marketinška poruka koja treba da privuče određeni tip ljudi i da odbije tipove ljudi sa kojima ja ne želim da komuniciram. *Instagram* je dodatni izvor informacija koji može da posluži nekome ko je zaista zainteresovan za mene da sazna nešto više o mom stilu i načinu života. Mislim da je neophodno osmisliti a zatim razraditi strategiju za komunikaciju sa ljudima preko ovih aplikacija. Morala sam mnogo da razmišljam o tome kako da napravim sistem pomoću kog ću elimisati one koji nisu potencijalni kandidati i suziti izbor, a zatim sam se mučila da nađem način da efikasno komuniciram sa onima za koje mislim da su vredni upoznavanja. Vrlo je važno šta ću pisati i kakve emotikone ću koristiti, ali i koliko dugo ću sa nekim komunicirati *online* pre nego što se vidimo uživo“. Lucija (23)

Lucija dakle smatra da je potrebno na neki način brendirati sebe na mreži za upoznavanje i napraviti strategiju traženja potencijalnih partnera, a Paulina koja je takođe tražila partnera na ovaj način rekla mi je da je pročitala na stotine tekstova na internetu kako bi napravila svoj profil.

„Kada sam prvi put otvorila *Tinder* profil, uopšte nisam imala dobar metod i izgubila sam mnogo vremena na besmislene razgovore. Mnogi muškarci traže zabavu za jedno veče, a jedna jedina rečenica u opisu profila mogla je da im poruči da ja to ne tražim. Dodatni problem su bile moje slike jer sam odabrala samo neke vrlo suptilne umetničke fotografije na kojima se nije jasno videlo kako izgledam, a neke od njih bile su na vrlo posredan način provokativne a da ja toga nisam bila ni svesna. Zbog svega toga moj profil je slao potpuno pogrešnu poruku o tome šta ja tražim na *Tinder*-u i zbog toga nisam imala nikakvu šansu da nađem ono što sam tražila. Taj prvi profil sam obrisala i napravila drugi koji je bio mnogo ozbiljnije napravljen i to nakon mesec dana razmišljanja i istraživanja na internetu“. Lucija (23)

„Što više informacija o sebi podeliš, to su veće šanse da pronađeš osobu kakvu tražiš. To nije mesto gde treba nešto da se krije. Ja sam postavio veliki broj fotografija koje me prikazuju iz različitih uglova i na različitim lokacijama jer sam želeo da se vidi kako izgledam ali i šta volim da radim, gde volim da se krećem i slično. Osim toga napisao sam iscrpan opis, stavio likove svojih

omiljenih pesama i povezao svoj *Instagram* profil kako bi svi ga svi videli. Volim profile devojaka koje takođe prikazuju obilje informacija umesto da se kriju iza jedne pozirane fotografije i šturog opisa“. Bojan (30)

„Plašim se zloupotreba i eventualnih opasnosti koje prete od korišćenja društvenih mreža za upoznavanje. Nisam podelila svoje privatne podatke, nisam mnogo toga rekla o sebi i birala sam fotografije na kojima se vidi profil kako jer anfas portret omogućava identifikaciju. Međutim svesna sam toga da takav profil ne privlači ljude i zapravo nisam imala mnogo interakcija sa muškarcima.“ Melisa (42)

„Više puta sam pokušala da napravim dobar profil na *Tinder*-u. Moj prvi profil sadržao je samo kratak opis i jednu fotografiju na kojoj se ne vidi tačno kako izgledam. Mnogi muškarci su me lajkovali ali su poruke bile uglavnom u stilu 'mnogo si misteriozna', 'skini naočare' ili 'ne vidim kako izgledaš'. Takođe, želeli su previše brzo da pređu na drugi vid komunikacije koji bi podrazumevao razmenu telefonskih brojeva kako bih mogla da pošaljem svoje druge fotografije jer *Tinder* to ne dozvoljava u privatnim porukama. Sa jedne strane štitim privatnost tako što dajem manje privatnih podataka na samom *Tinder*-u, al sa druge strane je ugrožavam jer sebe primoravam da ostvarujem intimniju komunikaciju pre nego što napravim nekakav sistem eliminacije preko *Tinder*-a. Počena tim iskustvom, otvorila sam drugi profil sa mnogo više fotografija i drugih informacija o sebi. Komunikacija je postala mnogo jednostavnija.“ Margareta (24)

Ovi primeri pokazuju kako se profili na društvenim mrežama za upoznavanje poput *Tinder* i *Badoo* mogu različito graditi ali i tumačiti. Ove aplikacije omogućavaju pravljenje brze i površne selekcije potencijalnih partnera na osnovu fotografija, kratkih opisa i eventualno dodatnih informacija poput omiljenih pesama i *Instagram* profila koji se mogu podeliti. Međutim ovakav vid upoznavanja podrazumeva deljenje privatnih podataka i informacija i, ko što nekolicina njih ističe, što je više tih podataka otkriveno, to je komunikacija lakša i šanse za pronalaženje partnera su veće. Međutim, nekim ispitanicima je smetalo

izlaganje sopstvene ličnosti na ovakvim mrežama. Oni su se opredelili za drugačije metode pronalaženja potencijalnih partnera. Nalik na susrete u realnim prostorima u kojima se ljudi zabavljaju, susreti u virtuelnim igraonicama mogu da prerastu u prijateljstva ili emotivne veze. Međutim čak i ovi slučajni susreti u virtualnim prostorima za igranje video igara vode upoznavanju i komuniciranju preko društvenih mreža gde su pojedinci ponovo upleteni u interpersonalni nadzor i marketinške strategije prezentovanja sopstvene ličnosti. Mia je svog dečka upoznala igrajući video igre.

„Tako sam upoznala većinu svojih partnera. Mislim da je to mnogo prirodniji način da se pronađe partner nego mreže koje su napravljene specijalno za upoznavanje. Preko video igara ljudi se spajaju zato što imaju isti senzibilitet. Vole iste igre, razmišljaju slično i imaju sličan stil života. Ali način da se stigne od igre do prvog sastanka je privatna komunikacija i druženje preko društvenih mreža ili preko čet aplikacija. Same mreže za upoznavanje kao što su *Tinder* i *Badoo* mi služe da pronađem društvo za piće kad odem u Milano sa mamom i dosadno mi je dok ona tamo obavlja svoj posao. Tu obično tražim ženske a ne muške osobe i često pronalazim odlično društvo jer u Milanu ima mnogo stranih studenata kojima je takođe dosadno i traže nekoga sa kim bi proveli večer“. Mia (24)

„Preko jedne igre sam upoznao devojkicu iz Australije čiji deda je rođen u Srbiji ali živi u Holandiji. Jednom prilikom je došla u Evropu da obiđe dedu i obiđe nekoliko velikih gradova. Zbog mene je svratila u Beograd i odmah smo se zaljubili jedno u drugo. Proveli smo zajedno mesec dana i bili u vezi na daljinu dve godine. I danas se ponekad čujemo jer je ljubav prerasla u prijateljstvo“. Ognjen (24)

Iz ovih primera se vidi kako se različite platforme mogu koristiti u različite svrhe. Za nekoga mreža osmišljena za upoznavanje partnera može prvenstveno da služi za pronalaženje društva, a za nekoga je društvena mreža najbolji način da se pronađe partner. A bez obzira na to na koji način su

se partneri upoznali, oni se najčešće oslanjaju na različite platforme za komunikaciju da prodube poznanstvo, održe kontakt ili čak da održavaju vezu. Intimne veze na taj način delimično se odvijaju u javnom prostoru interneta tako što su privatne poruke, fotorgafije i ispovesti razmenjuju *online*. Za one koji održavaju veze na daljinu to je neizbežno, ali pokazalo se takođe da i veze između partnera koji žive u istom gradu zavise od *online* komunikacije.

Iako *online* komunikacija podrazumeva različite vidove razmene informacija i različite metode komuniciranja od video poziva i audio poziva do tekstualnih poruka, ispitanici sa kojima sam razgovarala za komunikaciju sa partnerima najviše koriste čet na društvenim mrežama ili platformama namenjenim za *online* komunikaciju i najviše razmenjuju tekstualne i vizuelne poruke i tako izlažu svoju privatnost u javni prostor interneta. Veze na daljinu često zahtevaju stalnu povezanost na mrežu i investiranje vremena u intenzivnu *online* komunikaciju. Silvija (27) koja je magistar međunarodnih odnosa i radi u jednoj međunarodnoj organizaciji preko posla je upoznala partnera koji je rođen u Španiji i stalno menja mesto boravka. Njihova veza koja traje sedam godina zavisi od interneta.

„Osećam kako zbog te veze uvek moram da sam povezana na internet, nezamislivo mi je da kao neke moje prijateljice zavisim od toga da li ću u nekom kafiću pronaći WiFi i uvek biram paket koji ima neograničen pristup 4G internetu. Kad se dogodi da nemam internet u inostranstvu, imam osećaj kao da više nisam povezana sa dečkom. Stalno mislim o tome da li baš u tom trenutku pokušava da uspostavi komunikaciju samnom, a ponekad mi je krivo što ne mogu odmah da mu pošaljem fotografiju sa te destinacije na koju sam otputovala. Naša komunikacija je vrlo intenzivna i ponekad me učini tužnom ako samo na kratko ostanem bez interneta. Naša veza opstala je tako dugo zato što smo se uvek viđali na svaka dva ili najviše tri meseca. Prvih nekoliko godina *Skype* video poziv je bio najvažniji

jer je to bilo najbližije susretu uživo, jedino što je izostajao fizički kontakt. To su bila vrlo lepa druženja. Umeli smo po nekoliko sati svaki dan da provedemo razgovarajući na taj način. Dešavalo se čak i da me uspava svirajući gitaru. Pošto smo se oboje stalno selili i menjali način života, naša komunikacija nije uvek bila idealna. Godinu dana smo živeli zajedno u Španiji, ali kad sam se ja vratila u Beograd zato što sam ovde pronašla bolji posao, a on otišao u Jordan, naša komunikacija je počela sve više da se svodi na tekstualne poruke putem *Facebook Messenger*-a i *WhatsApp*-a. Zbog toga je učestalo dolazilo do svađa i nesporazuma koje su uglavnom bile prouzrokovane zakasnelim odgovorima i nesporazumima“. Silvija (27)

Silvija misli da veza na daljinu koja se održava uz pomoć interneta zahteva mnogo više razmišljanja i da je mnogo tananija i osetljivija od klasične veze jer svaka pogrešno napisana reč može da dovede do prekida komunikacije a samim tim dolazi i do prekida veze.

„Uznemirim se svaki put kad vidim da je on na mreži a nije mi odgovorio na poruku. Odmah se zapitam da li u njegovom životu postoji neko ili nešto što je važnije od mene. Najgore se osećam kad mu pošaljem poruku za koju nisam sigurna da će je pravilno razumeti a onda dobijem obaveštenje da je on tu poruku pročitao ali odgovor ne stiže. Kad se veza svodi na komuniciranje preko interneta, onda i neke male svađe ili nesporazumi imaju tendenciju da se preuveličavaju i odugovlače. Ćutnja je nepodnošljiva kad ne mogu da vidim njegovo lice i shvatim šta ta ćutnja zapravo znači, a reči napisane u poruci imaju mnogo veću težinu nego one izrečene u razgovoru. Svaka poruka može da bude pogrešno protumačena i korišćena kao argument u svađi, čak i ako je napisana bez mnogo razmišljanja. Baš te naizgled nevažne svađe prouzrokovane nesporazumima u online komunikaciji mogu da prouzrokuju ozbiljne sukobe pa i raskid veze. Pre godinu dana, ti problemi u komunikaciji doveli su do raskida. Čak smo i raskinuli *online* i to je bilo jako bolno za mene. Mislim da bi 80% tih svađa moglo biti rešeno da smo u tim trenucima mogli da se sretnemo uživo. Rekla bih da te svađe upravo i nastaju iz frustracije što ne možeš da imaš nikakav fizički kontakt sa osobom sa kojom razgovaraš. Ne možeš da ga

gurneš, pogledaš ili zagliš, možeš samo da napišeš poruku. Tek kad smo se posle nekoliko dugih meseci videli i seli da porazgovaramo, problemi su rešeni i veza je obnovljena. Mislim da je mnogo pomoglo to što smo se dogovorili da jedno drugom odgovaramo na poruke u najkraćem roku. Čak i kad je neko od nas dvoje zauzet, mora da napiše da je trenutno zauzet i da će se javiti kasnije“. Silvija (27)

Silvijin primer pokazuje da je veza na daljinu koja je svakodnevno živa zahvaljujući internetu vrlo realna, ali takođe pokazuje i to kako takvi odnosi zahtevaju da se *online* komunikacija modifikuje i reguliše nekakvim novim pravilima. Ovaj par je sam došao do saznanja da je za opstanak veze potrebno ustanoviti neka potpuno nova pravila komunikacije i a se jedno od njih tiče pitanja koje metode komunikacije uopšte treba koristiti a koje ne. Njih dvoje su zaključili da im najviše odgovara da ograniče komunikaciju na korišćenje dve aplikacije: *Facebook Messenger* i *WhatsApp* zato što rasipanje pažnje na više aplikacija kvari kvalitet komunikacije i čini je manje efikasnom. A izbori aplikacija ne zavise od toga koliko mogućnosti one nude u pogledu privatnosti, zaštite podataka ili kreativnosti komunikacije, već od toga koliko one odgovaraju njihovom stilu *online* sporazumevanja.

„Ponekad komuniciramo putem video poziva, ponekad je dovoljna jedna glasovna poruka a najčešće se razgovor vodi kroz tekstualne ili vizuelne poruke. Jedno drugom svaki dan šaljemo fotografije ili neki komičan sadržaj sa interneta, zatim lajkujemo jedno drugom objave na društvenim mrežama, pišemo novosti iz života ili bilo šta što nam padne na pamet. Ponekad ugovorimo video poziv jer on najadekvatnije zamenjuje susret uživo. On meni veoma često šalje glasovne poruke preko *WhatsApp*-a što je mnogo brži i direktniji način komunikacije nego tekstualna poruka, a ja više volim čet. Mislim da boja glasa daje više informacija nego tekst, razmena informacija je daleko brža, a takođe je i lakše izraziti se. Nema potrebe za korišćenjem emotikona kako bi se izrazilo osećanje ili dočarao ton. Mislim da

se u Španiji sada mnogo više koriste te glasovne poruke nego tekstualne, ali ja se još uvek nisam navikla na to pa ja njemu češće pišem poruke.“ Silvija (27)

Kada se ceo partnerski odnos svodi na online komunikaciju, svi detalji komunikacije postaju jako važni. Silvija je vremenom otkrila da su emotikoni značajan elemenat dopisivanja preko interneta jer oni daju dodatne informacije o tome kako se neko oseća ili kakva emocija ili boja glasa bi trebalo da proprati neku napisanu rečenicu. Oni za nju nisu samo ukrasi za poruku jer unose potpuno nove elemente značenja, pojačavaju neke misli ili dodaju neku humorističku notu izjavi koja bi se mogla shvatiti preozbiljno ili čak uvredljivo.

„Čini mi se da ni jedna poruka nije potpuna ako nije praćena emotikonima. Oni značajno olakšavaju komunikaciju pa nije ni čudo što ih ima tako mnogo. Ponekad ne znam kako bih reagovala na poruku osim pomoću nekog emotikona koji plače od smeha ili se iščuđava. Čini mi se da ni jedna reč ne može tako dobro da opiše zaprepašćenje ili smeh, a postoje emotikoni koji izražavaju baš te dve emocije“. Silvija (27)

Kad neka veza na daljinu opstaje godinama, jedno od ključnih pitanja je da li se partneri koji svakodnevno razmenjuju privatne informacije preko četa osećaju ogoljeno. Silvijin intiman odnos sa partnerom u velikoj meri se odvija na internetu, a sam internet se može smatrati javnim prostorom baš zato što ni jedna komunikacija nije sasvim privatna i može biti dostupna drugim ljudima na uvid.

„To je već tako dugo deo moje svakodnevice da uopšte ne razmišljam o tome. Zapravo, ne mogu da razmišljam o tome jer jednostavno moram da budem stalno online i moram da delim svoje intimne priče na internetu jer je to jedini način da održim tu vezu. Nikada mi se do sada ništa loše nije desilo i ne osećam se ogoljeno. Zloupotrebe bih se plašila kad bih u tim porukama sala nešto kompromitujuće poput nagih fotografija. Ali to ne radim

zato što postoji način da fotografije dospeju do drugih ljudi pa čak i budu objavljene na internetu“. Silvija (27)

Poseban izazov za privatnost na internetu predstavlja trend razmenjivanja pornografskih sadržaja putem privatnih poruka. S obzirom na to da raznovrsni kanali komunikacije od društvenih mreža do enkriptovanih aplikacija poput *WhatsApp*-a ili *Viber*-a zapravo ne garantuju privatnost podataka, a fotografije nečijeg nagog tela smatraju se često „najprivatnijim podacima“ (Rotenberg i drugi, 2015) iako to ne moraju biti, na primer, u slučaju „webcam models“ (modeli veb kamera) čiji je posao da prikazuju svoje nago telo na različitim veb-sajtovima (Jones, 2016), ipak nedvosmisleno postoji mogućnost zloupotrebe ovakvih sadržaja. Deljenje pornografskih sadržaja na internetu bez pristanka osobe koja se pojavljuje na fotografiji ili videu rečnikom međunarodnog prava naziva se „osvetnička pornografija“, a termin je skovan da opiše fenomen koji se uglavnom odnosi na osvetu bivših partnera ili supružnika, iako on takođe podrazumeva sve ostale vrste zloupotrebe pornografije nastale u domaćoj radinosti (Ridley, 2015). Do danas je u mnogim zemljama sveta donesena zakonska regulativa koja se odnosi na osvetničku pornografiju, a u Srbiji ne postoji zakon koji reguliše ovo krivično delo iako Krivični zakonik sankcioniše „prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju“, ali se to odnosi samo na maloletnike (Stepanović, 2016: 100).

Gljučni problem vezan za osvetničku pornografiju jeste činjenica da je problem teško rešiti zakonski, a razlog je sama priroda digitalne slike koju čini njena replikabilnost. Svaka digitalna slika može se beskonačno mnogo puta umnožiti i postaviti na beskonačno mnogo sajtova na internetu i vrlo je teško neki sadržaj ukloniti sa mreže nakon što je jednom

objavljen (Citron, 2014: 4). Feministkinje Kler Mekglin, Erika Rekli i Rut Hjuton ističu da problem treba posmatrati kao „kontinuum seksualnog nasilja zasnovanog na slici“ smatrajući da je ovaj vid nasilja samo jedan od vidova seksualnog nasilja i sugerišući da nedostaju kvalitetna zakonska rešenja i javne politike koja bi vodila efektivnijim strategijama za borbu protiv ovog problema (McGlynn, Rackley i Houghton, 2017: 25)

Nekoliko ispitanika priznalo mi je da su, svesni ili nesvesni mogućih posledica, slali nage fotografije svojim partnerima ili čak simpatijama koje nisu dobro poznavali. Milivoje smatra da je to potpuno normalizovano i da je sastavni deo veza pa i „muvanja“.

„Čini mi se da ta moda počela sa *smart* telefonima. Odavno dobijam takve poruke od devojaka sa kojima se zabavljam ili smo u fazi upoznavanja. Mislim da to može da bude vrlo neugodno kad si negde na javnom mestu, a naročito na poslu, okružen kolegama. Kad mi stigne poruka, ja ne znam da je to fotografija nagog tela sve dok je ne otvorim a onda to može još neko da vidi. Zbog toga mislim da takve poruke treba slati u paketu sa najavom koja bi mogla da glasi 'ne otvarati na poslu'“. Milivoje (37)

„To sam radila preko aplikacije *SnapChat* koja je napravljena tako da fotografije posle kratkog vremena nestanu. Međutim to zapravo nije štitilo privatnost jer je svaka od tih fotografija mogla vrlo lako da se sačuva u telefonu pomoću opcije *screenshot* koja u trenutku pravi fotografiju sadržaja na ekranu. Tako su mnoge privatne fotografije završile u javnosti, pa i na pornografskim sajtovima. Slala sam fotografije potpuno nepoznatim ljudima koji su mi tada bili online simpatije ali sada mislim da je to bilo nepromišljeno“. Emanuela (27)

„Postoje načini da se naprave fotografije nagog tela a da one zapravo ne ugrožavaju privatnost. Najvažnije je da na jednoj fotografiji ne budu istovremeno lice i nago telo jer onda niko ne može da poveže moj identitet sa određenom fotografijom. Osim toga, trudila sam se da napravim slike koje nisu eksplicitne i koje nisu u rezoluciji koja je potrebna da bi se fotografija objavila na nekom sajtu“. Anđela (24)

„Mislim da je slanje takvih fotografija sastavni deo upoznavanja, naročito ako se partneri upoznaju preko interneta. Ne znam zašto i kako bi neko te fotografije zloupotrebjavao. Više volim da odmah vidim tačno kako devojka izgleda i da joj pokažem kako ja izgledam da kasnije ne bi bilo iznenađenja. Gledam na to krajnje pragmatično jer smatram da se mnogo lakše i bezbolnije ulazi u neki odnos kad se na taj način probije led“. Mario (29)

Za Marija je razmenjivanje nagih fotografija način da se preskoči „agonija“ prvog susreta i kaže da je većina devojaka koje je on upoznao sa njim razmenjivala takve fotografije. Pitala sam ga da li zna šta je „revenge pornography“ i da li zna da postoje sajtovi koji otkupljuju amaterske pornografske fotografije i video snimke. „Nikad nisam o tome razmišljao jer ja sam nikad to ne bih radio. Ako bi neka moja fotografija završila na nekom pornografskom sajtu ne bih se žalio jer nikad ne šaljem fotografije na kojima izgledam loše“, kaže on. Za razliku od njega, Paulina ima potpuno drugačiji stav o slanju takvih fotografija, naročito nakon jednog negativnog iskustva.

„Preko *Tinder*-a sam upoznala jednog momka iz Brisela koji je samnom komunicirao mesecima. Slali smo jedno drugom obične fotografije i video snimke koje prikazuju scene grada ili nekih nama dragih stvari, bilo da je to hrana, odeća ili neki muzički instrument. Bili smo povezani preko *Instagram*-a, *Facebook*-a i *SoundCloud*-a. Pregledala sam njegove profile i izgledalo je da se radi o vrlo zanimljivoj osobi koja se bavi elektronskom muzikom. Pronašla sam mnogo informacija o njemu na internetu i nisam imala nikakvog razloga da sumnjam u njega. Razmenjivali smo čak i video poruke. On je snimao sebe kao kako svira ili kako mi šalje poljupce, ja sam njemu snimala sebe dok radim kod kuće ili šetam gradom. Činilo mi se da smo uspostavili lepo prijateljstvo i dogovarali smo se da se sretnemo u Briselu jer je trebalo tamo da odem poslovno. Mislila sam da bi bilo sasvim bezbedno da se sretnemo u nekom kafeu u tom gradu jer tamo ne bih boravila sasvim sama i ništa loše ne bi moglo da mi se dogodi. Uopšte nisam sumnjala u njega. Međutim jedno veće tražio je od mene da mu pošaljem fotografije svog nagog tela. Uspeo je da me ubedi.

Objašnjavao mi je tačno kakve fotografije želi da vidi, a zatim mi je i sam poslao nekoliko svojih fotografija na kojima se videlo i lice. Rekao mi je da su mu se fotografije mnogo dopale, tražio je da mu pošaljem mnogo njih, ali onda je nakon te večeri potpuno prestao da se javlja. Nikada mi se više nije javio i od tada me samo prođe jeza kad pomislim da je možda te fotografije prodao negde na internetu. Ne znam šta se zapravo dogodilo i nadam se da nikada neću ni saznati.“ Paulina (34).

„Zahvaljujući eksplicitnim fotografijama uspela sam da zadržim vezu sa partnerom koji je živeo u Grčkoj. Upoznali smo se preko *Tinder*-a u Beogradu i videli smo se dva puta. Nakon što smo se rastali razmenjivali smo fotografije eksplicitnog sadržaja dok se sledeći put nismo videli. Naša veza opstala je dve godine i ne verujem da bi toliko potrajala da nismo komunicirali na taj način.“ Margareta (25)

„Velike distance mogu da ugroze vezu, ali regularni video pozivi i nage fotografije mogu da je održe neko vreme. Čini mi se da su te prakse sve više sastavni deo veza ne samo kada partneri žive u različitim gradovima i državama nego i kada su oboje u istom gradu ali često putuju ili ne žive zajedno.“ Alimpije (41)

„Sa dečkom me je upoznala prijateljica koja živi u Švedskoj. Naš odnos je počeo dopisivanjem preko *Facebook*-a. Tri meseca smo se dopisivali i nisam sigurna da bismo se ikada videli da nismo počeli da jedno drugom šaljemo nage fotografije. On je to tražio od mene iz dana u dan i vodili smo dugačke rasprave o tim fotografijama. Rekla sam mu da to nikada nisam radila i da ne želim to da radim, ali uspeo je nekako da me ubedi. U početku sam vodila računa o tome da se na fotografijama ne vidi lice i da one budu pažljivo režirane, ali vremenom sam prestala o tome da razmišljam. Bila sam sigurna da on ne bi zloupotrebio te fotografije i zavaravala sam se da niko ne može da ih ukrade iz mog računara i telefona. Nakon incidenta sa dečkom iz Belgije, ni sa njim ne razmenjujem takve fotografije pošto je i on shvatio da je to opasno. Izbrisao je sve moje fotografije iz telefona i sa računara. Neke još uvek čuva na svom privatnom serveru koji drži kod kuće i smatra ga zaštićenim jer je on vlasnik svih podataka koji su uskladišteni tu. Dogovorili smo se da ukoliko u buduće budemo želeli da razmenjujemo takve fotografije to

radimo na najbezbedniji način – direktno preko njegovog servera kome i ja imam pristup ili preko aplikacije *Telegram* koja nudi mogućnost da se šalju tajne poruke koje se mogu uništiti“. Paulina (34)

Kao što navedeni primeri pokazuju, moderne veze ponekad opstaju upravo zahvaljujući video pozivima i nagim fotografijama jer se seksualnost veze svodi pornografski sadržaj koji pravi kod kuće a zatim deli preko interneta u „privatnom“ četu ili se odvija u realnom vremenu putem video poziva. U tim slučajevima, postoji očekivanje da će komunikacija preko interneta zaista biti privatna iako to u realnosti zapravo nije tako. Paulina već tri godine ima partnera koji živi u Švedskoj i njihova veza počiva na *online* komunikaciji. Za razliku od Silvije koja za sedam godina nikada nije slala eksplicitne fotografije, Paulina smatra da njena veza ne bi opstala da to nije radila. Ali nakon što je doživela negativno iskustvo, Paulina je osmislila ozbiljnije strategije zaštite privatnosti *online* komunikacije koje su namenjene specijalno za slanje pornografskih sadržaja. Međutim, održavanje veze na daljinu može da podrazumeva i razmenjivanje mnogih drugih privatnih podataka, a ne samo fotografija.

„Moj dečko i ja razgovaramo o svemu preko tekstualnih poruka i naša prepiska je jedna velika datoteka puna privatnih podataka. Tu je zabeleženo sve od našeg etničkog porekla i političkih stavova do porodičnih drama, seksualnih iskustava, strahova, stavova o religiji i brojeva pasoša. Sve je na tanjiru. Već godinama komuniciramo preko *WhatsApp*-a ili *Facebook Messenger*-a i svesni smo da su obe aplikacije u vlasništvu iste kompanije, kao i da obe aplikacije na neki način predstavljaju vlasnike tih naših podataka. Jednostavno, tako je počelo, te dve aplikacije svi koriste i nikad nismo prešli na neki drugi, bezbedniji kanal komunikacije kao što su *Telegram* ili *Signal*. Mislim da smo već sve ispričali pre nego što smo uopšte otkrili te dve nove aplikacije, a ni on ni ja nemamo na telefonima dovoljno memorije za instaliranje novih aplikacija. Mislim da je nedostatak memorije na telefonu za

mnoge ljude prepreka da bolje zaštite svoju privatnost na *smart* telefonu“. Paulina (34)

Za razliku od Silvije, Paulina stalno razmišlja o tome koliko je ogoljena na internetu i koliko informacija o njoj je pohranjeno u nekim datotekama protiv njene volje. Mnogi se poput Pauline osećaju nemoćno sa tehnologijama koje koriste shvatajući da je reč o tehnologijama nadzora koje targetiraju svakoga (Lyon, 2010: 325) i postoji značajna diskrepancija između stavova o privatnosti i praksama zaštite privatnosti (Viseu i drugi, 2006: 92), kao i diskrepancija između njihovog ideala privatnosti i spremnosti da ga zamene za druga dobra koja dobijaju od interneta (Hull, 2015: 89). Kao i Silvija, Paulina takođe misli da su poruke izvor nesporazuma i da je zbog toga jako teško održavati vezu.

„Naša komunikacija se uglavnom svodi na dopisivanje. Video poziv traje sat ili dva, a čet nema kraj. Mi se u četetu nikada ne pozdravljamo kao da završavamo razgovor nego jednostavno nestajemo iz konverzacije i ponovo se pojavljujemo. Međutim to sa sobom nosi određene probleme. Jako je važno da se dobro razmisli o svakoj poruci koja se napiše ili o svakoj fotografiji koja se pošalje jer sve može pogrešno da se protumači i izazove dramu. U mojoj vezi bilo je mnogo dramatičnih situacija izazvanih porukama. Na primer, jednom je svađu izazvala mema koju mi je on poslao. Ja sam tu memu pogrešno protumačila jer je bila na Švedskom a ja taj jezik ne znam baš dobro. Mislila sam da hoće da mi kaže kako je očajan jer nema devojkicu, pa sam ga pitala šta onda ja predstavljam ako nisam njegova devojkica. Onda se on naljutio zato što sam ja tako odreagovala, objasnio mi šta tačno znači ta mema i nakon toga je usledila tišina sa obe strane koja je trajala nedelju dana. Ti prekidi u komunikaciji su jako bolni. Na žalost, dogodio se i jedan mnogo teži nesporazum, a on je bio prouzrokovan izostavljanjem jednog zarezica u rečenici. Planirali smo susret u Budimpešti i on je napisao rečenicu bez zarezica koju sam ja protumačila kao da mu se ne ide samnom u Budimpeštu. Svađali smo se dva dana preko poruka zbog toga i niko nikoga nije hteo da pozove da razjasnimo stvar. Oboje smo bili ljuti i

svako je mislio da je onaj drugi kriv. Posle duge rasprave, ja sam se vratila na rečenicu koja je izazvala sukob i shvatila da je izostavio zarez. Izvinila sam se ali prekasno jer je on već bio previše ljut na mene. Taj susret u Beču je zbog svađe odložen i došlo je do sukoba koji je rezultirao raskidom“. Paulina (34)

Čak i kada oba partnera žive u istom gradu, oni komuniciraju putem tekstualnih poruka i imaju probleme vrlo slične onima koje su opisale Silvija i Paulina. Fabijan objašnjava kako se i te veze hrane *online* komunikacijom.

„Moja veza se više svodi na dopisivanje nego na viđanje. Umesto da se budimo u istom krevetu, mi jedno drugo šaljemo poruku za dobro jutro. Stalno smo u kontaktu, ali nema mnogo fizičkog dodira. Mislim da bi jedan odnos trebalo da evoluirao tako da sve više vodi suživotu a ne udaljavaju. Zbog online komunikacije koja nam daje iluziju da smo neprekidno zajedno, veze se razvlače i usporavaju. Ne znam kako to da promenim. Pokušao sam da sabotiram tu online komunikaciju kako bih nas doveo u situaciju da se intenzivnije viđamo, ali te moje provokacije samo su dovodile do sukoba. Dovoljno je da je pošaljem tu poruku za dobro jutro da izazovem svađu. A kada dođe do prekida u toj online komunikaciji, onda je tek teško uspostaviti fizički kontakt. I dalje učim kako da komuniciram. Shvatio sam da moram oprezno da se izražavam jer jedna pogrešna rečenica može da uzruja moju partnerku. Na primer, misao mora da bude celovita i značenje treba da bude jasno jer primetio sam da sukobi često nastaju zbog toga što se učitavaju pogrešna značenja. Trebalo mi je mnogo vremena da shvatim da kroz tekstualne poruke može da se izrazi empatija i naučio kako da umirim svoju partnerku kad je uzmenirena ili je utešim kad je tužna. Sa njom zaista imam veoma ozbiljne i sadržajne razgovore preko četa. Razgovaramo o svemu i delimo sve tajne. Nekada vodimo dijalog o politici, kulturi i društvu a nekada se žalimo jedno drugom na porođne probleme ili poteškoće na poslu. Baš zato što su naši razgovori tako sadržajni ta veza dugo opstaje. Ali gotovo nikada ne razmišljam o tome koliko su te konverzacije zaista privatne. One se dešavaju na internetu i svestan sam da je to prostor u kome je teško obezbediti privatnost. Na neki način, kroz te prepiske pišu se lične istorije i sve će to verovatno ostati negde sačuvano i

postojati i kada nas više ne bude. Jednostavno živim sa tim, ne razmišljam o tome i ne brinem se zbog toga“. Fabijan (40)

Poredeći svoje veze iz prošlosti sa svojom sadašnjom vezom, Fabijan kaže da misli da digitalna komunikacija omogućava da se dobije mnogo dublji uvid u nečiju ličnost i da se parovi mnogo bolje poznaju, ali da su fizički mnogo manje bliski.

„Ranije nisam pričao sa devojčkama o svemu i nisam imao tako ozbiljne i duboke razgovore sa njima pa ih samim tim nisam tako dobro ni poznavao. Ranije sam mnogo više vremena provodio sa telom, a sada mnogo više vremena provodim vreme sa dušom. Čini mi se da se danas partneri lakše i češće menjaju jer je vrlo lako steći uvid o nečijoj ličnosti gledajući profile na društvenim mrežama i vodeći beskrajne razgovore putem četa. Voajerska znatiželja je vrlo brzo zadovoljena i ljudi se lako zasite jedni drugih. Mislim da je u svemu tome telo postalo nebitno i da se zbog to tela svaki čas menjaju. Posmatrao sam jednog momka u autobusu koji se u isto vreme dopisivao sa pet devojaka. Prelazio je sa jedne društvene mreže na drugu i stalno menjao uloge. U jednoj konverzaciji je izigravao šmekera, u drugoj je bio ponizan i molio devojku da se vidi sa njim, sa trećom je bio opušten jer se sa njom viđa već neko vreme i tako dalje. Mislim da digitalna komunikacija omogućava takve površne odnose i vođenje paralelnih života. A sve to zavarava čoveka jer on ima utisak da se nešto dešava, a zapravo realnost je da je izgubio mesece i godine u površnim odnosima kao taj momak ili je kao ja u vezi koja stagnira“. Fabijan (40)

Međutim, kod partnerskih veza između ljudi koji žive u istom gradu, problem nije uvek samo privatna komunikacija nego i javna komunikacija koja se odvija na društvenim mrežama. Objave na *Instagram*-u ili *Facebook*-u mogu da izazovu sukobe i raskide. Fabijan kaže da se njegova devojka ljuti kad on na nekoj društvenoj mreži objavi fotografije sa nekog događaja kome je prisustvovao a nije joj prethodno rekao da će tamo ići, a Mario kaže da njegova devojka namerno objavljuje fotografije iz noćnih klubova kad hoće da ga napravi ljubomornim. „Ako joj se jedno

veće ne javim, ona obavezno objavi neku fotografiju na kojoj se vidi da se ona dobro zabavlja bez mene. To je neka vrsta igre. Ako reagujem na to, onda se igra nastavlja, a ako ne reagujem, onda se ona se naljuti i ignoriše me“, kaže Mario. Za one koji aktivno koriste društvene mreže, sve što se na njima događa potencijalno može postati relevantno za vezu. Mia objašnjava kako tuđi prijatelji mogu da izazovu osećaj ljubomore.

„Svako od nas ima veliki broj kontakata na društvenim mrežama i ti kontakti su uvek neka vrsta opasnosti. Čini mi se da je nemoguće da saznam da li na spisku virtuelnih prijatelja bilo kog dečka sa kojim se zabavljam postoje neke devojke kojima se on dopada, sa kojima on vodi sumnjive razgovore, sa kojima ima neke nedovršene ljubavne priče ili koje je tu dodao zato što se one njemu dopadaju. Hvatam sebe kako pregledam tuđe lajkove, proveravam tuđe profile i vrlo često osećam ljubomoru, a ne smem da pitam ko su te devojke. Ponekad sam ljubomorna samo zato što sam na spisku prijatelja svog dečka pronašla devojku koja ima lepše selfije i više pratilaca nego ja, a ponekad sam ljubomorna zato što vidim da on sa nekom ženskom osobom komunicira u javnim komentarima. Ponekad sam ljubomorna i kad vidim da je on nekim drugim devojka lajkovao fotografije a meni nije“. Mia (24)

Problem može da bude i to koliko je neka veza transparentna na društvenim mrežama, pogotovo ako partneri imaju različite poglede na privatnost. Bogdan priznaje da ne voli zajedničke fotografije na društvenim mrežama sve dok neka veza ne postane ozbiljna. Za njega su njegove intimne veze deo privatnosti kojoj nije mesto na društvenim mrežama. „Ako bih svaki čas kačio fotografije sa različitim devojka, to bi svaku od njih činilo ljubomornom. Zbog toga nikada ne objavljujem status veze i ne stavljam zajedničke portrete. Niko ne mora da zna da li se ja viđam sa nekom devojkom ili ne. Ili da li se viđam sa nekoliko njih u isto vreme. To je moja privatna stvar“, kaže on. Anđela kaže da izbegava muškarce koji nikada ne stavljaju fotografije devojaka na društvene mreže jer to onda znači da nisu skloni vezama i da taj

aspekt svog života kriju baš zato što se viđaju sa više devojaka u isto vreme. „Problem može da nastane ako jedan od partnera želi da veza bude transparentna na internetu, a drugi to ne želi“, objašnjava ona. „Ako neko kaže da ne želi da na taj način eksponira svoj privatni život ja to mogu da razumem u slučaju da ne objavljuje nikakve fotografije na društvenim mrežama. Međutim, ako objavljuje sto fotografija mesečno a odbija da stavi jednu našu zajedničku fotografiju, onda ću pomisliti da me se stidi ili da se viđa sa još najmanje jednom devojkom“, kaže Anđela.

Izlaganje neke veze u javnost time što se postavljaju zajedničke fotografije ili tako što se komunikacija odvija preko komentara i lajkova na profilu, može da bude deo kreiranja nečijeg imidža. Paulina kaže da je razmišljala o tome da li fotografije sa dečkom mogu da utiču na njen imidž.

„Te fotografije mogu da mi na neki način podignu cenu u očima konzervativnih članova familije ali i u očima nekih budućih simpatija. Sa druge strane, to može da izazove zavist ili prezir nekih prijatelja ili da me predstavi u lošem svetlu. Kad god razmišljam o tome da li da postavim neku sliku, razmatram kako će ona izgledati različitim ljudima koji će je videti, ali pošto ljudi ima previše, nemoguće je da predvidim svačiju reakciju. Što više razmišljam o tome, to mi je teže da bilo šta zapravo objavljujem na društvenim mrežama“. Paulina (34)

Silvija takođe kaže da dugo razmišlja pre nego što se odluči da na društvene mreže postavi neku fotografiju sa dečkom. Posmatrajući njene profile na *Instagram*-u i *Facebook*-u, primetila sam da se njen imidž razlikuje na te dve mreže. Na *Facebook*-u nema ni jednu fotografiju sa dečkom, dok na *Instagram*-u ima mnogo njih, uključujući fotografije sa putovanja, intimne zagrljaje i božićne fotografije koje pokazuju da su njih dvoje toliko bliski da provode najveći porodični praznik zajedno, u njegovom domu u Španiji. Pitala sam je zbog čega se ta dva profila toliko razlikuju.

„Ne želim da mnogo ljudi zna bilo šta o mom ljubavnom životu. Na *Facebook*-u uopšte to ne delim sa prijateljima a na *Instagram*-u sam to počela da radim dok to još uvek nije bila popularna društvena mreža. Čini mi se da je sada to postala glavna društvena mreža pa u poslednjih godina ni tu ne postavljam slike sa dečkom ali stare su i dalje tu“. Silvija (27)

Za Silviju, dakle, otkrivanje veze na društvenim mrežama zavisi od toga ko je auditorijum pred kim se to dešava, ali mnogi poput Marijane koja na društvenim mrežama objavljuje samo umetničke fotografije, Valerije i Nikole koji društvene mreže koriste isključivo za privatnu komunikaciju ili Milivoja koji na svom *Facebook* profilu objavljuje samo fotografije starih automobila, ne smatraju da veze uopšte na bilo koji način treba da se reflektuju na javnim profilima društvenih mreža. Pa ipak, čak i oni se povremeno dolaze u situaciju da preispituju svoje principe.

„Moj princip da lajkujem samo fotografije za koje smatram da su estetski interesantne pada u vodu kada moj partner zahteva od mene da ga podržim tako što ću lajkovati svaku njegovu fotografiju na *Instagram*-u“, kaže Marijana, a Nikola priznaje da ga je bivša devojka naterala da objavi nekoliko njihovih zajedničkih fotografija na svoj *Facebook* profil iako je on svoj profil koncipirao tako da njemu nema nikakvih sadržaja koji upućuju na njegov privatni život. U tom smislu, nečije strategije zaštite privatnosti zavise i od toga kako drugi ljudi, a pre svega partneri doživljavaju privatnost, pa se i te strategije kreiraju zajednički.

Iz ovih primera se vidi na koje su sve načine savremene emotivne veze isprepletane, posredovane ili čak uslovljene informacionim tehnologijama i kako baš zato gube privatnost. Poznanstva koja se ostvaruju na internetu umesto u realnom prostoru oslanjaju se na „interpersonalni nadzor“ na društvenim mrežama, poduprta su marketinškim tehnikama „brendiranja

ličnosti“ na tim istim mrežama i uslovljena su ograničavanjem privatnosti koja nameće sama tehnologija. Indirektna komunikacija i četovanje pre susreta licem u lice čine upoznavanje i komuniciranje naizgled bezbolnijim jer izostaje direktan kontakt, ali, kao što mnogi moji sagovornici potvrđuju, baš to povređuje sujetu, izaziva nepoverenje i čini odnose tako osetljivim.

Da li se ideal „čiste veze“ o kome govori Gidens slama se zbog površnosti i nestalnosti odnosa koji povlači nedostatak intimnosti? Da li je Zigmunt Bauman u pravu kada karakteriše savremene romantične veze kao fluidne i prolazne? Premda bi neko drugo etnografsko istraživanje, kao što predlaže Jana Baćeović moglo da testira ovakve teze (Baćeović, 2007: 33), rezultati do kojih sam ja došla ukazuju na to da se savremene veze u velikoj meri oslanjaju na tehnologiju i odvijaju u nebezbednom prostoru interneta gde se u najboljem slučaju može postići parcijalna privatnost. Veze su stalno na testu zbog tehnologija koje omogućavaju rigoroznije kontrole partnera jednih nad drugima, olakšavaju zloupotrebe i seksualno nasilje, ali takođe i stvaraju zabune koje rezultiraju sukobima, svađama pa povremeno i raskidima. A za nekoga ko je okružen izobiljem potencijalnih partnera na internetu, teško je naći motiv da se na bilo kojoj vezi istraje. Uprkos tome, neki odnosi opstaju godinama bez obzira na to što se održavaju preko labilne internet konekcije, a strategije za čuvanje privatnosti i osnaživanje te veze uče se i savladavaju u hodu, kao što su to objasnili Fabijan, Silvija i Paulina čije veze se mahom svode na *online* komunikaciju.

Neki od primera pokazuju kako se emotivni odnosi reflektuju na javnim profilima na društvenim mrežama i delimično se odvijaju pred auditorijumom, a granice privatnosti u tom slučaju određuju se zajednički, to jest u paru što iznova postavlja pitanje razlike između individualne i zajedničke privatnosti (Such i

Criado, 2016: 1851). Ograničeni mogućnostima koje pružaju same društvene mreže i tehnologije, pojedinci nisu uvek u stanju da svoju privatnost odrede onako kako bi oni želeli. Te granice privatnog u velikoj meri zavise od toga kako su ustrojani ti komunikacijski kanali, šta nude same i tehnologije i kakve zaštite privatnosti garantuju aplikacije koje koriste. U tom smislu, privatnost zavisi i od politika privatnosti kompanija koje su vlasnici tih aplikacija i koje se stalno menjaju. Istovremeno, ona se ne može individualno ograničavati nego se gradi zajednički i uvek zavisi ne samo od jedne osobe već i od njenog partnera i čitave mreže njihovih kontakata.

4. PRIVATNO I JAVNO NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Društvene mreže kao novi mediji omogućavaju ograničavanje publike i prenošenje sadržaja iz privatnog u javno, pa samim tim i stepenovanje javnosti odnosno privatnosti. One služe sa upoznavanje, druženje, poslovne i privatne komunikacije ali i za samopromociju, reklamiranje svog biznisa ili bilo kakvog projekta. One takođe omogućavaju različite vidove komunikacije od lajka do četa ili video poziva. Ako posmatramo lične profile na društvenim mrežama, na prvi pogled je uočljiva njihova interaktivnost jer svaki sadržaj može da se komentariše, lajkuje ili šeruje to jest deli dalje. Međutim, ako se prouče podešavanja privatnosti, onda je jasno da postoje načini da se publika ograniči, tako da neki sadržaj može da bude dostupan široj javnosti, samo „prijateljima“ sa te društvene mreže, samo jednoj grupi ljudi sa tog spiska prijatelja ili čak samo sebi. Za svaki sadržaj se naknadno može menjati auditorijum. Neki sadržaj se takođe može podeliti sa jednom ili više osoba putem privatne poruke, tako da privatna komunikacija ukoliko je grupna može da se tretira kao delimično javna. Ovakve mogućnosti čine granice

između privatnog u javno na društvenim mrežama fluktuirajućim i nestalnim, omogućavajući svakom korisniku da se stalno preispituje šta želi i sa kim želi da podeli.

Društvene mreže dalje zamagljuje i relativizuju podelu na privatno i javno kao takvu (Fuchs, 2014), pa se privatnost uvek mora posmatrati u kontekstu (Nissenbaum, 2010) jer se više ne može smestiti u neki prostor ili na bilo koji način definitivno omeđiti. *Facebook* ili *Instagram* negde su između javne medijske platforme na kojoj svako može da se predstavi i brendira i platforme koja služi za privatnu komunikaciju. Obe mreže se koriste u obe svrhe, ali tako da se stepen javnosti bilo koje informacije može modifikovati, odnosno podešavati. Štaviše, iako imaju svoje zone privatnosti, društvene mreže su zamišljene kao jedan novi javni prostor i to u onom smislu u kom Habermas određuje javni prostor - kao domen koji je otvoren za sve, nasuprot zatvorenim i ekskluzivnim prostorima ili grupama (Habermas, 1991: 1). On se osvrće na poreklo pojma javno koji se zapravo formira u antičkoj Grčkoj kroz dihotomiju *polis/oikos* i naglašava da je tada sfera javnog bila definisana kao slobodan prostor u okviru koga su građani jedni drugima ravni (ibid. 4). On kaže da se u srednjem veku pojam javnog raspada, u feudalizmu uopšte ne postoji, te da se onda ponovo pojavljuje sa nastankom modernog društva u kome fenomen civilnog društva dobija centralno mesto (ibid. 5). Međutim u šesnaestom veku pojam javno se odnosio na državu i državni autoritet, a sa nastankom političke ekonomije, društvo se transformiše tako da omogućava podelu na političko i socijalno (ibid. 20). Sam domen javnog više se odnosi samo na državu već se unutar sebe podvaja i deli na domen politike i domen socijalnog, to jest na domen društvenog.

Habermasova koncepcija javnog prostora je kritikovana pre svega zato što se odnosi na moderno Evropsko „buržoasko društvo“ i zato što javni prostor o kome on govori nije zaista bio

otvoren za svakoga (Fraser, 1990: 59), međutim ipak donekle opisuje ono što različite platforme na internetu jesu ili pretenduju da budu. Za društvene mreže se može reći da predstavljaju neki novi javni prostor u tom smilu što služe tome da se izrazi mišljenje o javnim pitanjima ali i da se pojedinci okupe oko nekih ideja pa čak i osnuju pokrete ili započnu neke građanske inicijative kao što su recimo Arapsko proleće ili protesti *Occupy* pokreta u SAD (Fuchs, 2014: 83). Međutim činjenica je da ti ti novi javni prostori pripadaju privatnim kompanijama i da su nadzirani i kontrolisani, a ne sasvim slobodni.

Hana Arendt ukazuje na opasnost privatizacije javne sfere što je problem koji se danas pojavljuje u kontekstu „sajber prostora“ ili društvenih mreža⁴⁴. Ona je govorila da je ključna posledica modernog doba smanjenje javne i ekspanzija privatne sfere sa pojavom koncepta društva koji zamenjuje agon i spontanu akciju pojednaca karakterističnu za grčki polis normalnim ponašanjem koje nije ništa drugo nego ispunjavanje nekakve društvene norme (Arendt, 1998: 41-42). jednom od svojih kasnijih spisa *Javna prava, privatni interesi* koji je objavljen 1977 godine po prvi put upozorava na to da je privatna sfera takođe ugrožena. Ona kaže da su za slobodu podjednako značajne javna i privatna sfera, odnosno neki privatni, „sopstveni“ prostor zaštićen od javnog mišljenja i nekakav javni prostor zaštićen od privatnih interesa koji je napadnut na „najbrutalniji“ način (Arendt, 1977). Ispostavlja se da je ono što ugrožava javnu sferu takođe opasno i po privatnu sferu. Nemogućnost slobodnog izražavanja,

⁴⁴ media.ccc.de (28. decembar 2015) Julia Marija Mönig: Household, Totalitarianism and Cyberspace. Preuzeto sa platforme YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=6sbwAsPuHQ&index=4&t=0s&list=PLZXR2Rpggkrwt1Lh_HHsuOmmOzSAPvGkL (Pristupljeno: 27.04.2020)

nedostatak participacije, odnosno učestvovanja u javnom životu i zastupanje privatnih interesa pojedinaca u društvu ugrožava i njihov privatni život. Ista ona kontrola koja ograničava javni prostor takođe ograničava i privatnost, a obe sfere su podjednako važne za bilo koje društveno uređenje koje pretenduje na to da bude demokratsko.

Društvene mreže se podjednako koriste kao mediji u kojima svako može da promoviše sam sebe, svoj rad ili svoje mišljenje, ali takođe služe i kao produžetak privatnog prostora u kome se žive obični, privatni životi i stvaraju i održavaju interpersonalni odnosi. U tom virtuelnom privatnom prostoru, kao što se pokazalo, moji sagovornici se stalno bave građenjem i rušenjem granica privatnosti u granicama mogućnosti koje zadaju iste te društvene mreže koje su većito nedovršene konstrukcije koje stalno nadograđuju i „apdejtuju“ svoje softvere nudeći više ili manje slobode i materijala za pregrađivanje privatnih prostora.

Zbog toga što su društvene mreže po prirodi nedovršene i stalno se menjaju, i ovo istraživanje mora da se bori sa tom nedovršenošću i stalnim promenama. Strategije korišćenja društvenih mreža i zaštite privatnosti stalno se transformišu zajedno sa softverskim promenama, ali i u skladu sa trendovima korišćenja tih mreža. Razgovarajući sa ispitanicima uočila sam da svi govore o promenama i kada god sam ih pitala kako koriste određene funkcije, oni su se osvrtni na to kako su ih koristili ranije i pravili poređenja između načina na koje su prethodnih godina koristili društvene mreže i nekih novijih praksi. Pregledajući njihove profile, uočavam te promene trendova korišćenja društvenih mreža i zapažam kako se njihov stil građanja tih profila tokom vremena menjao i kako su prelazeći sa jedne mreže na drugu u različitim periodima favorizovali različite mreže, različite vrste sadržaja i različite tehnike omeđavanja privatnih zona.

Paulina je do 2016. godine bila aktivna samo na *Facebook*-u a zatim je postepeno prestajala da koristi tu društvenu mrežu i gradila svoj profil na *Instagram*-u, Emil je minimalizovao objavljivanje privatnih informacija na svojim profilima od kad je počeo da radi u Vladi Srbije a Fabijan je počeo više da koristi društvene mreže za promociju svojih kreativnih projekata u oblasti muzike, pisanja i slikarstva. Neke promene vezane su upravo za prakse zaštite privatnosti. Valerija je svoje aktivnosti na društvenim mrežama preusmerila sa deljenja sadržaja na svom profulu ka privatnoj čet komunikaciji, Milena je prestala da objavljuje fotografije svoje kćerke radi pre nego što bi od nje dobila dozvolu za to a Ana je počela da ograničava publiku za sadržaje koje objavljuje na svim društvenim mrežama kako bi od roditelja i članova familije sakrila činjenicu da ima devojkju.

Društvene mreže spajaju dve osnovne funkcije i istovremeno su javna platforma i medij za komunikaciju (Meikle i Young, 2012: 68). Ali čak i kada se koriste kao javne platforme, one i dalje mogu da služe za privatnu komunikaciju koja se odvija pred nekakvim auditorijumom sastavljenim od prijatelja, prijatelja prijatelja ili šire javnosti, uz dodatnu mogućnost da se najprivatnije informacije dele samo sa jednom osobom. Mada po definiciji javan, svaki status ili fotografija postavljeni na nečiji profil mogu da budu shvaćeni i kao neka privatna poruka upućena onome ko je tagovan, onome na koga se mislilo ili čak jednoj manjoj grupi ljudi koji mogu da vide tu objavu. Komentari ispod omogućavaju da se na tu poruku odgovori, da se zapodene dijalog ili rasprava, pa i da se započne privatna svađa. Reakcija na nečiji status može da bude protumačena čak i kao udvaranje.

Razgovori u komentarima i dopisivanje preko zida⁴⁵ su način da se privatna komunikacija odvija pred publikom, dakle - javno.

⁴⁵ Nečiji niz objava na na *Facebook* profilu u to vreme se nazivao *wall* ili na srpskom jeziku zid a sada se zove *timeline*, odnosno vremenska linija. Facebook Help,

Ova društvena mreža prevela je u sferu javnosti privatne komunikacije koje su se do tada odvijale preko telefona, pisama, telegrama ili razgovora uživo i učinila da se pojam „javno“ (*public*) istorijski po prvi put pojavi u kontekstu nečijeg privatnog socijalnog univerzuma (West, Lewis i Currie, 2009: 615).

Da li su korisnici *Facebook* mreže zaista doživljavali taj prostor kao javan kada se ona tek pojavila? Lea koja je otvorila svoj nalog 2007. godine kaže da je za nju to dugo bila neka vrsta ekstenzije privatnog prostora jer su tu „javnost“ činili samo prijatelji sa kojima se družila i koji su se inače okupljali, na primer, na rođendanima.

„Meni je to izgledalo kao da smo se svi okupili na jednom mestu da ćaskamo, a to nije bilo toliko različito od sedenja u kafiću ili kod mene na rođendanu. Pošto sam u tom početnom periodu *Facebook*-a bila slabo pokretna, bila sam oduševljena što mogu da se družim sa svim svojim prijateljima a da se ne pomerim iz kreveta. To je izgledalo kao žurka na internetu jer smo svi komentarisali statuse i fotografije, nije čak ni bilo potrebe za privatnim četom jer smo svi bili naši. Na mom spisku prijatelja dugo nije bilo nikog koga ne bih pozvala na svoj rođendan, a tada još uvek nije bilo govora o nekakvim krađama podataka, čak ni marketing na toj mreži nije bio razvijen“. Lea (38)

Tokom vremenskog perioda o kome govori Lea, jedan od trendova je bilo dopisivanje preko zida, a ne u privatnim porukama. Pregledajući profile ispitanika, došla sam do zaključka da su se svi do jednog upravo tako dopisivali tokom 2007, 2008, 2009 godine pa i kasnije. Vremenom su informacije na zidu bile sve manje privatne, a konverzacije su počele sve više da se prebacuju u čet. Do zatvaranja privatnih razgovora u grupne ili individualne četove dolazi zbog povećavanja broja „prijatelja“. Lea je počela da razmišlja o privatnosti na *Facebook*-u onog

https://www.facebook.com/help/1640261589632787?helpref=about_content
(Pristupljeno: 20.12.2018.)

trenutka kada je dobila privi „zahtev za prijateljstvo“ od osobe koja nije pripadala njenom krugu prijatelja.

„Do tada je *Facebook* za mene zaista bio nešto privatno i nije mi padalo na pamet da to uopšte može da se proširi dalje. Onda sam dobila zahtev za prijateljstvo od jednog kolege. Dugo sam to ignorisala, nisam htela da ga pustim u svoj mali krug prijatelja jer nisam želela da bilo ko van tog kruga čita sve te naše komentare i gleda naše fotografije. Vremenom je počelo da stiže sve više zahteva za prijateljstva od raznih kolega sa fakulteta ili sa posla, članova šire familije i ljudi sa kojima sam komunicirala preko nekih grupa na *Facebook*-u, najviše sa grupe koju su napravili obožavaoci pisca Danila Harmsa. Harms je dovoljno opskuran pisac da ljudi koji njega poštuju već imaju mnogo toga zajedničkog tako da su se iz te grupe izrodila mnoga prava prijateljstva. Poslalo je nemoguće držati krug prijatelja pod kontrolom jer se mreža ubrzano širila, a odbiti nekoga za prijatelja na *Facebook*-u ako tu osobu već poznaješ ili sa njom komunicira na drugi način bilo je čini mi se uvredljivo. Prihvatila sam sve više i više ljudi u taj svoj krug. Nastavila sam da koristim svoj profil za te 'javne' diskusije putem komentara, ali paralelno sa tim, mnogi razgovori su odlazili u privatne poruke gde su se vodili ili dijalozi ili konferencijski razgovori sa po nekoliko nas uključenih u konverzaciju“. Lea (38)

Andrijana je imala slično iskustvo kada je privatnost njenog uskog kruga prijatelja na *Facebook*-u narušena zato što je morala da se virtuelno sprijatelji sa svojim kolegama sa posla. Kao i Lea, ona je pokušala da ignoriše zahteve za prijateljstva na *Facebook*-u, međutim, kolege su joj indiskretno skrenule pažnju na to da očekuju da ona prihvati njihove zahteve.

„Mislim da su bili uvređeni jer jedino ja nisam želela da se povežem da kolegama na toj društvenoj mreži. Smatrala sam da sam različita od njih i nisam želela da se oni nađu u tom uskom krugu prijatelja, gledaju naše fotografije i čitaju naše komentare. Međutim, u jednom trenutku sam osetila pritisak da moram to da uradim. Od tada mnogo stidljivije koristim *Facebook* jer imam neprijatan osećaj da me posmatra trideset ljudi sa kojima nemam

ništa zajedničko osim što radimo u istoj kancelariji“. Andrijana (37)

Pošto se nije informisala o podešavanjima privatnosti na *Facebook*-u, Andrijana nije konfigurisala svoj profil tako da zadrži intimnost sa svojim bliskim prijateljima, već se jednostavno povukla sa te društvene mreže i umesto nje počela da intenzivnije koristi *Instagram* gde nije bilo njenih kolega sa posla. Posmatrajući Andrijanine profile na obe društvene mreže, primetila sam da je većina objava na *Facebook* profilu javna, a njen *Instagram* profil je potpuno javan. S obzirom na njen stav da na internetu nema privatnosti i s obzirom na to da ona privatnost na društvenim mrežama skoro ni na koji način ne čuva, začudio me što se osećala ugroženo zbog prisustva kolega na spisku prijatelja. Njen problem zapravo i nije bio kako sačuvati privatnost, već kako te ljude zadržati na distanci.

Andrijana mi je rekla da se plašila da bi zblizavanje sa kolegama kreko *Facebook*-a dovelo do toga da se ona oseća kao da je pod lupom i stalno osuđivana zbog toga što je različita od svih njih po svemu od ukusa za hranu do odevanja i socijalnog miljea kojem pripadaju njeni bliski prijatelji. „Oni su svi iz nekog drugog sveta i ja znam da me ogovaraju čim okrenem leđa. Društvene mreže im samo daju još više povoda za ogovaranje“, kaže ona.

Andrijanino iskustvo sa kolegama koje je primoravaju da ih uvrsti u svoj krug prijatelja i njihova radoznalost, pa i sklonost ogovaranju ukazuje na to da ona zapravo jeste zabrinuta za svoju privatnost pred određenim ljudima koje smatra intruzivnim ali se oseća nemoćno jer ne zna kako da se zaštiti na društvenim mrežama, a time se i ne bavi jer misli da je svaki pokušaj da sačuva privatnost na internetu uzaludan. Intruzivnost koja je zasmetala Andrijani pominju i drugi sagovornici, i to upravo oni koji su živeli u drugim državama i smatraju da u Srbiji ne postoji

„kultura privatnosti“, da su ljudi previše zainteresovani za „tuđe stvari“ i da „jedni druge ne ostavljaju na miru“. Ovakvo mišljenje imaju Emil, Fabijan, Paulina i Mila i smatraju da se nedostatak te kulture privatnosti ogleda i u načinu na koji se u Srbiji koriste društvene mreže.

„Kod nas i dalje opstaje socijalistički model ponašanja, sve je burazerski i ulazi se u intimu bez pardona. U nekoj zapadnoj zemlji, takvo ponašanje se smatra prostačkim i nepristojnim. Ovde je to standard i rezultat je delom lošeg obrazovanja a delom uverenja da su svi jednaki. Svi se mešaju u tuđu intimu, nameću svoje mišljenje i ne vole kad neko insistira na privatnosti jer niko ne sme da bude bolji i ni slučajno ne sme ništa da krije. Moje shvatanje privatnosti stvoreno je tokom života, kroz iskustva koja sam proživljavao. Putovao sam u mnoge strane zemlje i uočavao razlike. Mislim da je najuspešniji model društva Češka gde je osećaj za privatnost veoma izražen. Čehe ne zanimaju drugi ljudi, imaju svoje hobije i izlete u prirodu, a niko nikome ne govori 'nemoj to da radiš, ne valja ti to'. Privatnost je neophodna da bi čovek mogao da donosi racionalne odluke. To je jedan prostor u koji ne treba da se prodire već samo može voljno da se подели sa nekim jer u suprotnom imamo nasilje a onda tu nema slobode. Kod nas je potpuno normalno da te neko stalno požuruje i da ti ne da mira. Ali baš to 'hajde, požuri, odluči, završi' je najintruzivnije zadiranje u privatnost jer svako mora da bude sam i u miru da bi doneo racionalnu odluku. Privatnost je u obliku koncentričnih krugova. Prvi sloj su misli, zatim ide telo, pa zatim sve ono što se deli sa drugima. Misli su najvažniji deo privatnosti. Pa ipak, ja sam veoma društven čovek i malo toga zadržavam za sebe“. Fabijan (40)

„Na Islandu gde sam živeo dve godine to nikoga nije interesovalo. Ovde se to zadiranje u tuđu intimu pokazuje i kroz ponašanje na društvenim mrežama koje svi koriste da jedni druge špijuniraju i pokušavaju da saznaju najintimnije stvari. Na društvenim mrežama sve manje delim detalje iz privatnog života i strogo ograničavam publiku za svaku svoju objavu baš zato da kolegama ne bih dao povoda za ogovaranja. Privatnost je pravo da se bude ostavljen na miru, bilo da si u privatnom ili u javnom prostoru. Moj problem je u tome što nigde u Beogradu nemam to pravo,

zato toliko mnogo i putujem. Kod kuće moj otac ispoljava svoju intruzivnu narav ukidajući sve fizičke barijere u stanu i čineći ga prohodnim tako da niko nema privatnost, na poslu to isto čine kolege, a na internetu se to isto reflektuje na virtuelni prostor“.

Emil (36)

„Ljudi su suviše neposredni, na društvenim mrežama se ponašaju potpuno drugačije nego ljudi u Švedskoj, Engleskoj ili Češkoj. Tamo se, rekla bih, zahtevi za prijateljstvo ne šalju ljudima koje ne poznaješ dobro, poruke se pišu pažljivo i sa manirima, bez intimnih pitanja ili neumesnih komentara tipa 'vidim online si a ne javljaš se' ili 'vidim bila si na moru, a nisi mi rekla da ideš'. Privatnost bi trebalo da bude kontrola nad informacijama o samom sebi, ali ona uvek mora da zavisi od datih okolnosti. Postoje neke informacije koje ne želim da podelim sa rodbinom ali želim da podelim sa bliskim prijateljima, ili možda samo sa dečkom“. Paulina (34)

„Ljudi se suviše bave tuđim životima i analiziraju tuđu intimu čak i na društvenim mrežama. Bave se proučavanjem tuđih profila i ogovaraju jedni druge čak i samo na osnovu onoga što su oni objavili ili komentarisali na *Facebook*-u, *Instagram*-u ili *Twitter*-u. Čini mi se da je potuno normalno da se sedi po kaficima i raspreda o tome gde je ko bio, kako se obukao, kako se slikao, ko je to lajkovao i tome slično. Tako nešto nikad nisam čula od ljudi u zapadnim zemljama u kojima sam boravila. Mislim da to pokazuje kakav je odnos prema tuđoj privatnosti. Verovatno svi koriste društvene mreže između ostalog i da zadovolje neke voajerske potrebe ili da provere ko šta radi, ali čini mi se da se ne bave tuđim životima na tako vulgaran način. Mislim da bi u idealnom svetu svako trebalo da može da postavi svoje granice privatnosti onako kako želi, a drugi ljudi ne bi smeli da prelaze te granice“. Mila (26)

Mila, Paulina, Emil i Fabijan smatraju da njihovu privatnost na neki način ugrožavaju intruzivni ljudi koji vole da se mešaju u tuđe živote, ogovaraju i analiziraju tuđu intimu. Oni veruju da je to "mentalitet" ljudi koji žive u Srbiji i da se on drastično razlikuje od mentaliteta ljudi koji žive u zapadnoj Evropi, a samim tim je i koncepcija privatnosti potpuno drugačija. Mada za sebe ne misle

da su se promenili jer niko od njih nije živeo van Srbije duže od dve godine, oni smatraju da je na njihovo lično shvatanje privatnosti uticalo iskustvo koje su stekli u drugim državama i da su zato njihove potrebe za privatnošću nešto izraženije.

Svako od njih daje svoju definiciju privatnosti. Fabijan koji je po nacionalnosti Mađar ali je rođen i živi u Srbiji, a jedan deo svog života je proveo u Češkoj smatra da u Srbiji shvatanje privatnosti proizilazi iz socijalističkog modela ponašanja. On kritikuje taj model ponašanja zato što opravdava zadiranje u tuđu intimu a kao uzor postavlja Češki model ponašanja koji je u tom aspektu potpuno suprotan. On smatra da je privatnost neophodna i možda čak konstitutivna za čovekovu slobodu jer, kako kaže, ona je potrebna „da bi čovek donosio racionalne odluke“. On daje svoje viđenje koncentričnih krugova privatnosti i kaže da u sferu privatnog najpre spadaju misli, zatim telo i na kraju sve ono što čovek deli sa ljudima naglašavajući da su misli najvažniji deo privatnosti. Ipak, Fabijan ne tvrdi da je sve ono što je nabrojao kao privatno uvek privatno, već kaže da to može da se deli, ali da treba da se deli samo voljno. Ono što on smatra ključnim je samo to pravo da se nešto zadrži za sebe, ali da to pravo ne treba da štite samo zakoni već i nekakva etička pravila kojih bi svi trebalo da se pridržavaju. Slično misli i Mila koja, premda ne daje eksplicitnu definiciju privatnosti, smatra da svako treba da ima kontrolu nad tim koje su informacije privatne a koje javne i da granice koje svako za sebe postavlja drugi treba da poštuju.

Emil za razliku od Fabjana nije imao spremnu definiciju privatnosti. Nakon obavljenih intervjuva, priznao mi je da nikad ranije nije razmišljao o privatnosti i da pre razgovora samnom nije bio svestan koliko je njegova privatnost ugrožena na poslu, kod kuće i na društvenim mrežama. Njegova definicija privatnosti kao prava da se bude ostavljen na miru nije bila mnogo promišljena već je opisala njegov subjektivni doživljaj. On smatra

da se interpersonalni odnosi reflektuju na društvenim mrežama i da bi svako trebalo da ima pravo na privatnost, odnosno pravo da bude ostavljen na miru, kako u fizičkom prostoru, tako i na društvenim mrežama. On smatra da bi to pravo trebalo da bude zagantovano i u tradicionalno javnim a ne samo u tradicionalno privatnim prostorima jer on misli da bi trebalo da ima pravo na privatnost kod kuće isto kao i u kafiću ili na *Facebook*-u.

Paulina definiše privatnost kao „kontrolu informacija o sebi“ i ističe da to šta će biti privatno a šta javno uvek zavisi od konteksta. Ona takođe ukazuje na to da je pitanje šta je privatno a šta javno često relativno jer neka informacija može da bude dostupna određenom pojedincu ili grupi ljudi, a istovremeno nedostupna nekom drugom pojedincu ili grupi ljudi. Paulinino određenje privatnosti podudara se sa konceptom „podešavanja privatnosti“ koji omogućava slojevitost kategorija privatno i javno.

Interesantan paradoks sastoji se u tome što su Fabijan i Emil koji vatreno zagovaraju značaj prava na privatnost i čak namerno opstruiraju online komunikaciju da bi bili ostavljeni na miru i uživali u svom miru bez zvuka telefona i bez društvenih mreža obojica veoma druželjubivi, održavaju veliki broj kontakata uživo i preko društvenih mreža i često su među ljudima. Obojica priznaju da kod njih gotovo ništa ne ostaje neizrečeno. Fabijan otvoreno kaže da malo toga zadržava za sebe, a Emil čak priznaje da već dugi niz godina ide na grupnu psihoterapiju gde takođe govori o svojim privatnim stvarima. Paulina koja takođe vrlo oštro brani svoje pravo na privatnost i otvoreno govori o svojim paranoičnim mislima vezanim za nadzor, zapravo možda najintenzivnije živi *online* a istovremeno koristi veoma slabe mehanizme zaštite privatnosti na internetu.

Jedno od glavnih pitanja vezanih za društvene mreže jeste to da li su one zapravo javne platforme koje služe za samopromociju

ili platforme za privatnu komunikaciju i druženje i kakve su njihove javne politike privatnosti. *Facebook* kao jedna od prvih i svakako jedna od najvećih društvenih mreža na svetu doživeo je velike transformacije od svog nastanka do danas. Kako je dobijao sve više korisnika a paralelno sa tim razvijao svoje marketinške strategije, on je sve više postajao javna platforma. Međutim pošto je glavna i osnovna funkcija ove mreže socijalna, ona ostaje kanal za privatne komunikacije, ali vremenom uvodi sve više i više „podešavanja privatnosti“ (Boyd i Hargittai, 2010) kako bi omogućila baš ono za šta je Lea prvobitno koristila svoj profil – intimnija druženja.

Pitanje podele na privatno i javno u okviru same društvene mreže postalo je kompleksno jer uključuje brojna račvanja i potpodele. Virtuelni prostori interneta ne treba da budu shvaćeni kao fiksni i jasno definisani kao privatni ili javni, već pre kao „hibridni“ i „fluidni“ koji se transformišu u zavisnosti od toga kako se koriste (Viseu i drugi, 2006: 633). Samim tim, dolazi do stepenovanja privatnosti kroz mogućnost da se za svaku pojedinačnu objavu ograniči publika. Zid koji je incijalno bio javan, sada može da se uredi tako da se za svaku informaciju odredi ko će je videti, pa je samim tim dobio odlike privatne konverzacije, a čet koji je prvobitno bio kanal za privatnu komunikaciju između dvoje ljudi postao je delimično javan kad se pojavila mogućnost uvođenja neograničenog broja ljudi u konverzaciju.

Međutim, pored ove strategije koja se sastoji u tome da se publika ograniči ili da se diskusija zatvori u manju čet grupu, primetila sam da postoje i druge strategije da se sačuva privatnost. Jedna od njih je anonimnost. Iako biti anonimna na nekoj društvenoj mreži zapravo ne garantuje privatnost podataka (Zheleva i Getoor, 2009: 531), anonimnost jeste

nekakva strategija da pojedinac delimično sačuva svoju privatnost od pojedinih ljudi ili grupa ljudi.

Pošto *Facebook* algoritam ne podržava kreiranje lažnih profila i navodi korisnike na korišćenje verodostojnih podataka, mnogi su otvorili naloge na *Instagram*-u gde je sasvim uobičajeno izmisliti lažna imena i onemogućiti identifikaciju, bar na prvi pogled. *Instagram* se razlikuje od *Facebook*-a i po tome što ne funkcioniše po principu „prijateljstva“ koje je uzajamno, nego po principu „praćenja“ tako da neko nekoga može da prati a da istovremeno ne bude praćen.

Većina mojih sagovornika nije navela svoje puno ime i prezime na društvenoj mreži *Instagram*. Umesto imena koriste pseudonim koji predstavlja korisničko ime, a uz njega ide ili još jedan pseudonim ili samo prvo ime koje označava ličnost čiji je profil. Uz to ide profilna slika koja može biti bilo šta što ne odaje identitet osobe. Neko ko nema prepoznatljivu sliku ili pravo ime, a profil je podešen tako da bude „privatan“, što znači da je potrebno odobriti zahteve za praćenje pre nego što bilo ko dobije pristup sadržaju profila, zaista jeste, bar na neki način, anonimna na *Instagram*-u. Međutim, osobu koja želi da ostane anonimna delimično odaje sam algoritam ove društvene mreže koji će taj profil nuditi svim njegovim poznanicima, prijateljima ili članovima porodice koji u svojim imenicima imaju njegov ili njen telefon uz napomenu „ova osoba je vašem spisku kontakata“ ili „ova osoba je vaš prijatelj na *Facebook*-u“ ili „ovu osobu prate vaši prijatelji“. Ovakav tip anonimnosti može da pomogne nekome ko želi da ima jedan privatan profil za svoje najbliže prijatelje i jedan zvanični, posvećen njenim ili njegovim profesionalnim fotografijama ili sadržajima koji je otvoren za sve.

„To funkcioniše kao mehanizam za zaštitu privatnosti zato što na svom privatnom profilu ne prihvatam sve zahteve za praćenje. Ali problem je u tome što algoritam odaje taj drugi profil pa onda

on zapravo nije toliko anoniman. Teoretski, mogla bih da koristim neki drugi telefon, drugu imejl adresu, potpuno neprepoznatljivu fotografiju i neprepoznatljiv pseudonim i tako prevarim algoritam, ali onda niko od mojih prijatelja ne bi znao da sam to ja. Prema tome, primorani smo da se otkrijemo i tu zapravo nema prave anonimnosti jer biti anoniman na društvenoj mreži i nema mnogo smisla“. Mila (26)

Za Milu ta lažna anonimnost funkcioniše delimično kao štit za privatnost, jer se ona oseća slobodnije i zaštićenije kada objavljuje sadržaje na profilu koji ima mali broj pratilaca i krug sačinjen od najbližkih ljudi. Ipak, ne misle svi da zatvaranje u manji krug ljudi na društvenim mrežama predstavlja dobru strategiju zaštite privatnosti. Rasprostranjeno je i potpuno oprečno mišljenje da upravo oni koji imaju manje „prijatelja“ ili „pratilaca“ istovremeno, paradoksalno, imaju i manje privatnosti jer je veća verovatnoća da će svi pojedinci iz tog kruga ljudi videti njegove ili njene objave. Neki tvrde da je zapravo mnogo lakše sakriti se u moru ljudi nego u malom krugu najbližih prijatelja i poznanika.

„Ako bih na *Instagram*-u imala deset prijatelja, i svako od njih imao po deset prijatelja, onda bi svako znao ko koga prati, ko kome šta lajkuje, ko je koju sliku objavio i kako se obukao, ko je koga zapratio ili otpratio i tako dalje. Mislim da je to vrlo kompromitujuće jer razotkrivaš svoju privatnost potpuno u nekakvoj javnosti iako je to mali auditorijum. Društvene mreže ti postavljaju taj ultimatum da se ili razodeneš pred milion ljudi i da se nadaš da te većina neće videti, ili da se izložiš manjem auditorijumu gde ništa neće proći neopaženo. Imam preko 900 pratilaca i pratim preko hiljadu ljudi i svi oni imaju trocifrene ili četvorocifrene brojeve pratilaca ili osoba koje prate. Mislim da u toj masi više nije prepoznatljivo ko je kome prijatelj, pa je bar taj aspekt privatnosti nekako zaštićen“. Mia (24)

Mia dakle misli da je čak i to ko su zapravo njeni prijatelji neka vrsta poverljive informacije i smatra da to može da se maskira velikim brojem pratilaca među kojima su i potpuno nepoznati

ljudi. Ona takođe veruje da biti u masi donekle čini svakog nevidljivim i računa na to da kao ličnost neće biti transparentna pred velikim auditorijumom kao pred manjom grupom ljudi. Na njenom profilu ima više od 800 fotografija i prosečno ima oko stotinu lajkova po fotografiji što znači da u najmanju ruku nešto više od jedne desetine njenih pratilaca vidi i reaguje na njene objave. Među njenim fotografijama ima najviše selfija, ali ima i mnogo prizora iz njenog stana, iz restorana, sa putovanja ili iz večernjih izlazaka, zatim fotografija sa njenim psom, sa porodicom i sa prijateljima, pa i po neki citat ili fotografija preuzeta sa tuđeg profila koja bi trebalo da kaže nešto o njoj ili njenom životu. Ako njen spisak pratilaca ne odaje sa kim se druži, to donekle svakako rade njene fotografije.

Ideja da je lakše biti nevidljiv u masi počiva na uverenju da su svi na društvenim mrežama prezasićeni informacijama i pretpostavci da, pošto svako ima organičene kapacitete da obradi informacije, nije mnogo verovatno da će baš njegove informacije dospeti do šireg auditorijuma. Upravo ovo uverenje u velikoj meri određuje stavove prema privatnosti na internetu načelno (Moll i Pieschl, 2016: 239), a to potvrđuju i neki od mojih ispitanika ponavljajući teoriju o tome da sigurno „nisu mnogo zanimljivi“ javnosti pa samim tim ne vide razloge zbog kojih bi ih neko posmatrao i proučavao.

Bogdan koji ima preko hiljadu pratilaca na *Instagram*-u i preko 500 prijatelja na *Facebook*-u priznaje da zamišlja auditorijum sastavljen od „zgodnih devojaka“ a ne razmišlja o tome da može da ga posmatra i neko ko ima zle namere. Za Anu jedina opasnost su njeni roditelji za koje ne želi da razotkriju njene homoseksualne sklonosti, dok ima vrlo neodređenu sliku o „nepoznatim ljudima“ i smatra da od njih nema šta da krije. Dakle, subjektivna predstva o tome ko je taj koji gleda često određuje stav prema privatnosti. Za Bogdana i Anu koji imaju

pozitivnu predrasudu o nepoznatim ljudima koji ih gledaju privatnost nije razlog za brigu, a za Paulinu koja je sklona paranoičnim idejama o tome ko sve može da bude zainteresovan za njene podatke, strategije zaštite su mnogo važnije.

Svako od njih troje ima različita podešavanja privatnosti na društvenim mrežama. Bogdan ima otvoreni *Instagram* profil kako bi privukao više devojaka, a i na Facebook-u ima najviše javnih statusa i fotografija. Na prvi pogled, izgleda kao da mu privatnost nije visoko na listi prioriteta jer su mu profili na društvenim mrežama tako transparentni i na njima na stotine selfija. Međutim, on otkriva da su njegove fotografije pažljivo odabrane i da na *Facebook*-u ne dozvoljava da ga prijatelji označavaju na fotografijama jer smatra da to može da ga prikaže u negativnom svetlu ili razotkrije njegov intimni život koji on pokušava da sakrije.

Bogdanov prioritet je dakle njegov imidž pred drugim devojka, a o tome koliko privatnih informacija o sebi razotkriva nepoznatim posmatračima, kompanijama koje trguju podacima ili eventualno tajnim službama uopšte ne razmišlja. Njegove strategije zaštite privatnosti se vode tom logikom, pa zbog toga targetiraju samo njegovo neposredno okruženje. Za razliku od njega Paulina kreira svoje strategije zaštite privatnosti u odnosu na neposredno ali i šire okruženje, neprekidno balansirajući između potrebe da se sakrije i potrebe da održava kontakte sa velikim brojem ljudi. Zato su njena podešavanja privatnosti pažljivije osmišljena, ali takođe je i razotkrivaju. Njen *Instagram* profil je privatn, a na *Facebook*-u se služi alatom za ograničavanje publike i kontrolisanjem tagova za fotografije.

Ana koja brine jedino o tome da njeni roditelji ne otkriju njene emotivne partnere ima privatn profil na *Instagram*-u i kontroliše podešavanja privatnosti za svaku objavu na *Facebook*-u. Njene fotografije na *Instagram*-u vidljive su njenim pratiocima

kojih ima nekoliko stotina, ali među njima nema njenih roditelja ili rođaka i poznanika koji bi mogli da otkriju njene tajne roditeljima. Na *Facebook*-u je za većinu njenih objava publika ograničena na prijatelje kojih ima čak preko hiljadu, pa ipak, neke objave koje se ne tiču njenog privatnog života (na primer, fotografije psa ili mačaka lutalica za koje traži udomljenje) su javne.

Jedan od glavnih motiva za objavljivanje privatnih informacija o sebi i svojim bližnjima je potreba da se na društvenim mrežama kreiraju uspomene, zabeleže značajni događaji i doživljaji ili obični dani i nekakve sitnice koje su na ovaj ili onaj način posebne i imaju sentimentalnu vrednost. Ana doslovno definiše društvene mreže kao spomenare i na njima deli mnogo detalja iz svakodnevice uključujući kilometražu koju je pretrčala, restorane u kojima je ručala, poklone koje je dobila od prijatelja, gradove koje je posetila i na stotine fotografija njenih kućnih ljubimaca.

„Volim da delim detalje iz svog privatnog života na društvenim mrežama zato što su to moji mali spomenari u kojima čuvam drage uspomene. *Instagram* mi je omiljena društvena mreža zato što tu imam samo fotografije, sve su mi drage i svaka od njih me podseća na neki lep trenutak u životu“. Ana (36)

Posmatram njen *Instagram* profil na kome ima više od hiljadu fotografija i kratkih video snimaka, a preko sto objava postavljeno je tokom poslednjih devet meseci. Jedan za drugim, ređaju se prizori iz njenog stana, sa Beogradskih ulica, iz parkova i muzeja, iz klubova i restorana, iz domova njenih prijatelja, iz njene kancelarije, zatim slike sa letovanja, portreti njene devojke i njihove tri mačke, potreti njenih prijatelja, autoportreti, koloritni pejsaži, krupni kadrovi hrane, urbani prizori, slike neobičnih detalja i fotografije njenog bicikla ili njenog laptopa. Neke fotografije su se našle tu zato što su inspirisane lepotom nekog prizora, neke su tu da opišu neku komičnu situaciju, neke podsećaju na konceptualnu umetnost, a neke samo beleže neki

sentimentalni trenutak. Na jednoj od fotografija Ana drži knjigu koju je dobila od prijateljice, i ona je praćena opisom: „srećine male stvari i veliki prijatelji. (ovo je kao da pišem spomenar, a u stvari za mene je uspomenar). Hvala što si ovaj dan učinila još lepšim”.

Za većinu fotografija i video snimaka Ana je označila lokaciju i dala kratak opis. Tako se vidi da je fotografija koja prikazuje nju na splavu na zalasku sunca, okrenuta ka reci napravljena na splavu „Kućica“ u Beogradu, a kratki opis poručuje „poslednji dani leta“ ili da je fotografija krošnje drveta nastala u Pionirskom Parku u Beogradu, a ispod nje piše: „parkić u 11:02 PM“. Zajedno sa opisima, lokacijama i emotikonima koji su tu da pridodaju još neko značenje ili neku simboliku slici, te fotografske objave su male priče iz života koje iako su intimne bivaju podeljene sa stotinama pratioca ili prijatelja na internetu.

Mnogima su mnogo važnije te uspomene koje čuvaju na društvenim mrežama nego pravo na privatnost o kome vrlo često uopšte i ne razmišljaju. Mnogi od njih čak misle da je to pravo u kontekstu društvenih mreža izlišno. Magdalena, na primer, kaže da internet nikada nije doživljavala kao nešto privatno jer je to mreža, nešto što se „zajednički gradi“. Međutim, uprkos tome, *Facebook* je vremenom počela da doživljava kao privatni prostor jer se tu nakupilo mnogo podataka koji zaista dokumentuju nju kao ličnost. U tom smislu, društvene mreže se, u zavisnosti od konteksta, ponekad posmatraju kao privatni a ponekad kao javni prostor.

„Doživljavam *Facebook* kao svoj dnevnik, odnosno nešto vrlo lično čemu niko ne bi trebalo da ima pristup, ali svesna sam toga da to nije tako i da su društvene mreže datoteke kojima mnogi imaju pristup. Trudim se da odgovorno koristim društvene mreže i ne mrzi me da prođem kroz sva podešavanja privatnosti. Ipak mislim da najviše što možemo da uradimo jeste da se informišemo o tome kako da se zaštitimo od lakih malverzacija

jer zaštititi privatnost u potpunosti nije moguće. U suštini, više me plaši ideja da mogu da izgubim sve te uspomene i informacije koje čuvam na društvenim mrežama nego ideja da neko može da vidi sve moje privatne poruke. Za mene se priča o privatnosti uvek vraća na sam početak života. Pošto imam sestru bliznakinju, ja ni u materici nisam imala privatnost i nikada u detinjstvu nisam imala ništa što je samo moje. Kao devojčica pisala sam dnevnik, ali bi moja sestra uvek uspevala da ga pronađe. Jednom sam čak sastavila šifrovani jezik, ali pošto nisam mogla da ga zapamtim, morala sam da ga napišem, a onda je i taj papir trebalo negde sakriti. Od malena sam naučila da ne mogu da računam na privatnost, zato mi to nije toliko važno“. Magdalena (29)

Mnogi se kao Magdalena i Andrijana osećaju nemoćno da zaštite svoju privatnost na internetu uopšte, a naročito na društvenim mrežama pa otuda i dolazi njihov nemarni odnos prema „podešavanjima privatnosti“. Neki se suzdržavaju od toga da dele detalje o svom privatnom životu na svojim profilima ali i dalje koriste društvene mreže za privatni čet, a neki čuvaju svoju privatnost tako što na svojim profilima dele samo informacije vezane za svoju profesiju ili hobije od kojih zarađuju novac ili eventualno za deljenje i komentarisanje nekih aktuelnosti vezanih za kulturu i društvo.

Fabijan kaže da je za njega najbolja strategija korišćenja društvenih mreža samopromocija. On na svojim profilima objavljuje gotovo isključivo informacije vezane za muziku, književnost i likovnu umetnost jer su to njegovi hobiji. Njegovi profili uglavnom su preplavljeni njegovim intervjuima objavljenim u časopisima, novinama ili na internet portalima, fotografijama njegovih umetničkih radova ili snimcima njegovih pesama i nastupa uživo. Tu se te ponekad nađe neka slika sa putovanja. *Instagram* mu je javan, a na *Facebook*-u su uglavnom sve informacije javne, ali fotografije njega koje drugi požele da objave na njegovom profilu prvo on mora da odobri. To je jedino ograničenje koje se tiče privatnosti koje mu je potrebno. Koristeći

društvene mreže na ovaj način, Fabijan ne razotkriva svoj privatni život, a ostvaruje dve ključne pogodnosti koje one pružaju: kontakt sa prijateljima i poznanicima kroz privatni čet i promociju svog rada kroz javnu platformu.

Za razliku od Fabijana, Lea i Nađa koriste društvene mreže podjednako kao javnu platformu koja služi za promociju njihovog rada i kao privatnu platformu koja služi za druženje i komunikaciju, a Marijana i Aleksandar su potpuno odvojili funkcije društvenih mreža tako da *Facebook* koriste samo kao javnu platformu koja služi za marketing, a *Instagram* kao privatnu platformu preko koje održavaju kontakte sa prijateljima i objavljuju svoje privatne fotografije. Valerija i *Facebook* i *Instagram* koristi kao platforme za privatnu komunikaciju, dok joj *Twitter* profil služi kao javna platforma na kojoj objavljuje svoje humoreskne komentare na različite pojave u društvu.

Društvene mreže mogu se koristiti na vrlo različite načine tako da profili budu manje ili više privatni, a mogu takođe biti podeljeni u mnogo malih segmenata koji imaju različite stepene privatnosti. Načini na koji se koriste društvene mreže zavise od ličnog stila, a vrlo često su uslovljeni aktuelnim trendovima i menjaju se. Razvijanje i uslozljavanje sistema za zaštitu privatnosti na društvenim mrežama ukazuje na to da se trendovi kreću u pravcu omogućavanja sve veće kontrole pojedinaca nad svojim privatnim podacima, ali uprkos tome, niko od mojih sagovornika ne misli da su ti sistemi dovoljni da sačuvaju privatnost. Nemoćni da zaštite svoje podatke koje same društvene mreže čuvaju, analiziraju i dele drugim zainteresovanim stranama, oni se uglavnom ograničavaju na strategije koje im pomažu da se distanciraju od svog neposrednog okruženja, naročito oni koji smatraju da su okruženi intruzivnim ljudima koje interesuje njihov život. Oni koriste različite strategije zaštite privatnosti od „podešavanja

privatnosti“ i zatvaranja u male krugove, do sakrivanja u mnoštvu pratilaca, ograničavanja na privatnu prepisku ili korišćenja društvenih mreža isključivo kao javnih platformi. Ali mnogima su koristi koje dobijaju od deljenja privatnih podataka važnije od privatnosti i mnogi uviđaju da je zaštita privatnosti na društvenim mrežama kontraproduktivna jer samo ograničava komunikaciju i zatvara razne mogućnosti koje se otvaraju kroz interakcije sa ljudima.

5. SOCIJALNA DISTANCA I NOVA NORMALNOST

Pandemija virusa COVID-19, privremeno ili možda trajno, rekonfigurisala je podelu na privatno i javno. Procesi digitalizacije ubrzali su se na globalnom nivou, pa i u Srbiji tako da su beskontaktno plaćanje i *online* kupovina, rad od kuće preko interneta, *online* okupljanja i zabave, *Skype* ili *Zoom* konsultacije, sastanci pa čak i *online* terapije postali uobičajena praksa. Konstruisanje koncepta socijalne ili fizičke distance sa jedne strane dovodi do uvođenja potpuno novog prava na privatnost u javnom prostoru koji se meri metrima i ograničava barijerama kao što su plastične pregrade ili nalepnice u prodavnicama, vozilima i drugim prostorima kao i nosivim barijerama u vidu medicinskih maski, rukavica ili vizira. Sa druge strane, tradicionalno javni prostori više nisu mesta okupljanja i društvenog života pa ni privatnog života zbog zabrana kretanja i preporuka da se ostane kod kuće. Samim tim, društveni i privatni životi odvijaju se *online* više nego ikada, u prostoru interneta koji je podložan različitim vidovima nadzora i kršenjima prava na privatnost.

Na nivou teorije, pitanje pandemije i krize privatnosti dovode se u vezu pre svega zbog praksi nadzora koje se pravdaju potrebom da se sačuva zdravlje i sigurnost pojedinaca (Harari, 2020; Ray, 2020; Lenert i McSwain, 2020; Comande, Amram i Malgieri, 2020, French i Monahan, 2020). Edvard Snouden upozorava na fenomen „kulture sigurnosti po svaku cenu“, Harari podseća da privremene mere imaju „naviku da nadžive vanredne situacije“, a oba autora referiraju na uvide Đorđa Agambena koji je govorio o tome da vanredno stanje kao procep između zakona i političkih činjenica ima tendenciju da se prolongira (Agamben, 2003: 2).

Nadzor je tokom pandemije COVID-19 u samom centru pažnje. Sakupljanje i analiza podataka o obolelima, umrlima i onima koji su već stekli imunitet ključne su numeričke (privatne) informacije preko kojih se tumači razvoj pandemije i na osnovu kojih se propisuju mere koje ograničavaju kretanje, privatnost i slobodu pojedinaca. Pored toga, svaka država ima svoje sisteme nadziranja pojedinaca bilo da je reč o kontrolama poštovanja mera samoizolacije, karantina ili policijskog časa, merenje temperature ili elektronsko praćenje kretanja i kontakata putem aplikacija na osnovu kojih kreira javne politike i odlučuje o merama koje će se preduzimati za sprečavanje ili usporavanje širenja zaraze.

Međutim, mere suzbijanja virusa duboko zasecaju u privatne živote. Zatvoreni u svoje domove, pojedinci ne samo da su izloženi digitalnom nadzoru već i rizicima od nasilja u porodici (Bradbury-Jones, 2020) i mentalnim bolestima (Fiorillo i Gorwood, 2020). Mnogi su primorani da ostanu u onim socijalnim konstelacijama u kojima su se zatekli na početku pandemije uključujući disfunkcionalne brakove, veze na daljinu ili samački život. Efekti pandemije utiču čak i na smrt i rituale

sahrana (Ingravallo, 2020) ostavljajući ljude da „umiru sami“⁴⁶. A sve to važi za privilegovane koji uopšte imaju svoj dom ili neki privatni prostor u kom se mogu izolovati.

Tehnologija se, međutim, ne pojavljuje samo kao sredstvo za nadzor i ograničavanje sloboda, već je i alat kojim se na različite načine ublažavaju posledice pandemije. Internet omogućava različite interakcije između ljudi, opstanak tržišta, širenje informacija o virusu pa posledično i očuvanje zdravlja. Tako na primer jedna studija pokazuje kako platforma *YouTube* pomaže da se sačuvaju životi tako što edukuje i mobiliše javnost da usvoji modele ponašanja u cilju suzbijanja širenja virusa (Basch i drugi, 2020). U oblasti psihijatrije, neka istraživanja pokazuju kako elektronski mediji umanjuju negativne psihološke efekte epidemije (Bilal i drugi, 2020). Postoje takođe istraživanja koja ukazuju na to da informacione tehnologije omogućavaju stvaranje *online* zajednica i samoorganizovanje građana na lokalnom nivou⁴⁷. U tom smislu, internet se pojavljuje kao sredstvo komunikacije i vid zabave koji omogućava širenje informacija i ojačavanje pojedinca. On takođe nudi načine da se obogate privatni životi i nastave javne aktivnosti uprkos „socijalnoj distanci“.

Koncept socijalne, odnosno fizičke distance koji biva globalno prihvaćen jedan je od ključnih za razumevanje transformacije koncepta privatnost. To nije samo tehnički termin koji bi trebalo da opiše jednu od preventivnih mera u doba epidemija, već postaje koncept koji redefiniše podelu privatno/javno. Nakon inicijalne reakcije država sveta na ovu zaraznu bolest, pokretanje

⁴⁶ Globalnews: 'Everyone is Dying Alone': Italy's Coronavirus Crisis Taking Double Toll on families <https://globalnews.ca/news/6782647/coronavirus-italy-death-toll-families/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁴⁷ UWE Bristol <https://uwe-repository.worktribe.com/output/5918496/apart-but-not-alone-neighbour-support-and-the-covid-19-lockdown> (Pristupljeno: 27.04.2020)

pitanja ponovnog „otvaranja“ država, to jest, njihovog izlaska iz različitih oblika karantina obeleženo je diskusijama o normalizovanju socijalne distance koja bi mogla transformisati celokupan život, a samim tim i koncepte privatno i javno.

Termin socijalna distanca u sociologiji prvi koristi Georg Zimmel (Simmel, 2009: 19) i on se odnosi se na klasne, etničke, rodne i statusne razlike (Ethington, 1997) a koristi se da opiše odnose između inferiornih i superiornih članova nekog društva te da objasni poimanje drugosti i drugog. Međutim ovaj pojam se istovremeno koristi u kliničkoj epidemiologiji i upućuje na potpuno drugačije značenje distance kao društvenog faktora u prevenciji epidemija kao jedne od dodatnih mera koje se preporučuju pored vakcijacije (Bauch i Galvani, 2013; Shim, 2013; Glass i drugi, 2006). Međutim ovaj termin pozajmljen iz sociologije je osporavan ako neadekvatan u vreme globalne pandemije COVID-19. Svetska zdravstvena organizacija je inicijalno koristila izraz socijalno distanciranje ali ga je naknadno zamenila izrazom fizičko distanciranje⁴⁸ i to upravo zato što je ova preventivna mera tako duboko zadire u privatne živote, a sam koncept po mišljenju mnogih negativno utiče na mentalno zdravlje i blagostanje⁴⁹. Jedan nemački medij, na primer, piše da se može govoriti o „socijalnoj bliskosti uprkos fizičkoj distanci“ koja u toj zemlji iznosi jedan ipo metar⁵⁰. U ovom kontekstu pojam distance se povezuje samo sa fizičkim rastojanjem a ne i sa socijalnim udaljavanjem. Bliskost se, uprkos razdaljini može

⁴⁸ WHO https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_2 (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁴⁹ Aljazeera: Why 'Physical Distancing' is better than 'social distancing' <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/physical-distancing-social-distancing-200330143325112.html> (Pristupljeno: 27.04.2020.)

⁵⁰ BR <https://www.br.de/nachrichten/deutschland-welt/corona-etikette-soziale-naeche-trotz-phisyscher-distanz,RvYLTbt> (Pristupljeno: 27.04.2020)

uspоставiti i u fizičkom prostoru (ukoliko se drži odstojanje) i *online*.

Koncept distance sa jedne strane upućuje na izolaciju i zatvorenost u privatne prostore u koje virus ne može ili ne treba da prodre i u kojima se živi bez kontakta sa spoljašnjim svetom tako što se sve potrebe zadovoljavaju unutar doma i uz pomoć interneta. Kao posledica toga, primarna funkcija javnih prostora se ukida jer se javni događaji i socijalni život preseljavaju na društvene mreže i *online* platforme, a u fizičkim prostorima koji su napušteni ili polunapuštene svako dobija pravo na jedan novi, pokretni privatni prostor upravo zbog propisane minimalne distance od jedan, dva ili više metara. Kretanje po ulicama, parkovima ili prodavnicama podrazumeva konstantno proračunavanje ili procenjivanje distance. Ono je uslovljeno obaveznom udaljavanjem od drugih ljudi radi očuvanja svog i tuđeg zdravlja. Taj imaginarni krug oko osobe predstavlja nekakvo pravo da se bude ostavljen na miru od drugih (potencijalno zaraženih prolaznika) ali i obavezu da se kreće na bezbednoj udaljenosti kako se neko drugi ne bi zarazio. Ovakav način kretanja kroz javni prostor ne samo da komplikuje saobraćaj, kupovinu i sve aktivnosti u javnom prostoru nego takođe uzrokuje osećaj paranoje i straha od drugog kroz duplo promišljanje privatnosti i samopropitivanja: „da li sam previše blizu“ ili „da li sam previše daleko“. Kontrolisanje distance je problematično jer se pokazalo da su gradski prostori ne samo prenaseljeni nego i konstruisani tako da ne omogućavaju minimalnu preporučenu razdaljinu između prolaznika. Upućujući na ovaj problem, neki pojedinci su pokušali da konstruišu obruč u prečniku od dva metra i nose ga na sebi kako bi obezbedili propisanu fizičku distancu⁵¹.

⁵¹ Nypost <https://nypost.com/2020/03/13/italian-man-wears-giant-circle-prop-to-keep-coronavirus-at-bay/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

Pandemija je, dakle, dovela u pitanje mnoga ustaljena pravila ponašanja u javnom prostoru od načina pozdravljanja ili kašljanja do vidova druženja, mimoilaženja sa drugima ili nošenja maski i druge zaštitne opreme. Ove nove socijalne norme definišu ono što bi se možda moglo nazvati virusna kultura ili etikecija koja postoji u zdravstvenim ustanovama, ali se sada širi na cele populacije i postaje deo lepog ponašanja. Sve te norme mogu se shvatiti kao deo koncepta socijalne distance. Institut Emili Post je ustanovio nova pravila bontona odnosno „etikaciju socijalne distance“ u kontekstu koronavirusa koja se pre svega odnose na pravila pozdravljanja bez dodirivanja i držanja odstojanja od šest stopa to jest dva metra i prema kojima je čak dozvoljeno odbiti tradicionalni pozdrav uz objašnjenje „ja praktikujem socijalno distanciranje ali se radujem da te vidim“⁵².

U Srbiji su narativi o socijalnoj to jest fizičkoj distanci preuzeti sa zapada i to ne samo od Svetske zdravstvene organizacije⁵³ nego su takođe često prepisani iz stranih medija⁵⁴ ili su preko inostranih firmi kao što su *Delhaize*⁵⁵ ili *Lidl*⁵⁶ pravila distanciranja u prodavnicama preuzeta iz zemalja kao što su Holandija ili Nemačka. Distanca pre svega znači da pojedinci u javnim prostorima treba da budu jedni od drugih udaljeni minimalno jedan ili dva metra, ali se takođe odnosi i na međuljudske odnose uz implikacije da u cilju sprečavanja širenja

⁵² Emily Post <https://emilypost.com/advice/the-etiquette-of-social-distancing-around-coronavirus/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁵³ COVID19 <https://covid19.rs/%d0%ba%d0%b0%d0%ba%d0%be-%d1%81%d0%b5-%d0%b7%d0%b0%d1%88%d1%82%d0%b8%d1%82%d0%b8%d1%82%d0%b8/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁵⁴ N1 „Socijalno distanciranje može da uspori širenje koronavirusa“ <http://rs.n1info.com/Zdravlje/a584544/Socijalno-distanciranje-moze-da-uspori-epidemiju.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁵⁵ Maxi <https://www.maxi.rs/cuvajte-sebe-jer-tako-cuvamo-jedni-druge> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁵⁶ Lidl <https://www.lidl.rs/odgovornozajedno> (Pristupljeno: 27.04.2020)

virusa treba biti na udaljenosti čak i od svojih najbližih. Na ovo upućuje na primer propagandni video snimak Ministarstva zdravlja napravljen u cilju edukovanja stanovništva Srbije o merama prevencije pod nazivom „Ako me voliš udalji se od mene“⁵⁷.

Koncept udaljavanja odnosno udaljenosti od drugih treba razumeti u kontekstu privremenih preventivnih epidemioloških mera za sprečavanje širenja zaraze, međutim on se reflektuje na obične živote i utiče na poimanje privantosti, a pošto se mere primenjuju dugotrajno (do pronalaženja vakcine ili sticanja kolektivnog imuniteta), one mogu dovesti i do permanentnih promena. Zapadni mediji na osnovu naučnih istraživanja kontinuirano pokušavaju da izračunaju koliko dugo bi se mere socijalnog, odnosno fizičkog distanciranja mogle nastaviti da primenjuju i jedno od predviđanja ukazuje na to da bi ovakva situacija mogla da potraje do 2020. godine.⁵⁸ Kontinuirano primenjivanje ovih mera moglo bi trajno promeniti percepciju privatnosti u javnom i privatnom prostoru, odnosa prema drugim ljudima i način na koji se tehnologija koristi kako bi se minimalizovao fizički kontakt.

„Moj život koji se inače uglavnom odvijao *online* još više je postao zavistan od interneta, a moja svakodnevica još više osiromašena od fizičkih kontakata. Pandemija je mene i mog dečka zatekla u različitim državama bez mogućnosti da se nađemo na istom mestu ili da posećujemo jedno drugo. Posao, zabava, druženje, kupovina pa čak i ljubav odvijaju se sada još jedino putem interneta. Pokušavam da realne susrete zamenim *online*

⁵⁷ COVID19MZRS MINISTARSTVO ZDRAVLJA

https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=95rRFtBgGL4&feature=emb_logo (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁵⁸ World Economic Forum “These Harvard scientists think we’ll have to socially distance until 2022”

<https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-social-distancing-how-long/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

susretima tako da što više liče na prave pa se zbog toga oblačim i šminkam za poslovne sastanke ali podjednako i za privatne video razgovore sa prijateljima i dečkom. Morali smo na brzinu da osmislimo potpuno novi socijalni život koji uključuje *online* večere, koktel partije, posete virtualnim pozorištima i društvene igre. Najviše koristimo aplikaciju *House Party* koja omogućava da više ljudi učestvuju u video pozivu, a postoje i društvene igre u kojima si mogu da učestvuju. Međutim, primetila sam se da neki od mojih prijatelja bolje snalaze sa tim *online* žurkama dok drugi radije komuniciraju na neke staromodnije načine kao što su audio poziv, čet ili čak dopisivanje preko SMS usluge. Neki su mi čak rekli „vidimo se kad ovo prođe“ jer uopšte ne vole druženja preko interneta. Retko ko kao ja voli baš da eksperimentiše sa *online* susretima tako da od njih napravi neku zabavu koja je više od pukog ćaskanja. Sa jednom prijateljicom sam se dogovorila da se se šminkamo i vežbamo korišćenje ajlajnera, pa da onda jedna drugoj šaljemo fotografije. Sa rođakom u Australiji razmenjujem fotografije pripremljene hrane i recepte. To prerusavanje i glumljenje da smo bliže nego što zapravo jesmo mi mnogo pomaže da preživim ovaj period u kome sam odvojena od ljudi, pogotovo onih koji su ostali u drugim državama. *Online* druženje doživljavam kao nešto potpuno prirodno, ali naravno da bih više volela da mogu te internet susrete da pretvorim u fizičke, zbog toga i pokušavam da im dam neki element fizičnosti kao što su odeća, šminka ili hrana. *Online* razgovor postaje nekako realniji ako se obučemo kao da negde zaista idemo i, na primer, pijemo piće kao da smo u baru. Pošto zaista jeste reč o preživljavanju u samoći, više ne razmišljam ni o privatnosti, nego samo o zadovoljavanju potrebe za kontaktom sa ljudima. Ako bi sada odjednom prestao da radi internet, od mog života skoro ništa ne bi ostalo“. Paulina (34)

„Moja firma prešla je u potpunosti na sistem rada od kuće ali on podrazumeva svakodnevne sastanke preko aplikacije *Zoom*. Lakše mi je da organizujem vreme tokom dana kad radim od kuće jer imam sat vremena više za šetnju, treninge i spremanje hrane. Taj sistem rada mi izuzetno odgovara. Međutim nedostaje mi druženje sa porodicom i prijateljima i upoznavanje sa novim ljudima. U ovoj situaciji našla sam se bez partnera i fizički odvojena od prijatelja koji stanuju u drugim

delovima grada, a ne znam koliko će to da potraje. Druženja sam u potpunosti zamenila video pozivima i sa prijateljima kuvam, pijem kafu ili vino, a često koristim aplikaciju *House Party* za sva ta druženja zato što mi daje iluziju da nisam sama u stanu. I sve ostale aktivnosti se odvijaju *online* jer čak i moja teretana drži treninge preko interneta a moj psiholog drži terapije preko *Skype*. A pošto imam *Netflix*, onda mi bioskop uopšte ne nedostaje“. Ana (36)

„Svoje slobodno vreme ranije sam stalno provodio u napolju, gradu sa prijateljima, poznanicima ili porodicom. Imao sam takav sistem života da stalno radim i družim sa ljudima, posećujem kulturna dešavanja i upoznajem nova lica. Međutim nova pravila ponašanja u vreme pandemije nametnula su drugačiji stil života. Sada provodim mnogo više vremena kod kuće. Morao sam da počnem da radim od kuće, svedem druženja na minimum i prebacim veliki deo komunikacije na internet iako sam se ranije tome protivio. Mnogo više četujem preko aplikacija *Facebook* i *Viber*, a sada sam prvi put sam doživeo i nešto kao večernji izlazak preko video poziva sa prijateljima iz Londona. Iznenadio sam se koliko mi je bio prijatno to virtuelno druženje preko aplikacije *Zoom*, pa i koliko je taj događaj zapravo ličio na tradicionalno druženje. Ipak, i dalje smatram da se na takve stvari ne treba navikavati tako da nisam dozvolio da mi to postane deo svakodnevice. Pokušavam da organizujem što više susreta napolju. Često se šetam ili idem u kupovinu sa novom prijateljicom sa kojom sam se zbližio upravo zato što stanuje blizu. Jednom nedeljno sa kćerkom kupujem namirnice koje onda nosimo mojim roditeljima. Prednost dajem susretima uživo jer je sve ostalo neki vid simulacije starog druženja. Na drugim mestu je telefonski razgovor, na trećem imejl koji liči na pisanje pisama, pa tek onda idu čet i video pozivi koje se trudim da ograničavam. Sve su to vidovi druženja i pitanje je samo kome šta više odgovara. Mogao bih da se prilagodim nekom novom digitalnom ili virusnom dobu u kome ne bi bilo mnogo fizičkog kontakta, ali za sada još uvek volim da instistiram na prisnijoj komunikaciji“. Fabijan (40)

„Moj život se potpuno promenio u toku vanrednog stanja jer sam morao da stopiram rad restorana i nemam gotovo nikakvih

poslovnih obaveza. Međutim, pošto živim sa partnerkom i često nam dolazi moja sestra, nama kod kuće uopšte nije dosadno i nismo se mnogo prebacili na *online* aktivnosti kao veliki broj drugih ljudi. I dalje više volimo da kuvamo, pričamo, igramo jamb i slično. Kad god je dozvoljeno kretanje to vreme koristimo da odemo negde u prirodu i družimo se sa poznanicima na socijalnoj distanci. Međutim prestanak rada, zatvaranje kafića i restorana i uopšte pauziranje normalnog života je dovelo do toga da se ipak ne viđam sa mnogim bliskim prijateljima koji stanuju daleko. Zbog toga je online komunikacija pojačana. Čet grupe su aktivnije nego ranije i mnogo češće koristimo video pozive, najviše preko aplikacije *House Party*. Sa roditeljima čujem svaki dan jer imamo potrebu da jedni druge pitamo 'jeste dobro' ili 'da li vam nešto treba', a to pre ove situacije nismo radili". Aleksandar (36)

„Internet mi je u ovoj situaciji i pomogao i odmogao. Omogućio mi je da komuniciram sa prijateljima u Srbiji i inostranstvu i sa njima razmenjujem informacije. Pomogao mi je da kvalitetnije provodim vreme sa prijateljima jer smo organizovali različite aktivnosti poput časova joge i meditacije. Međutim internet je takođe bio i velika distrakcija jer sam previše vremena provodila četujući sa prijateljima ili kolegama ali i gledajući serije. Mogla sam nešto od tog vremena da iskoristim za čitanje knjiga ili spremanje pravosudnog ispita“. Melisa (40)

Radikalne mere prevencije širenja virusa u Srbiji naterale su moje sagovornike da osmisle potpuno nove stilove života koji podrazumevaju provođenje vremena kod kuće i socijalni život na bezbednom rastojanju. I dok jedni i dalje institiraju na redukovanim i distanciranim susretima uživo, drugi se potpuno adaptiraju na „novu normalnost“ *online* komunikacije. Neke aplikacije poput *Zoom* i *House Party* otkrivaju potpuno nove načine socijalizovanja. *Zoom*, na primer, omogućava da se održavaju predavanja, konferencije i poslovni sastanci, a *House Party* nudi nov vid zabave simulirajući kućnu žurku. U Beogradu u kome su zabranjena okupljanja koja broje više od dve osobe a sva mesta u kojima su okupljanja moguća uključujući parkove,

restorane, kafiće, biskope, pozorišta, galerije i sale za predavanja ili rekreaciju zatvorena, internet se pojavljuje kao jedini javni prostor u kome su još mogući susreti, razgovori, razmena ideja, poslovni dogovori ili psihoterapeutske seanse, koncerti, pozorišne predstave, privatne sedeljke i slično. Komunikacija se zbog toga intenzivnije nego ikada odvija *online*, a, kao što primećuje jedna od mojih sagovornica, privatnost više nije u fokusu ni onima koji inače o njoj razmišljaju jer se čini da izbora nema. „Ako bi sada odjednom prestao da radi internet, od mog života skoro ništa ne bi ostalo“, kaže ona.

Paulina, Ana, Fabijan i Aleksandar pokazali su svojim primerima koliko je lako adaptirati se na potpuno novu situaciju i druženja u javnim prostorima gotovo preko noći zameniti *online* susretima. Svima njima nedostaju fizički kontakt, upoznavanja i razgovori uživo, ali svako od njih drugačije je osmislio svoj socijalni život preko interneta. Paulina koja je još pre pandemije veliki broj odnosa održavala preko interneta opisuje *online* druženja kao nešto „prirodno“, ali možda ne toliko poželjno u odnosu na susrete uživo. Ona je pokušala strah od daljine i zatvaranja granica prevazići tako što je u te *online* susrete unela nekakav dodatni element životnosti putem prerusavanja i „glumljenja“. Za razliku od nje, Fabijan ovakav vid održavanja kontakata doživljava kao „simulaciju starog druženja“. S obzirom na to da se inače opire korišćenju tehnologije za komunikaciju, svesno se opirao potrebi da video druženja pretvori u deo svakodnevice. On je nastavio da insistira na susretima uživo i u najredukovanijem mogućem obliku – odlasci u kupovinu sa kćerkom ili poznanicom koja stanuje blizu njega. Iako je Paulinin socijalni život u ovoj situaciji mnogo bogatiji od Fabijanovog jer je ona uspeła da organizuje veoma širok dijapazon *online* aktivnosti, i ona daje prednost tradicionalnijim vidovima druženja ali je

sticajem okolnosti upućena na komunikaciju sa prijateljima i rođacima u raznim krajevima sveta.

Poređenje Aninog i Aleksandrovog primera ukazuje na to da se obim korišćenja interneta za komunikaciju i svakodnevne aktivnosti razlikuje kod osoba koje su se u situaciji epidemije u Srbiji našle same i osoba koje uprkos okolnostima ipak imaju neki socijalni krug i stanuju sa partnerima ili porodicama. Za Anu se sve od posla do druženja, rekreacije i terapije odvija preko interneta a napolje izlazi sama, dok Aleksandar nije imao potrebu da u toj meri počne da živi na internetu, već ga nešto češće koristi samo za komunikaciju sa roditeljima i prijateljima sa kojima ne može da se viđa onoliko često kao ranije. Ana čak sugerise da bi se lako mogla adaptirati na stil života koji podrazumeva rad u nekoj vrsti karantina kao i *online* treninge, terapije i druženja, ali pod uslovom da ima slobodu kretanja i fizičkog kontakta, a Paulina već godinama živi upravo takav život. I dok je za Paulinu, na primer, internet bio neka vrsta spasa i jedini način da se slobodno vreme provodi sa najmilijima, Melisa ukazuje na to da on takođe i odmaže u onoj meri u kojoj pomaže jer se pojavljuje kao „distrakcija“ koja odvraća od nekih drugih aktivnosti kao što je učenje ili čitanje knjiga. Za obe je postizanje balansa između *online* i *offline* života bio još veći izazov u uslovima karantina, dok je Fabijan, na primer, bio uspešniji u održavanju tog balansa.

Koncept socijalne ili fizičke distance ideološki se povezuje sa konceptom „nove normalnosti“. Ovi narativi prisutni su u izjavama političara na najvišim funkcijama. Tako na primer britanski ministar spoljnih poslova Dominik Rab govori o tome kako Velika Britanija mora da pronade „novu normalnost“ kako bi popustila mere prevencije protiv širenja virusa⁵⁹, a kancelarka Nemačke Angela Merkel kaže da socijalna distanca

⁵⁹ BBC <https://www.bbc.com/news/uk-52431501> (Pristupljeno: 27. 04.2020)

mora da primenjuje dugo, a da se o povratku u „normalnost“ verovatno neće moći govoriti do 2021. godine⁶⁰. Premijerka Srbije Ana Brnabić kaže da „kada se ukine vanredno stanje ono što će nastaviti da važi su mere prevencije i zaštite, to će biti naša nova 'normalnost' do trenutka kada se otkrije vakcina“.⁶¹ Ovakve izjave čine upitnim povratak na način života koji se smatrao normalnim pre pojave virusa COVID-19. U debate oko mera distanciranja i „nove normalnosti“ ali i njihovih posledica koje bi mogla trajno transformisati ponašanje i kulturu uključeni su, pored ostalih, političari, naučna zajednica, mediji ali i stručnjaci iz oblasti medicine. Tako, na primer, Dr. Gregori Poland iz Klinike Majo govori o tome da bi pandemija mogla promeniti „mnoge aspekte američke kulture“ ukoliko bi se socijalno ili fizičko distanciranje primenjivalo do 2022. godine.⁶²

Rasprave o socijalnoj distanci i novoj normalnosti u medijima ponekad su usredsređene na konkretne fenomene poput članka u časopisu Forbs koji razmatra posledice koronavirusa po maloprodaju i kulturu kupovine⁶³, a ponekad postavljaju mnogo šira pitanja poput članka u srpskom Nedeljniku koji postavlja pitanje „Hoćemo li (i kada) živeti kao pre“ i „hoće li se promeniti ono što se smatra normalnim“ ili da li će se u Srbiji usvojiti „kultura nošenja maske na javnom mestu“⁶⁴. Koncepti socijalne

⁶⁰ CNN <https://edition.cnn.com/2020/04/23/europe/merkel-coronavirus-social-distancing-europe-intl/index.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁶¹ Prva <https://www.prva.rs/vesti/info/324503/brnabic-ukoliko-ne-vidimo-da-su-brojevi-pod-kontrolom-ponovo-restriktivne-mere> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁶² News Network Mayo Clinic <https://newsnetwork.mayoclinic.org/discussion/covid-19-will-social-distancing-be-the-new-normal-a-mayo-clinic-expert-discusses-what-the-future-might-look-like/> (Pristupljeno: 27.04)

⁶³ Forbes

<https://www.forbes.com/sites/gregmaloney/2020/03/26/coronavirus-social-distancing-and-retails-new-normal/#5c40acc51ff9> (Pristupljeno: 27. 04. 2020.)

⁶⁴ Nedeljnik, Zorica Marković “Hoćemo li (i kada) živeti kao pre?”, 23. April 2020.

distance i nove normalnosti analiziraju se u pokušaju da se dokuči šta oni zapravo znače i da se u nedostatku egzaktnijih naučnih saznanja o virusu COVID-19 naprave neke racionalne predikcije o mogućim scenarijima normalnosti u bliskoj pa i daljoj budućnosti. Ideje o tome da bi navike koje pre svega zapadna ali i druga društva steknu dok traju mere prevencije širenja virusa mogle dovesti do širih kulturnih promena gotovo svakodnevno su pristutne u medijima što je samo jedan od pokazatelja do koje mere ovi koncepti zadiru u tkivo socijalnih, kulturnih i ekonomskih odnosa. Epidemiolog Zoran Radovanović na primer kaže „možda se nikad do kraja nećemo vratiti starim navikama“, aludirajući na pozdrave koji uključuju rukovanje i poljupce⁶⁵, a glumac Svetozar Cvetković kaže da bi se pozorišne predstave mogle adaptirati ili napraviti tako da se ostvari socijalna distanca⁶⁶. Na društvenim mrežama pandemija inspiriše kreiranje milona mema⁶⁷ koje na svoj način preispituju pojam socijalne distance. Meme povezuju ovaj pojam sa drugim pojmovima poput samoizolacije i karantina.⁶⁸ Ovaj koncept, dakle, obuhvata širok dijapazon fenomena koji nisu ograničeni samo na razmak između dvoje ljudi. On je zavistan od konteksta jer ima potpuno različita značenja u različitim sredinama pa i konkretnim situacijama. Pokazalo se da je on arbitraran i

⁶⁵ Nedeljnik, Intervju sa Dr Zoranom Radovanovićem, razgovarala Ana Mitić “Možda se nikad do kraja nećemo vratiti starim navikama”, 23. april 2020

⁶⁶ Nedeljnik, intervju sa Svetozarom Cvetkovićem, razgovarao Branko Rosić „Jedino nam je život uskraćen za reprizu“ 23. april 2020.

⁶⁷ Pojam *meme* prvi put koristi Ričard Dokins u svojoj knjizi Sebični gen da objasni fenomen kulturne informacije koja se prenosi imitiranjem, ali u kulturi interneta, *meme* su slike koje su preuzete iz nekog kulturnog sadržaja kao što je film, umetnička slika ili crtani film a zatim izmenjene od strane autora kako bi se prenela neka poruka. O tome više: <https://www.britannica.com/topic/meme> (Pristupljeno 03.05.2020)

⁶⁸ Standard <https://www.standard.co.uk/lifestyle/best-social-distancing-memes-responses-a4398266.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

višesmislen jer niti uvek označava istu razdaljinu, niti se uvek odnosi samo na razmak.

Socijalna distanca na prvom mestu podrazumeva fizičku udaljenost koja iznosi metar, dva ili više. Iako se taj pojam koristi da opiše jednu konkretnu meru za suzbijanje širenja virusa tokom pandemije, on je problematičan zato što se ne govori uvek o istom razmaku već se pominju različite udaljenosti, a poštovanje te distance podrazumeva konstantno preračunavanje i slobodnu procenu. Različite države imaju različite definicije bezbedne razdaljine pa tako Britanija propisuje distancu od dva metra⁶⁹, kao i Sjedinjene američke države (šest stopa)⁷⁰, dok Nemačka propisuje distancu od 1,5 metara⁷¹, a Svetska zdravstvena organizacija nalaže da u javnom prostoru treba biti najmanje jedan metar udaljen od drugih osoba⁷². U Srbiji je zvanično propisana distanca od 1-2 metra „između sebe i obolele osobe“ na državnom sajtu posvećenom epidemiji COVID-19⁷³, ali zdravstveni radnici u javnim nastupima pominju socijalnu distancu koja iznosi dva metra⁷⁴, dok se u medijima ponekad spominju i veći razmaci u zavisnosti od toga da li osobe u javnom prostoru stoje ili se kreću.⁷⁵ Živeti socijalnu distancu dakle znači

⁶⁹ Gov.uk <https://www.gov.uk/government/organisations/department-of-health-and-social-care> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁷⁰ CDC <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/downloads/2019-ncov-factsheet.pdf> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁷¹ Infektionsschutz <https://www.infektionsschutz.de/coronavirus/> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁷² WHO <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁷³ Covid19.rs <https://covid19.rs> (Pristupljeno: 03.05.2020)

⁷⁴ N1 <http://rs.n1info.com/Vesti/a595889/Kon-objasnjava-koje-sve-mere-ostaju-na-snazi-posle-ukidanja-vanrednog-stanja.html> (Pristupljeno: 05.05.2020)

⁷⁵ Nedeljnik <https://www.nedeljnik.rs/kada-setate-pravite-distancu-dva-metra-kada-trcite-cetiri-a-kada-vozite-bicikl/> (Pristupljeno: 05.05.2020)

konstantno promišljati i preračunavati kolika ona u kojoj situaciji treba da bude.

Međutim koncept socijalne ili fizičke distance se ne odnosi samo na razmak između ljudi, već se često koristi da označi mnogo širi dijapazon novih navika kao što su novi načini pozdravljanja ili nove običaje vezane za komunikaciju, kupovinu i sve ostale aktivnosti koje se uglavnom i odvijaju preko interneta. On implicitno podrazumeva sve oblike samoizolacije i udaljavanje od drugih, a posledice toga su intenzivniji život na internetu i svođenje fizičkih kontakata na minimum. Prinuđeni da reorganizuju svoju svakodnevnicu prema novim pravilima ponašanja, moji sagovornici sve više aktivnosti obavljaju *online* osećajući kako još više gube kontrolu nad privatnošću.

„Pošto mi je nakon kratkog boravka u inostranstvu prepisana mera samoizolacije, bila sam prinuđena da sve radim online uključujući snabdevanje osnovnim namirnicama, telesne vežbe, komunikacija sa prijateljima i porodicom, poslovni sastanci i zabava. S obzirom na to da me svakodnevno kontroliše policija kako bi proverili da li poštujem mere, nisam sigurna da moj telefon preko koga inače obavljam većinu tih aktivnosti nije pod nekom vrstom nadzora. Kada sam konačno imala priliku da napustim stan radi odlaska u šetnju i kupovine, osećala sam se nesigurno jer sam razmišljala o tome kako je moje ime možda i dalje na nekom spisku za nadzor i praćenje pa možda greškom dospem u neku vrstu nevolje. Takođe, osećala sam se uplašeno u javnom prostoru zbog toga što sam osećala kako moja bezbedna zona od dva metra nije zaštićena jer se niko ne brine o tome da li ću ja zaista biti na dovoljnoj udaljenosti od drugih u prodavnici, pošti ili apoteci. Nisam primetila da postoji neka policijska kontrola te distance i mislim da se to pravilo ne poštuje u Beogradu“. Mila (26)

„Mnoga ljudska prava se krše tokom vanrednog stanja i ne osećam se zaštićeno od strane države. Jedna od najdrastičnijih mera je zabrana kretanja, odnosno policijski čas a to utiče na privatni život tako što su ljudi prisilno uterani u svoje domove ako ih imaju, a oni koji ih nemaju kao beskućnici ili migranti

tretirani su na nehuman način. Razmišljala sam takođe o tome kako smo zbog ove situacije na različite načine primorani da kompromitujemo privatnost podataka. Na primer, moj direktor je insistirao da se poslovni sastanci održavaju preko aplikacije *Zoom*, a ta aplikacija ima sumnjive mehanizme zaštite podataka i postoje optužbe da se podaci dele sa kompanijom *Facebook*. Kritikovala sam direktora zato što je odabrao baš tu aplikaciju kad postoje druge koje nisu toliko kompromitovane. Ipak, to nije imalo nikakvog efekta i ja sam bila prinuđena da koristim *Zoom* kao deo kolektiva. Slično tome, pokušala sam da najprivatnije komunikacije prenesem na aplikaciju *Telegram* u koju imam više poverenja u pogledu zaštite privatnosti, međutim ne koriste svi moji prijatelji tu aplikaciju pa sam bila prinuđena da koristim i mnoge druge“. Melisa (42)

„U toku pandemije svako ima pravo na taj slobodan prostor oko sebe kako bi se zaštitio od virusa. Poštovanje tog prostora je odgovornost svakog pojedinca. Imam sreće da u prodavnici u mom kraju osoblje koje radi u supermarketu vodi računa. Isto tako svi u mom okruženju ponašaju se vrlo odgovorno. Ja, na primer, svojim roditeljima ostavljam namirnice ispred vrata a razgovaramo tako što su oni na prozoru a ja na travnjaku ispred kuće. Međutim, takvo pomašanje je u Beogradu više izuzetak nego pravilo. Većina ljudi ne nose maske i rukavice, a takođe i ne drže razmak“. Fabijan (40)

„Lako bih mogao da se naviknem na socijalnu distancu. Inače smatram da nam nedostaje prostora i da nismo ostavljeni na miru. Voleo bih da držanje rastojanja, pozdravljanje iz daleka i nošenje maske postanu normalizovani. Mislim da svako od nas zaslužuje taj novostečeni prostor privatnosti u javnom prostoru. Ova situacija je dovela do toga da sam počeo da posmatram svet oko sebe na potpuno nov način. Ne mogu više da zamislim da se vozim gradskim prevozom ili guram u redovima. Postao sam svestan opasnosti od virusa ali i nekakve nekomfortnosti normalnog života u gradu, pre svega preteranih gužvi i neodgovornosti građana“. Emil (36)

„Počela sam da preispitujem sve javne usluge i njihov nivo higijene. U mojoj glavi izrono je čitav niz pitanja: da li kuvari u resoranima u kojima se hranim koriste zaštitnu opremu, da li se

održava higijena u kuhinjama, da li su čaše iz kojih pijemo u kafićima čiste, da li se gradski prevoz ikada dezinfikuje, da li osoblje u prodavnicama, lokalima i administraciji adekvatno vodi računa o higijeni ako bolesni dolaze na posao... Mislim da imam prava na to da budem zaštićena od virusa. Ne samo od ovog virusa. Zbog toga nisam sigurna da želim da se vratimo na stari način života". Paulina (36)

„Inače uvek vodim računa o higijeni i udaljenosti od drugih ljudi. Znam kako se virusi prenose i vodim računa o tome da se ne zarazim. Imam čitav niz mera predostrožnosti kojih se držim. Ali mislim da su mere preventive prepisane u slučaju ove epidemije potpuno pogrešne od maski koje ničemu ne služe do preterivanja sa socijalnom distancom što dovodi do stvaranja redova i na kraju potpuno nehumanim i besmislenim merama karantina. Osećam se bespomoćno jer sa dvoje male dece ne mogu sama da izađem iz kuće u vreme kada je kretanje dozvoljeno a kada moj suprug radi. Zbog toga mi je zapravo posredno i meni i mojoj deci uskraćena sloboda kretanja jer je kretanje dozvoljeno onda kada mi inače ne možemo da idemo napolje“. Đurđija (40)

„Ne verujem u to da ova država želi da nas zaštiti već samo radi za svoje interese. Kao uostalom i svaka druga država. Mislim da je ovaj virus nastao u laboratoriji i da je deo plana da se ljudima daju vakcine koje će omogućiti praćenje i totalnu kontrolu nad stanovništvom“. Marijana (38)

Dakle socijalna odnosno fizička distanca većinu ispitanika asocira na nekakav privatni prostor na koji su upravo zahvaljujući epidemiji i vanrednom stanju dobili pravo. Međutim, oni osećaju kako taj razmak koji ih štiti od virusa zapravo nije zagarantovan. Kroz razgovor o dostanci otkriva se njihov odnos prema državi i društvu u koje nemaju poverenja. Neki smatraju da im pravo na to da budu udaljeni od drugih uskraćeno jer se mere distance ne poštuju, a neki su čak promislili svoje stare navike u javnom prostoru i počeli da se preispituju da li je ta stara normalnost zapravo ikada bila bezbedna. Emil i Paulina počinju da razmišljaju o higijeni i privatnosti u javnim prostorima na

potpuno novi način pitajući se da li uopšte više mogu da zamisle život bez distance, ali takođe sumnjaju u to da je ona uopšte moguća u Beogradu. Fabijan je pronašao svoje punktove bezbednosti gde se distanca poštuje ali je svestan da su to primeri koji ne potvrđuju pravilo.

Sa druge strane, Mila, Melisa i Đurđija otvaraju mnogo šire teme raspravljajući o tome kako su mnoga ljudska prava ugrožena uključujući slobodu kretanja i pravo na privatnost podataka. Prinuđena da sve aktivnosti obavlja online u samoizolaciji, Mila sumnja da državni organi možda tajno zlouporebljavaju svoja ovlašćenja i vrše nadzor koji nije opravdan epidemijom ali je legitimizovan vanrednim stanjem. Melisa zabranu kretanja dovodi u vezu sa privatnošću ukazujući na to da ovakve mere razaraju privatni život. Slično misli i Đurđija kojoj je nehotimice potpuno onemogućen izlazak iz kuće jer sa dvoje male dece može da izađe samo onda kada je njen suprug slobodan a to je upravo u vreme trajanja policijskog časa. Marijana veruje u jednu od najrasprostranjenijih teorija zavere⁷⁶ koja se bavi upravo time kako bi novi projekat masovnog nadzora mogao biti sproveden putem ubrizgavanja nano čipa unutar vakcine za COVID-19. Ova teorija zavere koja je izuzetno mnogo zastupljena u domaćim i stranim medijima ukazuje na to da je jedan od najvećih strahova vezanih za posledice pandemije upravo nekakav tajni projekat masovne kontrole uz pomoć nano tehnologije.

Prostor interneta tokom pandemije COVID-19 postaje značajniji nego ikada jer se upravo tu odvijaju i privatni životi i javni događaji. To je mesto na kome se, kao što jedan od

⁷⁶ Za više informacija o ovoj teoriji zavere videti: Guardian <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/26/5g-coronavirus-and-contagious-superstition> (Pristupljeno: 27.04.2020) i Slobodnaevropa <https://www.slobodnaevropa.org/a/bil-geits-najpopularnija-meta-teorija-zavera-o-covid-19/30565984.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

ispitanika kaže „simulira staro druženje“, ali je takođe i vrlo važan alat koji mnogima omogućava da se uprkos distanci, zabrani okupljanja, policijskom času i samoizolaciji život odvija nesmetano sa svim bitnim elementima uključujući posao, rekreaciju, zabavu i kupovinu. Svesni da ovaj suštinski javni prostor sa svojim ostrvima privatnosti u svakom trenutku može biti nadgledan, Beograđani i Beograđanke sa kojima sam razgovarala koriste softvere, platforme i aplikacije za najprivatnije razgovore i aktivnosti razotkrivajući svoje živote. Čak i oni koji razmišljaju o svojim pravima i mogućnostima zloupotreba njihovih podataka postavljaju privatnost nisko na listi prioriteta, iako se neki od njih plaše upravo toga da bi teorije zavera o masovnom nadzoru mogle biti istinite. Oni koji pokušavaju da na neki način zaštite bar deo privatnosti na internetu koristeći bezbednije platforme ili kanale komunikacije često to zapravo ne mogu da izvedu jer izbor koju će aplikaciju koristiti nije samo njihov, već zavisi od svih učesnika u komunikaciji.

6. PODEŠAVANJA PRIVATNOSTI

Savremene komunikacione tehnologije omogućavaju permanentnu umreženost i permanentni kontakt što radikalno menja odnose između pojedinaca. Mnogi ispitanici kažu da se osećaju primorano da stalno budu dostupni jer osećaju pritisak svog neposrednog okruženja, bilo da je reč o partnerima, članovima porodice, kolegama sa posla ili prijateljima. Prećutno se podrazumeva da su svi uvek *online* i već to samo po sebi ugrožava privatnost na dva načina. Najpre, biti stalno online znači biti izložen javnosti jer podaci o kretanju i aktivnostima na mreži se pohranjuju u različitim datotekama i dalje dele zbog čega su sve ove tehnologije istovremeno tehnologije nadzora (Bauman i Lyon, 2013). Neki će reći da su „veliki podaci“ i „metapodaci“ danas nekakva nova valuta jer se na njima zasnima „informaciona ekonomija“ kao što se na nafti zasnivala industrijska ekonomija, a njene štetne posledice su povrede privatnosti (Hirsch, 2014: 375).

Moji sagovornici koji imaju svest o tome da besplatne usluge na internetu plaćaju svojim podacima osećaju se bespomoćno da se zaštite u potpunosti jer su sigurni u to da postoje povrede

privatnosti koje su potpuno van kontrole pojedinca (Masur, 2017). Neki od njih se trude da se informišu makar o tome kako da obezbede minimum privatnosti i zaštite se od „lakših malverzacija“, kako kaže Magdalena kao što su recimo hakovanje profila na društvenim mrežama ili tajno aktiviranje kamere ili mikrofona na telefonu, kućnom računaru ili laptopu, a neki su potpuno odustali od borbe. A čak i oni koji veruju u ideal transparentnosti i smatraju da načelno nemaju šta da kriju, svesni su da postoje neke situacije ili neke stvari koje za njih ipak jesu privatne i koje ne bi voleli da podele sa svetom, ali se nadaju da nikome nisu zanimljivi ili da će njihove tajne nekako proći neopaženo u mnoštvu informacija.

Mnogi ispitanici su rekli da se ne bave zaštitom privatnosti na internetu ozbiljno, a razlozi tome su na primer komfor, lenjost, neobaveštenost, ubeđenje da je svaki napor u tom pravcu uzaludan jer je zaštita nemoguća i teše se činjenicom da će baš oni ostati neprimećeni. Čak i oni koji su informisani o tome kakve sve opasnosti vrebaju, otkrivaju da ne čine sve što je u njihovoj moći jer to nije praktično, pored ostalog zbog toga što zahteva odricanje od komfora i usluga na koje su se navikli a možda i izolaciju od ljudi sa kojima su navikli da svakodnevno komuniciraju. Svi oni su mi rekli da nikad nisu bili žrtve zloupotrebe privatnih informacija ili da bar za takvu zloupotrebu nikad nisu saznali, a to je jedan od ključnih razloga zbog kojih strah za sopstvenu privatnost na internetu za većinu ostaje u domenu teorija zavere.

Drugi bitan način na koji stalna umreženost postaje pitanje relevantno za problem privatnosti na internetu jeste nečija vidljivost i dostupnost na mreži. Za mnoge je već sama informacija o tome da li su *online* suvišna privatna informacija koju ne žele da podele sa svim pojedincima sa kojima su u kontaktu. Moji sagovornici ne uspevaju uvek da informacije koje

smatraju poverljivim sačuvaju za sebe jer zaštita privatnosti na internetu ne zavisi samo od pojedinca i njegove „digitalne pismenosti“ koja podrazumeva poznavanje kompleksnih sistema, nego takođe i od samih tehnologija koje nude samo ograničen broj mogućnosti. Zato se neki od njih osećaju ucenjeno i smatraju da su primorani da koriste tehnologije koje ne smatraju bezbednim samo zato da bi bili u kontaktu sa članovima porodice, partnerima, prijateljima i kolegama, ali i da bi poboljšali kvalitet svog života i rada.

Od transparentne komunikacije preko „zida“ do kompleksnih mehanizama koji omogućavaju omeđavanje privatnih i javnih segmenata virtualnog prostora, društvene mreže su vremenom nudile sve više mogućnosti za omeđavanje privatnog prostora u interpersonalnim odnosima odgovarajući na potrebe korisnika. Međutim njihova „podešavanja privatnosti“ i dalje nude samo delimičnu zaštitu. Svako ih koristi na svoj način, a strategije korišćenja veoma su raznorodne i variraju od anonimnosti ili radikalnog zatvaranja u male krugove ljudi i svođenja komunikacije na čit do potpune otvorenosti koja, kako se ispostavlja, takođe može da funkcioniše kao tehnika zaštite privatnosti. Ipak, iako se vremenom društvene mreže menjaju tako da zadovolje potrebe svojih korisnika kojima smeta nedostatak privatnosti, one istovremeno progresivno stvaraju sve obimnije datoteke pune privatnih podataka. Neki ispitanici skrenuli su mi pažnju na to kako ove datoteke mogu biti korisne nekome ko želi da proveriti identitet nepoznate osobe (na primer, potencijalnog emotivnog partnera) ili kredibilitet neke kompanije. Lucija je čak rekla da proverljivost informacija na internetu čini da se oseća bezbednije kada, recimo traži dečka, zove taksi ili bukira smeštaj preko interneta. Za nju je pitanje da li prioritet treba da bude privatnost ili bezbednost jedno je od prevaziđenih pitanja jer ona smatra da je i jedno i drugo važno, ali

da je potrebno uvek u hodu donositi „pametne“ odluke o tome koju informaciju postaviti u javnost, a koju sačuvati kao privatnu.

Pod dele na privatno i javno na platformama koje omogućavaju komunikaciju i interakciju tečne su, fluidne i ponekad neuhvatljive (Bauman i Lyon, 2013). Pošto same platforme omogućavaju stepenovanje privatnosti, za svaku informaciju koja se deli, prvo se određuje nivo privatnosti jer to je kognitivan proces koji zapravo prethodi svakoj komunikaciji preko interneta, posebno na društvenim mrežama gde izbor varira od „javno“ preko za „prijatelje prijatelja“ do privatne poruke koja se šalje jednoj ili više osoba odjednom.

Ta fleksibilnost granice između privatnog i javnog još više je naglašena zbog veće nedovršenosti komunikacionih kanala koji se stalno „apdejtuju“ i rekonstruišu dodajući nova podešavanja privatnosti. A pošto samim tim više ne važe stare definicije privatnog i javnog, ne važe ni stara pravila ponašanja u privatnim i javnim prostorima. I mada se ponekad govori o novom bontonu u digitalno doba, pravila ponašanja nisu utvrđena, a činjenica da se taj digitalni svet u kome bi ona važila stalno menja, rekonstruiše, renovira i dograđuje, otežava posao definisanja nekakvog kodeksa ponašanja. Pojedinci pokušavaju da uhvate pravila ili ih sami uspostave, svako na osnovu svojih iskustava i iz ugla svog ličnog shvatanja privatnosti. Razgovarajući sa mojim sagovornicima, uvidela sam da za mnoge postoje nekakva pravila lepog ponašanja koja regulišu *online* komunikaciju poput pravila da je nevaspitano videti nečiju poruku i na nju ne odgovoriti. Međutim, ispostavlja da su ona vrlo proizvoljna i da ih različiti pojedinci razičito tumače u skladu sa njihovim ličnim vizijama privatnosti.

Tri ključne definicije privatnosti mogu se iščitati iz njihovih odgovora. Prva je „pravo da se bude ostavljen na miru“ koju su prvi put formulisali američki pravници Voren i Brandajs 1890.

godine (Warren i Brandeis, 1890), ali se smatra da je temelje te ideje postavio još Džon Stjuart Mil u *Principima političke ekonomije* (prema Fuchs, 2011: 222). Druga definicija je ograničavanje pristupa privatnim podacima koja se može pronaći u radovima Anite Alen (Allen, 1988), Rut Gejvison (Gavison, 1980) i Frederika Šumena (Schoeman, 1992), a treća je kontekstualna definicija privatnosti koja se ne odnosi ni na tajnost ni na kontrolu pristupa informacijama već na „odgovarajući protok informacija u određenom kontekstu“ i „pravo na kontekstualni integritet“ koje bi trebalo normirati (Nissenbaum, 2010). Ova poslednja definicija možda najadekvatnije pozicionira problem privatnosti u kontekst savremenih tehnologija koje obesmišljavaju svaki pokušaj kategorizacije, odnosno krutih podela na privatna i javna pitanja ili zaustavljanja protoka informacija.

Čak i najintimniji interpersonalni odnosi posredovani su tehnologijom, komoditizuju se i odvijaju i virtuelnom prostoru interneta (Kunneel i Quandt, 2016: 28). A iako je taj prostor suštinski javan, jasno je da postoji očekivanje da su neki njegovi džepovi poput privatnih četova zapravo ipak privatni. Ideja da bi trebalo da postoji nekakva privatnost u javnom prostoru (Moreham, 2006 i Nissenbaum, 2010) bliska je većini mojih sagovornika iako ne vide kako bi se to pravo moglo realizovati na internetu jer nemaju poverenja u kompanije koje kreiraju tehnologije i platforme za komunikaciju na internetu, a ni u autoritet države i zakona. Ali uprkos tome što ne postoji poverenje (Blöbaum, 2016), tehnologije se i dalje koriste uz manju ili veću dozu opreza jer paralelno sa potrebom za privatnošću postoji i potreba za deljenjem i otvaranjem zato što je to način da se održavaju interpersonalni odnosi.

Interpersonalni odnosi često podrazumevaju interpersonalni nadzor putem *online* komunikacije jer je to postao način da se

vrše kontrole, na primer roditelja nad decom ili partnera jednih nad drugima. Ipak, komunikacione tehnologije mogu da se koriste i za potpuno suprotne svrhe: da se izoluju fizički ili virtualni prostori privatnosti koji su nedostupni najbližima, na primer roditeljima ili supružnicima. U tom smislu, internet istovremeno podriva privatnost i otvara potpuno nove mogućnosti da se pojedinac izoluje od okoline i pobegne u svoj privatni svet. Ali da li taj novi privatni prostor na iternetu vodi pravo u zamku „ekonomskog nadzora“ u „informacionom kapitalizmu“, kako bi rekao Sebastijan Sevinjani (Sevignani, 2016: 3)?

Privatnost je na internetu roba, i to ne samo na taj način što privatni podaci imaju ekonomsku vrednost (Fuchs, 2014; Sevignani, 2016), već i tako što se različiti aspekti privatnog života komoditizuju kao na primer sopstvena soba, stan ili automobil koji se izdaju drugima na korišćenje preko platformi kao što su *Airbnb*⁷⁷, *Booking*⁷⁸, *CouchSurfing*⁷⁹ ili *BlaBlaCar*⁸⁰ (Kunnel i Quandt, 2016: 28) ili metodom samopromocije, brendiranja sopstvene ličnosti na društvenim mrežama (Gandini, 2015: 123; Khamis, 2016: 191; van Dijck, 2013: 199) i aplikacijama za upoznavanje (Ranzini i Lutz, 2016: 80). U svim ovim slučajevima nadzor je zapravo motivisan profitom (Lyon 1994: 89), a privatnost se prema logici aktuelnog oblika kapitalizma dobija tržišnu vrednost i nije više nešto autentično, nekomercijalno (Carnicelli, McGillivray i McPherson, 2016: 41).

⁷⁷ Airbnb

https://www.airbnb.com/a/?af=43720035&c=pi0.pk53373639558_252707103989_c_12026464216&ghost=true&gclid=EA1aIQobChMhITchjXX3wIV1fhRCh1Zcg6xEAYASAAEgL2pfD_BwE (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁷⁸ Booking <https://www.booking.com/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁷⁹ Couchsurfing <https://www.couchsurfing.com/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

⁸⁰ BlaBlaCar <https://www.blablacar.com/> (Pristupljeno: 27.04.2020)

Intimni porodični, prijateljski i partnerski odnosi u doba Web 2.0 interneta menjaju se zajedno sa tehnologijom upravo zato što su uslovljeni *online* komunikacijom. Oni doslovno zavise od *online* komunikacije i posredovani su tom komunikacijom. To za mnoge znači da su ti odnosi zbog toga donekle lišeni intimnosti (Bauman, 2003, David i Cambre, 2016), ali uprkos tome neki od mojih ispitanika pokazuju kako se internet ipak može koristiti da se ostvari vrlo prislan kontakt, da se vode veoma duboke rasprave, da se veze i prijateljstva održavaju godinama, da se bude u kontaktu sa onima koji žive daleko, da se provodi kvalitetno vreme u društvu, pogotovo u vreme pandemije COVID-19 kada internet postaje jedino mesto za druženje kao prostor u kome se odvijaju ne samo svi javni događaji i skupovi već i privatni životi. Međutim cena za tu intimnost preko interneta jeste transparentnost na mreži i dostupnost privatnih podataka svima koji mogu da prodru kroz enkripcije i dospeju do njih. Podešavanja privatnosti samo delimično čuvaju tu privatnu sferu omogućavajući pojedincima ograničenu kontrolu nad time kome se sve njihovi podaci dele.

Iako je u teorijskom smislu, modernistički koncept privatnosti koji je u sedamnaestom veku utemeljio Džon Lok osporen, čak ni feministička teorija koja je pokrenula kritiku ovog koncepta nije sasvim odbacila fenomen privatnog kao izlišan ili prevaziđen. Ali na koji način se o pojmu privatnosti uopšte još može govoriti ako on više nema jasnu definiciju (Bennett, 2008: 2), ako informacione tehnologije stalno postavljaju nove izazove pred zaštitu privatnosti podataka i ako se više ništa ne može striktno podvesti pod kategoriju privatnog uključujući telo, seksualnost, porodicu pa ni DNK? Može li uopšte biti privatnosti na internetu koji je, kao što jedna od mojih sagovornica kaže „naša mreža“ koju „zajednički gradimo“?

Ovo istraživanje bilo je zamišljeno i kao potraga za teorijskim konceptom koji bi mogao da objasni „fluidnost“ kategorija privatno i javno i fenomen privatnosti na internetu kao jednom *a priori* javnom prostoru. Pošla sam od ideja Helen Nissenbaum koja je tvrdila da je relevantno govoriti o privatnosti u javnom prostoru jer se nešto može definisati kao privatno samo unutar određenog konteksta (Nissenbaum, 2010) i Kristine Nippert-Eng čije etnografsko istraživanje u Americi pokazalo da danas ima smisla govoriti o neakvim privremenim „ostrvima privatnosti“ pre nego o jasno razgraničenim kategorijama privatno i javno (Nippert-Eng, 2010). S obzirom na to da su informacione tehnologije oblikovale svet u kome živimo i postale deo naše svakodnevice (Radivojević, 2017), smatrala sam da odgovor na pitanje šta je privatnost danas treba tražiti u samim praksama korišćenja ovih tehnologija. Rezultati terenskog istraživanja podeljenog u tri celine ukazali su na to da koncept „podešavanja privatnosti“ koji koriste kompanije kao što su *Facebook*, *Microsoft* i *Google* da opišu određenu funkciju koja omogućava personalizaciju profila i individualno definisanje granica privatnosti na društvenim mrežama, internet pretraživačima ili operativnim sistemima zapravo može da se upotrebi kao teorijski koncept koji ilustruje na koji način se danas struktura podela na privatno i javno.

ZAKLJUČAK

Pametni telefoni, računari i drugi gadžeti povezani na internet nisu samo sredstva za komunikaciju - kroz njih se odvijaju privatni životi. Internet može biti mesto okupljanja, metod kupovine, navigacioni sistem, mečmejker, kućni bioskop, teretana, brojač koraka, merač rastojanja i još mnogo toga. Međutim ako se internet shvati kao suštinski javni prostor ili otvorena mreža, može li se onda uopšte još govoriti o privatnosti?

Informacione tehnologije omogućavaju uspostavljanje privremenih i kontekstualnih barijera privatnosti u javnom domenu interneta ali, kao što je ovo istraživanje pokazalo, pravo na privatnost podataka svodi se na (delimičnu) kontrolu nad tim kome su ti podaci i kada dostupni. Čak ni na nivou zakona (u međunarodnom i domaćem pravu), privatnost podataka ne znači potpunu tajnost digitalnih informacija, već samo delimičnu transparentnost. A ova delimična ili kontekstualna transparentnost je zapravo nova definicija privatnosti koja funkcioniše kao barijera koja se, u zavisnosti od okolnosti može postaviti ali i ukloniti. Strategije zaštite privatnosti svode se na personalizaciju ili podešavanja, odnosno postavljanje provizornih

granica i one su uvek uslovljene samom tehnologijom, to jest, njenim inherentnim ograničenjima.

Informacione tehnologije danas oblikuju savremeni život, odnose u porodici ili sa prijateljima, strategije rada, proizvodnju i potrošnju, zabavu pa i najbanalnije aktivnosti. Živeti sa internetom znači živeti kroz te tehnologije i u skladu sa njihovim estetikama, narativima, pravilima ponašanja pa i politikama privatnosti. Koristiti internet svakodnevno postaje imperativ da bi se održavali privatni i poslovni kontakti, razmenjivale informacije i živelo ukorak sa vremenom. Ali to istovremeno znači neprekidno ostavljati za sobom digitalne tragove u vidu slike, zvuka ili pisane reči jer sve su to informacije koje se mogu pohraniti u baze podataka dostupne različitim akterima od državnih organa do velikih korporacija, malih kompanija pa čak i pojedinaca koji imaju pristup tim podacima. Svesni toga da čak ni najintimnije činjenice o njima više nisu nikakve tajne ukoliko dospeju na internet, moji sagovornici ih ipak dele sa porodicom, partnerima i prijateljima jer na taj način grade i održavaju interpersonalne odnose koji se oblikuju upravo kroz korišćenje informacionih tehnologija.

Njihovi napori usmereni su uglavnom na to da korišćenjem šifara i podešavanja privatnosti sačuvaju svoja ostrva privatnosti upravo od svojih najbližih jer ne žele da svi znaju sve o njima, ili da zaštite svoje bankovne račune, elektronske kancelarije ili baze podataka od krađa i zloupotreba. Čak i kada pokušaju da budu subverzivni i povrate izgublenu privatnost korišćenjem metoda enkripcije i alternativnih softvera, shvataju da su upleteni u čitave mreže komunikacija iz kojih ne mogu da izađu jer izbor tehnologije, aplikacija i platformi ne zavisi samo od njih. Svi se oni osećaju primorano da koriste određene tipove tehnologija koje u sebi već sadrže sisteme nadzora, pa čak i da određene tehnologije

koriste na specifične načine, bez obzira na to da li su saglasni sa politikama privatnosti ili ne.

Voljno ili nevoljno, moji sagovornici koriste internet da zadovolje većinu svojih potreba, pogotovo u vreme vanrednog stanja koje je uvedeno u cilju sprečavanja širenja virusa COVID-19. Uprkos merama zabrane kretanja, oni zahvaljujući informacionim tehnologijama uspevaju da zadrže većinu aktivnosti koje čine njihovu svakodnevicu od kupovine i rada do druženja, sporta i zabave. Upravo u ovom trenutku, za koji se može ispostaviti da je kritičan istorijski trenutak koji će još jednom redefinisati koncepciju podele na privatno i javno, pokazuje se u kojoj meri život danas zavisi od tehnologije i do koje mere se zapravo odvija *online*.

Privatni životi za ove ljude se uopšte ne odvijaju „u četiri zida“, čak ni u uslovima karantina, već upravo u javnom prostoru interneta u kome razmenjuju čak i intimne prepiske, nage fotografije, svoja politička ubeđenja i sve ono što zapravo ne bi želeli da bude javno. Pradoksalno, ideja o tome da njihova privatna prepiska ima mnogo širu publiku rastaće se u utešnim mislima o tome kako njihovi životi nikome nisu zanimljivi ili nisu meta nadzora jer nemaju šta da sakriju ili kako će se njihove male tajne provući u moru drugih malih tajni kao informacije koje su previše sitne da bi bile vidljive. Baš zato što je nadzor sam po sebi nevidljiv, oni se nadaju da su i oni nevidljivi onome koji nadzire. Ili o tajnom posmatraču jednostavno ne razmišljaju.

LITERATURA I IZVORI

LITERATURA:

1. Agamben, G. (2005) *State of Exception*. Chicago and London: University of Chicago Press
2. Allen, A. (1988) *Uneasy Access: Privacy for Women in a Free Society*. New Jersey: Rowman & Littlefield
3. Alter, A. (2017) *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and The Business of Keeping Us Hooked*. New York: Penguin Press
4. Arendt, H. (1977) „Public Rights and Private Interests“ u Mooney, H. i Stuber, F. (eds.) *Comforts for Hard Times: Humanists on Public Policy*. New York: Columbia University Press, 103-108
5. Arendt, H. (1998) *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press
6. Baćević, J. (2007) „On the Cultural Construction of Romantic Relationships“, *Antropologija* Vol. 4, 25-35
7. Baker, E. A. (2010) *The New Literacies: Multiple Perspectives on Research and Practice* (ed.). New York and London: The Guilford Press

8. Baruh, L., Popescu, M. (2015) „Big data analytics and the limits of privacy self-management“, *New Media & Society*, Vol. 19, No. 4, 579 – 596
9. Basch, C. E., Basch, C. H., Hillyer, G. C., Jamie, C. (2020) „The Role of YouTube and the Entertainment Industry in Saving Lives by Educating and Mobilising the Public to Adopt Behaviors of Community Mitigation of COVID-19: Successive Sampling Design Study, JMIR Public Health and Surveillance, Volume 6, Issue 2, [doi:10.2196/19145](https://doi.org/10.2196/19145)
10. Bauch, C. T., Galvani, A. P. (2013) „Social Factors in Epidemiology“, *Science* Vol. 342, Issue: 6154, 47-49
11. Bauman, Z., Lyon, D. (2013) *Liquid Surveillance*, Cambridge: Polity Press
12. Bauman, Z. (2003) *Liquid Love: The Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press
13. Bašić, G. (2017) „Pravo na privatnost u kontekstu prikupljanja podataka o etničkoj (nacionalnoj) pripadnosti“. *Međunarodna naučna konferencija Sloboda, bezbednost: pravo na privatnost, Zbornik radova*. Novi Sad: Pokrajinski zaštitnik građana - Ombudsman i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 123-239
14. Bechman, A. (2015) “Non-Informed Consent Cultures: Privacy Policies and App Contracts on Facebook”, *Journal of Media Business Studies*, Volume 11, Issue 1, 22-38
15. Bennet, C. J. (2008) *The Privacy Advocates: Resisting the Spread of Surveillance*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press
16. Bilal, F. L., Bashir, M. F., Komal, B. (2020) „Role of electronic media in mitigating the psychological impact of novel coronavirus (COVID-19), Psychiatry Research (in press) <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113041>
17. Blatterer, H. (2015) *Intimacy as Freedom in a Complex World*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan
18. Blöbaum, B. ed. (2016) *Trust and Communication in the Digitized World: Models and Concepts of Trust Research*. Heidelberg: Springer
19. Bourdieu P. 1985. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, ed. JG Richardson, pp. 241–58. New York: Greenwood

20. Boyd, D., Hargittai, E. (2010) „Facebook Privacy Settings: Who Cares?“, *First Mind*, Vol. 15, No. 8
<https://journals.uic.edu/ojs/index.php/fm/article/view/3086> (Pristupljeno: 20.12.2018)
21. Bradbury-Jones, C. (2020) “The Pandemic Paradox: The consequences of COVID-19 on domestic violence, *Journal of Clinical Nursing*
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jocn.15296> (Pristupljeno: 27.04.2020)
22. Bucher, T. (2012) „The Friendship Assemblage: Investigating Programmed Sociality on Facebook“, *Television & New Media*, Vol. 14, Issue 6, pp. 479-493
23. Campbell, S. W. (2013) „Mobile media and communication: A new field or just a new journal“, *Mobile Media & Communication*, Vol. 1, Issue 1, pp.8-13
24. Carnicelli, S., McGillivray, D., McPherson, G. (2016) *Digital Leisure Cultures: Critical Perspectives*. London: Routledge
25. Castells, M. (2010) *The Rise of the Network Society*. Chichester: Blackwell Publishing Ltd
26. Cate, F. H., Kuner, C., Svantesson, D. J. B., Lynskey, O. and Ni Loideain, N. "The GDPR as a Chance to Break Down Borders" (2017). *Articles by Maurer Faculty*. 2693.
<https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/2693> (Pristupljeno: 20.12.2018)
27. Chambers, D. (2006) *New Social Ties: Contemporary Connections in a Fragmented Society*. New York: Palgrave Macmillan
28. Chambers, D. (2012) *A Sociology of Family Life*. Cambridge: Polity
29. Chambers, D. (2016) „Networked Intimacy: Algorithmic Friendship and Scalable Sociality“, *European Journal of Communication*, Vol. 32, Issue 1, 26-36
30. Cheever, N., Rosen, L. D., Carrier, M. L., Chavez, A. (2014) „Out of sight is out of mind: The impact of restricting wireless mobile device use on anxiety levels among low, moderate and high users“, *Computers in Human Behavior*, Vol. 37, 290-297
31. Citron, K. D. (2014) *Hate Crimes in Cyberspace*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press

32. Comande, G., Amram, D., Malgieri, G. (2020) „The democracy of emergency at the time of the coronavirus: the virtues of privacy“, *Opinion Juris in Comparatione*: <http://www.opiniojurisincomparatione.org/opinio/article/view/144/152> (Pristupljeno: 03.05.2020)
33. Couldry, N. (2010). *Why voice matters: Culture and politics after neoliberalism*. Los Angeles: SAGE.
34. Couldry, N. Cefai, S. „Mediating the Presence of Others: reconceptualising co-presence as mediated intimacy“, *European Journal of Cultural Studies* http://eprints.lse.ac.uk/84607/1/Couldry_Mediating%20the%20Presence.pdf (Pristupljeno: 20.12.2018)
35. Crawford, K., Schultz, J. (2014) „*Big Data and Due Process: Toward a Framework to Redress Predictive Privacy Harms*“, *55 Boston College Law Review* 93
36. David, G., Cambre, C. (2016) „Screened Intimacies: Tinder and the Swipe Logic“. *Social Media + Society*, Vol. 2, No. 2, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2056305116641976> (Pristupljeno: 20.12.2018)
37. Dyer-Witheford, N. (2015) *Cyber - Proletariat: Global Labour in the Digital Wortex*. London: Pluto Press
38. Đorđević, J. (2006) „Internet – The Virtual Matchmaker“, *Traditiones*, Vol. 35, No. 1
39. Edelson, P. J. (2006) „Chapter 2: Quarantine and Civil Liberties“, Balint, J., Philpott, S., Baker, R. and Strosberg, M. (Ed.) *Ethics and Epidemics (Advances in Bioethics, Vol. 9)*, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 29-42.
40. Eggers, D. (2013) *The Circle*. London: Penguin
41. Elder, A. (2014) „Excellent Online Friendships: an Aristotelian Defense of Social Media“, *Ethics and Information Technology*, Volume 16, Issue 4, 287-297
42. Elsthain, J.B., (1981) *Public Man, Private Woman. Women in Social and Political Thought*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press
43. Ethington, P. G. (1997) „The Intellectual Construction of 'Social Distance': Toward a Recovery of Georg Simmel's Social Geometry“, *Epistemologie, Historie de la Geographie, Didactique*, <https://doi.org/10.4000/cybergeogeo.227>

44. Evans, S. (1980) *Personal Politics: the Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left*, New York: Vintage Books
45. Fiorillo, A., Gorwood, P. (2020) „The Consequences of the COVID-19 Pandemic on Mental Health and Implications for Clinical Practice“. *European Psychiatry*, Volume 63, Issue 1, E32
46. Fraser, N. (1990) „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, No. 25-26, 56-80
47. French, M., Monahan, T. (2020) „Dis-ease Surveillance: How Might Surveillance Studies Address COVID-19?“, *Surveillance & Society*, Volume 18, Issue 1, <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/13985> (Pristupljeno: 03.05.2020)
48. Fuchs, C. (2010) „Social Networking in the Surveillance Society“, *Ethics and Information Technology*, 12, 171-185
49. Fuchs, C. (2011) „Towards an Alternative Concept of Privacy“, *Journal of Information and Ethics in Society*, Volume 9, Issue 4
50. Fuchs, C. (2014a) *Digital Labour and Carl Marx*. London: Routledge
51. Fuchs, C. (2014b) *Social Media: A Critical Introduction*. London: SAGE
52. Galloway, A. R. (2006) *Gaming: Essays on Algorithmic Culture*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press
53. Gandini, A. (2016) „Digital work: Self-branding and social capital in the freelance knowledge economy“. *Marketing Theory*, Vol. 16, No. 1, 123–141.
54. Ganasegeran, K., Abdulrahman S. A. (2020) Artificial Intelligence Applications in Tracking Health Behaviours During Disease Epidemics. In: Hemanth D. (eds) *Human Behavior Analysis Using Intelligent Systems*. Learning and Analytics in Intelligent Systems, Volume 6, Springer, Cham
55. Gavrilović, Lj. (2017) „Anthropology of Digital Worlds“, *Against All Odds: Ethnology and Anthropology between Theory and Praxis*, Ljupčo S. Risteski i Ines Crvenkovska Risteska ur. Skopje: Institut za etnologija i antropologija
56. Gavison, R. (1980), „Privacy and the limits of law“, *Yale Law Journal*, Volume 89 Number 3, 421-71.

57. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press
58. Gillespie, T. (2016) „#trendingistrending: when algorithms become culture“, *Algorithmic Cultures: Essays on Meaning, Performance and New Technologies*, Roberge, J. And Seyfert, R. (eds.) London: Routledge
59. Gilliom, J., Monahan, T. (2012) *SuperVision: An Introduction to the Surveillance Society*. Chicago: University of Chicago Press
60. Glass, R. J., Glass, L. M., Beyeler, W. E., Min, J. H. (2006) „Targeted Social Distancing Destigns for Pandemic Influenza“, *Emerging Infectuou Diseases*, Volume 12, Issue 11, 1671-1681
61. Glinos, K. (2018) „Global Data Meets EU Rules“ in *Science*, Vol. 360, Issue 6388, pp 467
62. Greengard, S. (2018) „Weighing the Impact of GDPR“ in *Communications of the ACM*, Vol 61, Issue 11, pp 16-18
63. Habermas, J. (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press
64. Hanish, C. (1970) „The Personal is Political“, in *Notes from the second year: Women's liberation, major writings of theradical feminists*. New York: Radical Feminism
<http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>
(Pristupljeno: 06.05.2018)
65. Harari, J. N. (2020) “The World After Coronavirus”, *Financial Times* <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75> (Pristupljeno: 27.04.2020)
66. Heller, C. (2011) *Post-Privacy: Prima leben ohne Privatsphäre*, München: Verlag C.H. Beck oHG
67. Hirsch, D. (2014) “The Glass House Effect: Big Data, the New Oil, and the Power of Analogy”, *Maine Law Review*, dostupno na: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2393792>
68. Hobbs, M., Owen, S., Gerber, L. (2017). „Liquid love? Dating apps, sex, relationships and the digital transformation of intimacy“. *Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 2, 271–284.
69. Hughes, N., Burke, J. (2018) „Sleeping with the frenemy: How restricting 'bedroom use' of smartphones impacts happiness and wellbeing“, *Computers in Human Behavior*, Vol. 85, 236-244

70. Hull, G. (2015) „Successful failure: what Foucault can teach us about privacy self-management in a world of Facebook and big data“, *Ethics and Information Technology*, Vol. 17, No. 2, 89-101
71. Hunter, R. (2002) *The World Without Secrets*. New York: John Willey & Sons Inc.
72. Ingravallo, F. (2020) „Death in the Era of COVID-19 Pandemic“, *The Lancet Public Health*, DOI: [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30079-7](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30079-7)
73. Jamieson, L., Simpson, R., Lewis R. (eds.) (2011) *Researching Families and Relationships*. New York: Palgrave Macmillan
74. Jenkins, H., Ford, S., Green, J. (2013) *Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York: NYU Press
75. Jones, A. (2016) „'I Get Paid to Have Orgasms': Adult Webcam Models' Negotiation of Pleasure and Danger“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 42, No. 1, 227-256
76. Kamel Boulos, M. N., Geraghty, E. M. (2020) „Geographical tracking and mapping of coronavirus disease COVID-19/severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) epidemic and associated events around the world: how 21st century GIS technologies are supporting the global fight against outbreaks and epidemics“, *International Journal of Health Geographic*, Volume 19, Issue 8, <https://doi.org/10.1186/s12942-020-00202-8>
77. Khamis, S., Ang, L., Welling, R. (2016) „Self-Branding, 'micro-celebrity' and the rise of Social Media Influencers“, *Celebrity Studies*, Vol. 8, Issue 2, pp. 191-208
78. Klonowska, K., Bindt, P. (2020) *The COVID-19 Pandemic: two waves of technological responses in the European Union*. Hague: Hague Centre for Strategic Studies.
79. Kolaković-Bojović, M., Turanjanin, V. (2017) „Secret Monitoring of Communication as a Special Investigation Technique in Focus of the European Court of Human Rights“, *International Scientific Conference Freedom, Security: The Right to Privacy, conference papers*, Novi Sad: Pokrajinski zaštitnik građana - Ombudsman and Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 323-342
80. Kovačević, M. (2019) „Privatno snimljeni sadržaji kao dokaz u krivičnom postupku“, *Pravni zapisi*, Broj 1, 160-179

81. Kunnell, A., Quandt, T. (2016) „Relational Trust and Distrust: Ingredients of Face-to-Face and Media-based Communication“, Blöbaum, B. (ed.) *Trust and Communication in the Digitized World: Models and Concepts of Trust Research*. Heidelberg: Springer
82. Kuzmanović, D. (2017) *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća* (doktorska teza). Filozofski fakultet univerziteta u Beogradu
83. Leaver, T. (2015). „Born Digital? Presence, Privacy, and Intimate Surveillance“. In Hartley, John & W. Qu (eds.) *Re-Orientation: Translingual Transcultural Transmedia. Studies in Narrative, Language, Identity, and Knowledge*. Shanghai: Fudan University Press, 149-160
84. Lenert, L., McSwain, B. Y. (2020) “Balancing health privacy, health information exchange, and research in the context of the COVID-19 pandemic”, *Journal of the American Medical Informatics Association*, ocaa039, <https://doi.org/10.1093/jamia/ocaa039> (Pristupljeno: 27.04.2020)
85. Lepetić, T. (2010) “Facebook: kako se predstavljamo u virtuelnom prostoru”, *Etnološko-antropološke sveske*, Volume 16, Issue 5, 63-77
86. Levi, M. i Wall, D. S. (2004) „Technologies, Security and Privacy in the post 9/11“, in *Journal of Law and Society*, Volume 31, Issue 2, 194 – 220
87. Levy, K. (2015) „Intimate surveillance“, *Idaho Law Review* 50, 679–693.
88. Livingstone, S., Third, A. (2017). Children and young people’s rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society*, Volume 19, Issue 5, 657–670.
89. Locke, J. (2003) *Two Treatises of Government* in Ian Shapiro ed. *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration*. New Haven and London: Yale University Press
90. Lončarević, K. (2016) *Liberalni feminizam: nekad i sad*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet Političkih Nauka
91. Lu, D. et al. (2017) "Who Are Your "Real" Friends: Analyzing and Distinguishing Between Offline and Online Friendships From Social Multimedia Data", *IEEE Transactions on Multimedia*, Vol. 19, No. 6, 1299-1313

92. Lupton, D., Williamson, B. (2017) „The Datafied Child: the Datavalence of Children and Implications for their Rights“ *New Media & Society*, Vol. 19, No. 5, 780–794
93. Lyon, D. (1994) *The Electronic Eye: the Rise of Surveillance Society*. Mennapolis: University of Minnestota Press
94. Lyon D. (2010) Surveillance, Power and Everyday Life. In: Kalantzis-Cope P., Gherab-Martín K. (eds) *Emerging Digital Spaces in Contemporary Society*. Palgrave Macmillan, London
95. Lynteris, C., Poleykett, B. (2018) The Anthropology of Epidemic Control: Technologies and Materialities, *Medical Anthropology*, Volume 37, Issue 6, 433-441
96. Masur, P. K. (2017) *Situational Privacy and Self-Disclosure: Communiational Processes in Online Environments*, Cham: Springer
97. McGlynn, C., Rackley, E., Houghton, R. (2017) „Beyond ‘Revenge Porn’: The Continuum of Image Based Sexual Abuse“, *Feminist Legal Studies*, Vol. 25, No. 1, 25-46
98. Meikle, G., Young, S. (2011) *Media Convergence: Networked Digital Media in Everyday Life*, London: Red Globe Press
99. Meyrowitz J. (2002) Post-Privacy America. In: Weiß R., Groebel J. (eds) *Privatheit im öffentlichen Raum*. Schriftenreihe Medienforschung der Landesanstalt für Rundfunk Nordrhein-Westfalen, vol 43. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
100. Milanović, N. (2013) „Osnovne komponente reproduktivnih politika u Istočnoj Evropi i Srbiji“ *Etnološko-antropološke sveske* No. 22, 27-40
101. Mill, J. S. (2003) *On Liberty*. Edited by: David Bromwich and George Kateb. New Haven and London: Yale University Press
102. Moll, R., Pieschl, S. (2016) „Expecting Collective Privacy: A New Perspective on Trust in Online Communication“ in Blöbaum, B. Ed. *Trust and Communication in a Digitized World* pp 239-251
103. Moore, P. V., Upchurch, M., & Whittaker, X. (2018). *Humans and Machines at Work: Monitoring, Surveillance and Automation in Contemporary Capitalism*. Cham: Springer International Publishing.

104. Moreham, N. A. (2006) "Privacy in Public Places", *The Cambridge Law Journal*, Vol. 65, Issue 03, 606-635
105. Murakami Wood, D. (2009) „The Surveillance Society: Questions of History, Place and Culture“, *European Journal of Criminology* 6 (2) 179-194
106. Nematzadeh, A. et al. (2016) „Information Overload in Group Communication: From Conversation to Cacophony in the Twitch Chat“. <https://arxiv.org/abs/1610.06497> (Pristupljeno: 20.12.2018)
107. Nippert-Eng. C. (2010) *Islands of Privacy*, Chicago: The University of Chicago Press
108. Nissenbaum, H. (1998) „Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public“, *Law and Philosophy*, Vol. 17, No. 5/6, 559-596
109. Nissenbaum, H. (2010) *Privacy in Context: Technology, Policy and the Integrity of Social Life*, Stanford: Stanford University Press
110. Nyst, C., Gorostiaga, A. and Geary, P. (2018) Children's Online Privacy and Freedom of Expression. UNICEF
111. Okin, S.M. (1979), *Women in Western Political Thought*. Princeton University Press: Princeton, New Jersey.
112. Parker, J. (2010). "Social Networking: Protecting Your Information and Personal Brand." *Inquiries Journal/Student Pulse*, 2(06). <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=264> (Pristupljeno: 06.05.2018)
113. Perez, B. Et al. (2018) *You Are Your Metadata: Identification and Obfuscation of Social Media Users using Metadata Information*. arXiv <https://arxiv.org/abs/1803.10133> (Pristupljeno: 20.12.2018)
114. Petković, M., Jonker, W. (2007) *Security, Privacy, and Trust in Modern Data Management*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer
115. Politou, E., Alepis, E. and Patsakis, C. (2018) Forgetting personal data and revoking consent under the GDPR: Challenges and proposed solutions *Journal of Cybersecurity*, 1-20
116. Putnam, R. D. (1993) „The Prosperous Community: Social Capital and Public Life“, *Prospect*, No. 13, 35-42

117. Radivojević, S. (2017) *Digitalni nomadizam: rad, tehnologija i pokretljivost u postindustrijskom društvu Srbije* (master rad) Filozofski fakultet u Beogradu
118. Ranzini, G., & Lutz, C. (2017). "Love at first swipe? Explaining Tinder self-presentation and motives", *Mobile Media & Communication*, Vol. 5, No. 1, 80–101
119. Rapp, R. (1979) „Anthropology“, *Signs*, Vol. 4, No. 3, 479-51
120. Read, R., Thelen, T. (2007) „Introduction: Social Security and Care After Socialism: Reconfigurations of Public and Private“, *Focaal – European Journal of Anthropology*, No. 50, 3-18
121. Ridley, L. (2015) "Revenge Porn is Finally Illegal: Who are the Victims and Perpetrators of this Growing Phenomenon?", Huffington Post, http://www.huffingtonpost.co.uk/2015/04/12/revenge-porn-law_n_6630730.html (Accessed: 20.12.2018)
122. Ray, B. (2020) *Pandemic Privacy* SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3567228> (Pritupljeno: 27.04.2020)
123. Rosenfeld, K. N. (2015) *Digital Online Culture, Identity and Schooling in the Twenty-First Century*. New York: Palgrave Macmillan
124. Rotenberg, M., Scott, J. and Horwitz, J. eds. (2015) *Privacy in the Modern Age: The Search for Solutions*. New York: New Press
125. Sapacz, M., Rockman, G., Clark, J. (2016) „Are We Addicted to Our Cell Phones“, *Computers in Human Behaviour*, Vol. 57, 153-159
126. Schaar, P. (2009) *Das Ende der Privatsphäre*. München: Wilhelm Goldmann Verlag
127. Schoeman, F.D. (1992) *Privacy and Social Freedom*. Cambridge University Press, Cambridge, MA.
128. Schramm, J. (2012) *Klick mich: Bekenntnisse einer Internet Exhibitionistin*, München: Knaus
129. Seignani, S. (2013) „The Commodification of Privacy on the Internet“, *Science and Public Policy*, Vol. 40, No. 6, 733-739
130. Seignani, S. (2016) *Privacy and Capitalism in the Age of Social Media*. London: Routledge
131. Shim, E. (2020) „Optimal strategies of social distancing and vaccination against seasonal influenza“, *Mathematical*

Biosciences & Engineering

<https://www.aims sciences.org/article/doi/10.3934/mbe.2013.10.1615> (Pristupljeno: 27.04.2020)

132. Sintas, J. L., de Francisco, L. R., Alvarez, E. G. (2017) „The Nature of Leisure Revisited: An Interpretation of Digital Leisure“, *Journal of Leisure Research*, Vol. 47, No. 1, 79-101
133. Simmel, G. (2009) *Sociology: Inquiry into the Construction of Social Forms, Volume 1*. Leiden and Boston: Brill
134. Solove, D. J. (2008) *Understanding Privacy*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
135. Solove, D. J. (2011) *Nothing to Hide: the False Tradeoff between Privacy and Security*. New Haven and London: Yale Univeristy Press
136. Spadaro, A. (2018) „COVID-19: Testing the Limits of Human Rights“, *European Journal of Risk Regulation* (in print)
137. Spracklen, K. (2015) *Digital Leisure, the Internet and Popular Culture: Communities and Identities in a Digital Age*. London: Palgrave Macmillan
138. Stepanović, I. (2014) „Modern Technology and Challenges to Protection of the Right to Privacy“, *Anali Pravnog fakulteta*, Vol. LXII, No. 3, 167-178
139. Stepanović, I. (2015a) „Preventing Terrorism of Eliminating Privacy: Rethinking Mass Surveillance After Snowden Revelations“, *Strani pravni život*, Br. 4. 235-249
140. Stepanović, I. (2015b) „Control of the Private Life and Crime Prevention in Serbia“, *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Volume XXXIV, No. 1, 77-93
141. Stepanović, I. (2016) „Privacy Online: New Forms of Domestic Violence in the Age of Digital Surveillance“, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, godina XXXVI, No. 1
142. Stepanović, I. (2018a) „Redefining Privacy in Serbia: A Challenge for Public Policy“, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, godina XXXVII, broj 1, 103-115
143. Stepanović, I. (2018b) „Challenges to Privacy Protection on YouTube“, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, godina XXXVII, broj 3, 81-93
144. Stepanović, I. (2019) “Privacy and Digital Literacy: Who is Responsible for the Protection of Personal Data in Serbia?”,

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja,
godina XXXVIII, broj 3, 45-57

145. Stevanović, I. (2017) "The Right to Privacy of a Child and Media in the Republic of Serbia in the Context of the Protection of Children Labour Abuse and Exploitation", *International Scientific Conference Freedom, Security: The Right to Privacy, conference papers*, Novi Sad: Pokrajinski zaštitnik građana - Ombudsman and Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 265-290
146. Striphas, T. (2015) „Algorithmic Culture“, *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 18, No. 4-5, 395-412
147. Stroud, S. R. (2014) "The Dark Side of the Online Self: A Pragmatist Critique of the Growing Plague of Revenge Porn", *Journal of Mass Media Ethics*, Vol. 29. No. 3, 168-183
148. Such, J.M., Criado, N. (2016) „Resolving Multi-Party Privacy Conflicts in Social Media“, *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, Vol. 28, No. 7, 1851-1863
149. Thompson, J. B., (2011) „Shifting Boundaries of Public and Private Life“, *Theory, Culture & Society*, Volume 28, Issue 4, 49-70
150. Trottier, D. (2012) *Social Media as Surveillance: Rethinking Visibility in a Converging World*. Farnham: Ashgate
151. van Dijck, J. (2013) "“You have one identity’: performing the self on Facebook and LinkedIn". *Media, Culture & Society*, Volume 35, Issue 2, 199–215
152. Veblen, T. (2003) *The Theory of Leisure Class*. Pittsburgh: Pennsylvania State University
153. Viseu, A. et.al. (2006) „The Interplay of Public and Private Spaces in Internet Access“, *Information, Communication & Society*, Vol. 9, No. 5, 633-656
154. Vorderer, P. Krömer, N., Schneider, F.M. (2016) „Permanently Online – Permanently Connected: Explorations into university students’ use of social media and mobile smart devices“, *Computers in Human Behaviour*, Volume 63, 694-703
155. Voss, W., G. (2016) „European Union Data Privacy Law Reform: General Data Protection Regulation, Privacy Shield, and the Right to Delisting“, *Business Lawyer*, Vol. 72, No. 1, pp. 221-233, Winter 2016/2017

156. Zaharijević, A. (2010) *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond
157. Zheleva, Elena and Getoor, Lise (2009) "To Join or Not to Join: The Illusion of Privacy in Social Networks with Mixed Public and Private User Profiles", *18th International World Wide Web Conference*, April 20th-24th, 2009, Madrid, Spain.
158. Žakula, S. (2012) „Da li kiborzi sanjaju biomehaničke ovce? Telo i hiperrealnost“, *Antropologija* 12, sveska 2
159. Žikić, B. (2012) „Poboljšanje tela i telesna zadovoljstva u naučnoj fantastici“, *Anropologija* 12, sveska 2, 81-104
160. Warren, S. D., Brandeis, L. D. (1984) „The Right to Privacy“, Shoeman, F. D. (Ed.) *Philosophical Dimensions of Privacy*, Cambridge: Cambridge University Press
161. Weber, R. H., Weber, R. (2010) *Internet of Things, Legal Perspectives*, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag
162. Weckert, J. (2005) *Electronic Monitoring in the Workspace: Controversies and Solutions*. Hershey: Idea Group Publishing
163. West, A., Lewis, J., Currie, P. (2009) "Students' Facebook 'friends': public and private spheres", *Journal of Youth Studies*, Vol. 12, No. 6, 615-627

IZVORI:

1. Aljazeera: Why 'Physical Distancing' is better than 'social disrancing'
<https://www.aljazeera.com/news/2020/03/physical-distancing-social-distancing-200330143325112.html>
(Pristupljeno: 27.04.2020.)
2. BBC <https://www.bbc.com/news/uk-52431501>
(Pristupljeno: 27. 04.2020)
3. B92 "Klinika za lečenje zavisnosti od igrica uskoro prima prve pacijente"
https://www.b92.net/zdravlje/mentalno_zdravlje.php?yyyy=2018&mm=06&dd=27&nav_id=1410745 (Pristupljeno: 27.04.2020)
4. *Black Mirror* 2011-2017 (serija). Velika Britanija i SAD: Channel 4 i Netflix

5. BR <https://www.br.de/nachrichten/deutschland-welt/corona-etikette-soziale-naehe-trotz-physischer-distanz,RvYLTbt> (Pristupljeno: 27.04.2020)
6. CDC <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/downloads/2019-ncov-factsheet.pdf> (Pristupljeno: 03.05.2020)
7. CNN <https://edition.cnn.com/2020/04/23/europe/merkel-coronavirus-social-distancing-europe-intl/index.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)
8. Council of Europe *Evropska konvencija o ljudskim pravima* http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf (Pristupljeno 27.04.2020)
9. Covid19.rs <https://covid19.rs> (Pristupljeno: 03.05.2020)
10. COVID19MZRS MINISTARSTVO ZDRAVLJA (26. 03. 2020)
“Ako me voliš idi od mene COVID-19”
https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=95rRFtBgGL4&feature=emb_logo (Pristupljeno: 27.04.2020)
11. Danas, “Nejasno po kom zakonu država prati telefone građana” <https://www.danas.rs/drustvo/nejasno-po-kom-zakonu-drzava-prati-telefone-gradjana/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
12. Emily Post <https://emilypost.com/advice/the-etiquette-of-social-distancing-around-coronavirus/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
13. Facebook Help, <https://www.facebook.com/help/325807937506242> (Pristupljeno: 27.04.2020.)
14. Forbes <https://www.forbes.com/sites/gregmaloney/2020/03/26/coronavirus-social-distancing-and-retails-new-normal/#5c40acc51ff9> (Pristupljeno: 27. 04. 2020.)
15. Globalnews: 'Everyone is Dying Alone': Italy's Coronavirus Crisis Taking Double Toll on families
<https://globalnews.ca/news/6782647/coronavirus-italy-death-toll-families/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
16. Google Support <https://support.google.com/chrome/answer/114836?co=GENIE.Platform%3DDesktop&hl=en> (Pristupljeno: 27.04.2020.)

17. Gov.uk
<https://www.gov.uk/government/organisations/department-of-health-and-social-care> (Pristupljeno: 03.05.2020)
18. Infektionsschutz
<https://www.infektionsschutz.de/coronavirus/>
(Pristupljeno: 03.05.2020)
19. Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu podataka <https://www.poverenik.rs> (Pristupljeno: 27.04.2020)
20. Lidl <https://www.lidl.rs/odgovornozajedno> (Pristupljeno: 27.04.2020)
21. Marković, Z. "Hoćemo li (i kada) živeti kao pre?", Nedeljnik, 23. April 2020.
22. Maxi <https://www.maxi.rs/cuvajte-sebe-ier-tako-cuvamo-jedni-druge> (Pristupljeno: 27.04.2020)
23. Media.ccc.de (28. decembar 2015) *Julia Marija Mönig: Household, Totalitarianism and Cyberspace*. Preuzeto sa YouTube:
https://www.youtube.com/watch?v=6sbwAsPuHQ&index=4&t=0s&list=PLZXr2Rpggkrwt1Lh_HHsuOmmOzSAPvGkL
(Pristupljeno: 20.12.2018)
24. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima http://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document_sr/2016-05/medj_pakt_gradj_prava_lat.pdf (Pristupljeno 10.11.2018)
25. Microsoft Support, <https://support.microsoft.com/en-us/help/4027945/windows-change-privacy-settings-in-windows-10> (Pristupljeno 27.04.2020)
26. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateralal/ljudska-praba?lang=lat> (Pristupljeno 18.02.2018).
27. Mitić, A. "Možda se nikad do kraja nećemo vratiti starim navikama", intervju sa Dr Zoranom Radovanovićem, Nedeljnik, 23. april 2020
28. N1 „Socijalno distanciranje može da uspori širenje koronavirusa“
<http://rs.n1info.com/Zdravlje/a584544/Socijalno-distanciranje-moze-da-uspori-epidemiju.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)

29. N1 <http://rs.n1info.com/Vesti/a595889/Kon-objasnjava-koje-sve-mere-ostaju-na-snazi-posle-ukidanja-vanrednog-stanja.html> (Pristupljeno: 05.05.2020)
30. Nedeljnik <https://www.nedeljnik.rs/kada-setate-pravite-distancu-dva-metra-kada-trcite-cetiri-a-kada-vozite-bicikl/> (Pristupljeno: 05.05.2020)
31. News Network Mayo Clinic <https://newsnetwork.mayoclinic.org/discussion/covid-19-will-social-distancing-be-the-new-normal-a-mayo-clinic-expert-discusses-what-the-future-might-look-like/> (Pristupljeno: 27.04)
32. Nypost <https://nypost.com/2020/03/13/italian-man-wears-giant-circle-prop-to-keep-coronavirus-at-bay/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
33. OHCHR International Covenant on Civil and Political Rights <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (Pristupljeno: 27.04.2020)
34. Opšta deklaracija o pravima čoveka [http://www.unhcr.rs/media/Opsta%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima%20\(1948\).pdf](http://www.unhcr.rs/media/Opsta%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima%20(1948).pdf) (Prisupljeno 27.04.2020)
35. Paragraf: Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti (GDPR) Evropske Unije <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/071217/071217-vest15.html> (Pristupljeno: 20.12.2018)
36. Porodični zakon Sl glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. Zakon i 6/2015, član 197
37. Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti <https://www.poverenik.rs> (Pristupljeno 27.04.2020)
38. Prva <https://www.prva.rs/vesti/info/324503/brnabic-ukoliko-ne-vidimo-da-su-brojevi-pod-kontrolom-ponovo-restriktivne-mere> (Pristupljeno: 03.05.2020)
39. RTS “Sve veća zavisnost od Interneta” <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-dAnas/2911124/sve-veca-zavisnost-od-interneta-.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)
40. Rosić, B. „Jedino nam je život uskraćen za reprizu“, intervju sa Svetozarom Cvetkovićem, Nedeljnik, 23. april 2020.

41. Standard <https://www.standard.co.uk/lifestyle/best-social-distancing-memes-responses-a4398266.html> (Pristupljeno: 27.04.2020)
42. The Guardian <https://www.theguardian.com/uk-news/video/2018/mar/17/cambridge-analytica-whistleblower-we-spent-1m-harvesting-millions-of-facebook-profiles-video> (Pristupljeno 27.04.2020)
43. The Guardian, "The NSA Files"
<https://www.theguardian.com/us-news/the-nsa-files>
(Pristupljeno: 27.04.2020)
44. UNICEF: Konvencija o pravima deteta
[https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_dete_ta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_dete_ta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf) (pristupljeno: 27.04.2020)
45. Uredba o merama za vreme vanrednog stanja,
<https://www.propisi.net/uredba-o-merama-za-vreme-vanrednog-stanja/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
46. Ustavni Sud Republike Srbije, *Ustav Republike Srbije*, član 41 i član 42 <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije#d2> (Pristupljeno 27.04.2020)
47. UWE Bristol <https://uwe-repository.worktribe.com/output/5918496/apart-but-not-alone-neighbour-support-and-the-covid-19-lockdown>
(Pristupljeno: 27.04.2020)
48. WHO <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> (Pristupljeno: 03.05.2020)
49. World Economic Forum "These Harvard scientists think we'll have to socially distance until 2022"
<https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-social-distancing-how-long/> (Pristupljeno: 27.04.2020)
50. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Službeni glasnik RS*, br. 87 od 13. novembra 2018.
51. Zakon o opštem upravnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 18/2016, član 15, stav 2 i član 64
52. Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti RS, *Službeni glasnik RS* br. 116/2007 i 72/2012
53. Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, br. 101/2005, 63/2009, članovi 18, 28, 33, 47, 52, 64, 67 i 68

54. Zakon o privatnom obezbeđenju, Sl. Glasnik RS, br. 104/2013 i 42/2015, član 19
55. Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, *Službeni glasnik RS*, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010
56. Zakon o prekršajima *Službeni glasnik RS*, br. 65/2013 i 13/2016
57. Zakon o opštem upravnom postupku *Službeni glasnik RS*, br. 18/2016
58. Zakon o upravnim sporovima *Službeni glasnik RS* br. 111/09
59. Zakonik o krivičnom postupku *Službeni list SRJ* 70, 2001
60. Zakonik o krivičnom postupku *Službeni glasnik RS* 72 2011

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.472.4: 004.7
316.77:004.378.5
316.77:159.9
342.738(497.11)

СТЕПАНОВИЋ, Ивана, 1978-

Život na internetu: pravo na privatnost i online komunikacija /
Ivana Stepanović. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja, 2020 ([Beograd] : Pekograf). - 243 str. ; 21 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 225-243.

ISBN 978-86-80756-31-8

а) Друштвени односи -- Друштвене мреже -- Интернет б)
Комуникација -- Психолошки аспект в) Право на приватност
-- Србија

COBISS.SR-ID 15512585